

UNIWERSYTET MIKOŁAJA KOPERNIKA

SKRYPTY I TEKSTY POMOCNICZE

ANDRZEJ TOMCZAK

ZARYS DZIEJÓW
ARCHIWÓW POLSKICH

CZĘŚĆ II – OD WYBUCHU I WOJNY ŚWIATOWEJ
DO ROKU 1978

TORUŃ 1980

Recenzenci

Ireneusz Ichnatowicz, Irena Janosz-Biskupowa

Skrypt dla studentów II roku historii (specjalizacji archiwistycznej)

Redaktor

Hanna Tomaszewska-Nowak

Korektor

Henryka Pyrkowa

460062

ZP UMK, zam. 37, nakł. 600+70 egz., ark. wyd. 13, B-16'260, cena zł 19,—

E.2090/80

W P R O W A D Z E N I E

Tom niniejszy stanowi drugą część "Zarysu dziejów archiwów polskich" - część pierwsza ukazała się w r. 1974 (wyd.I) i w r. 1975 (wyd.II). Uzasadnienie konstrukcji całości podano we wstępie do cz.I. Zgodnie z nim tom obecnie wydawany obejmuje dzieje archiwów od wybuchu pierwszej wojny światowej po czasy współczesne. Okres pierwszej wojny łączono do rozdziału "Archiwa II Rzeczypospolitej", ponieważ koncepcje organizacji tych archiwów rodziły się jeszcze przed 11 listopada 1918 r. Za cezurę podstawową, kolejną przyjęto rok 1945. Losy archiwów podczas drugiej wojny światowej omówione zostały na końcu ustępów poświęconych poszczególnym rodzajom archiwów w okresie międzywojennym.

W rozdziale "Archiwa Polski Ludowej" nie podano bliższych informacji o archiwach Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Ministerstwa Spraw Zagranicznych, a to wobec braku odpowiedniej literatury przedmiotu. Pominięto archiwa innych wyznań niż katolickie.

Tak jak i w części pierwszej, omówienie poszczególnych archiwów poprzedza wykaz ważniejszej literatury, jednak o pozycjach odnoszących się do opracowywania zasobu (pomoc archiwalne) wzmiankowano w tekście, w ustępach o opracowywaniu zasobu.

Wstęp

Instytut Historii i Etnologii PAN

WPROWADZENIE

[The following text is extremely faint and largely illegible. It appears to be the beginning of an introduction or preface, discussing the purpose and scope of the work. It mentions the Institute of History and Ethnology of the Polish Academy of Sciences and refers to various historical and ethnological studies.]

R o z d z i a ł I

A R C H I W A W I I R Z E C Z P O S P O L I T E J

RZUT OKA NA DZIEJE ARCHIWÓW W EUROPIE W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM

L i t e r a t u r a . Przegląd archiwów europejskich w tym okresie dają - "Guide internationale des archives" (1934) oraz H. N a b h o l z i P. K l a u i , "Internationaler Archivführer" (Zürich-Leipzig 1936); środkowoeuropejskich - P. W e n t z k e i G. L u d t h "Die Archive" (1932); zob. też w rozdz. 2 cz. I art. A. B a c h u l s k i e g o , "Archiwach zachodnioeuropejskie" (Archeion XIX-XX, 1951). Informacje o archiwach w poszczególnych krajach zamieszczało czasopismo Archeion, m.in. A. B a c h u l s k i , "Archiwa belgijskie" (III, 1928), T. M a n t e u f f e l , "Organizacja archiwów francuskich" (II, 1927), t e n ż e , "Archiwum Narodowe Stanów Zjednoczonych" (XV, 1937-1938), Z. W d o - w i s z e w s k i , "Archiwa szwajcarskie" (VI-VII, 1930), W. Ł o p a c i ń s k i , "Archiwa węgierskie" (VI-VII, 1930), K. M a l e c z y ń s k i , "Archiwa włoskie" (V, 1929), W. S u c h o d o l s k i , "Organizacja archiwów w Rosji Sowieckiej" (III, 1928). Zobacz też. W. Ł o p a c i ń - s k i e g o , "Wrażenia z archiwów zagranicznych" (X, 1932). Dla dziejów archiwów radzieckich podstawową jest praca W. M a k s a k o v a , "Istoria i organizacija archivnogo dela v CCCR 1917-1945" (Moskva 1969); z opracowań polskich R. G e r b e r a , "Archiwa radzieckie" (Archeion XIX-XX, 1951). O współpracy międzynarodowej zob. H. O. M e i s n e r , "Internationale Archivorganisationen" (Archivalische Zeitschrift, 41, 1932).

Główne kierunki rozwoju archiwów. Pozostały one w zasadzie te same co w okresie poprzednim. Państwa stare posiadały służby archiwalne w postaci ukształtowanej w XIX w. według modelu scentralizowanego lub zdecentralizowanego. Jeden z tych modeli przyjmowały też archiwa państw nowych po 1918 r., przy czym o wyborze decydowały często miejscowe tradycje. Stąd brak centralizacji w państwach powstałych z rozpadu Austro-Węgier. W Polsce dla odmiany przeważały wpływy wzorów francuskich i pruskich.

Nadal istniały obok siebie dwa podstawowe typy archiwów: archiwa historyczne i archiwa bieżące. Jednak gdy dotąd funkcjonowały one niezależnie od siebie, teraz nawiązały się między nimi ścisłe więzy. Zaczęto wprowadzać coraz powszechniej regulowanie stałego przepływu akt z archiwów bieżących do historycznych. Te ostatnie zyskały też niekiedy prawo kontroli nad pierwszymi.

Przemiany organizacyjne stały w ścisłym związku z wydatnym w tym okresie zwiększeniem ilości wytwarzanych przez urzędy i instytucje akt. Obliczono, że w Anglii podczas 4 lat wojny wyprodukowano więcej materiałów aktowych, niż narosło ich w tym kraju od czasów Wilhelma Zdobywcy do 1914 r.! Toteż zorganizowanie regularnego przepływu akt do archiwów historycznych stało się konieczne. Zintensyfikowano brakowanie akt już w urzędach i instytucjach, co z kolei wywołało reakcję ze strony służb archiwalnych prowadzącą do prób poddania tego brakowania kontroli państwa. Brakowanie miały ułatwić ulepszone systemy kancelaryjne oparte o wykazy akt z odpowiednią ich kwalifikacją (podział na akta wieczyste - kat. A oraz o znaczeniu czasowym - kat. B).

Zjawiska, o których była mowa, wystąpiły w całej Europie, a także poza nią. Nowe rozwiązania organizacyjne, które miały zaradzić powstałym trudnościom, wprowadzono najsmielej w Związku Radzieckim; z krajów zachodnich najkonsekwentniej we Francji.

Organizacja archiwów w Związku Radzieckim. Kierunek rozwoju wytyczył archi-

wom radzieckim "Dekret Rady Komisarzy Ludowych z 1 VI 1918r. o reorganizacji i centralizacji służby archiwalnej". Dekret ten sformułował pojęcie jednolitego zasobu archiwalnego pozostającego w gestii państwa oraz wprowadził centralne zarządzanie tym zasobem. Archiwa stanowiły odąd wydzieloną gałąź administracji państwowej pod kierunkiem Głównego Zarządu Archiwów usytuowanego w resorcie oświaty (w latach 1922-1938 archiwa podlegały Centralnemu Komitetowi Wykonawczemu RSFSR, a od 1938 r. - Ludowemu Komisariatowi Spraw Wewnętrznych).

Dekrety wydawane w latach dwudziestych rozszerzyły pojęcie państwowego zasobu archiwalnego na całokształt materiałów aktowych poprzednio niepaństwowych, a także na materiały nieaktowe, powstające różnymi technikami mechanicznymi. Umożliwiło to scalenie w praktyce rozmaitych archiwaliów gromadzonych poprzednio także przez instytucje naukowe, muzea i biblioteki. Dokonano też przemieszczeń zasobu: zgodnie z zasadą pertynencji terytorialnej przesunięto pewne zespoły z Republiki Rosyjskiej zwłaszcza, do Białoruskiej i Ukraińskiej.

Rozbudowa archiwów rozpoczęła się od utworzenia już w 1920 r. Centralnego Archiwum Państwowego RFSR dla najważniejszych zespołów Rosji przedrewolucyjnej oraz centralnych zespołów państwa radzieckiego, a następnie do zorganizowania podobnych centralnych archiwów w stolicach pozostałych republik. Dekret z 1926 r. o koncentracji zespołów archiwalnych i organizacji prowincjonalnych archiwów pozwolił ustalić ostateczne zasady organizacji "Jedynego Państwowego Zasobu Archiwalnego", w myśl których utworzono:

- w miastach, gdzie znajdują się materiały centralnych i lokalnych archiwów historycznych: Moskiewskie Centralne Archiwum Historyczne, Leningradzkie Centralne Archiwum Historyczne, archiwa historyczne autonomicznych republik i autonomicznych obwodów, obwodowe i gubernialne archiwa historyczne;

- w miastach, gdzie znajdują się materiały archiwów Rewolucji Październikowej: Moskiewskie Centralne Archiwum Re-

wolucji Październikowej, archiwa Rewolucji Październikowej autonomicznych Republik i autonomicznych obwodów, autonomiczne i gubernialne archiwa Rewolucji.

W 1934 r. zmieniono jeszcze raz strukturę archiwów. Od-tąd każde republikańskie, krajowe lub obwodowe archiwum dzie-
liło się na:

- archiwum Rewolucji Październikowej,
- archiwum historyczne,
- archiwum wojskowe (tam, gdzie były siedziby sztabów Okręgów Wojskowych).

Centralizację służby archiwalnej zakończono w całym państwie nieco wcześniej, bo w 1929 r., tworząc Centralny Zarząd Archiwalny ZSRR, któremu podporządkowano władze archiwalne w poszczególnych republikach. Z gestii Centralnego Zarządu wyłączono tylko "Ogólne Archiwum WKP(b)".

Tuż przed wybuchem drugiej wojny światowej założono archiwum o charakterze specjalnym - Centralne Archiwum Literatury.

Służba archiwalna ZSRR otrzymała szeroki nadzór nad działalnością kancelaryjną urzędów i instytucji oraz uprawnienia w zakresie kontroli brakowania akt. Określono stosunkowo krótkie (pięcio-, potem dziesięcioletnie) terminy przechowywania akt w archiwach bieżących, po których miały być przekazywane do archiwów państwowych.

Tak zorganizowana służba archiwalna w ZSRR i jej działalność spotkała się z wysoką oceną niektórych archiwistów zachodnioeuropejskich (np. H. O. Meisnera) i jej wzory zaczęły, choć jeszcze w ograniczonym stopniu, wpływać na archiwistykę innych krajów.

U r e g u l o w a n i e s t o s u n k ó w m i ę d z y
a r c h i w a m i h i s t o r y c z n y m i i b i e ż ą c y -
m i w e F r a n c j i . S y s t e m a t y c z n y d o p ły w a k t z u r z ę -
d ó w p u b l i c z n y c h d o a r c h i w ó w z a p e w n i ł d e k r e t P r e z y d e n t a z
21 VII 1936 r. Na mocy tego dekretu wszystkie instytucje pań-

stwowe miały okresowo przekazywać archiwom departamentowym oraz Archives Nationales swoje akta. Wyłączono od tego obowiązku jedynie resorty spraw zagranicznych, wojny, marynarki wojennej, lotnictwa i kolonii oraz Radę Państwa, gdyż posiadały one własne zorganizowane służby archiwalne. Dyrekcję Archiwów wyposażono w prerogatywy kontroli nad brakowaniem akt w instytucjach (materiały archiwalne mogły być niszczone tylko za wiedzą Dyrekcji). Archiwa miały przeprowadzać ekspertyzy w urzędach - orzekać, jakie akta winny pójść do archiwów, a jakie na zniszczenie.

Archiwa wyposażono także w prawo wizytacji archiwów bieżących. W Paryżu wizytacje urzędów centralnych mieli przeprowadzać przedstawiciele specjalnej Komisji Archiwalnej i Archives Nationales po uprzednim zgłoszeniu wizytacji we właściwym resorcie. Archives Nationales wyznaczało co roku imiennie archiwistów-łączników z poszczególnymi resortami dla realizacji dekretu. Wszelkie zarządzenia przewidziane dla urzędów i ich akt w Paryżu miały zastosowanie w departamentach.

W myśl dekretu wszystkie władze, z wyjątkiem posiadających własne wydzielone archiwa (zob. wyżej), miały przede wszystkim przekazać do archiwów państwowych akta liczące 100 lat w chwili wydania dekretu.

Rozwój archiwistyki. Współpraca międzynarodowa archiwów. Okres międzywojenny przyniósł dalszy rozwój archiwistyki, jako dyscypliny naukowej. Dorobek jej pomnażali teraz także archiwiści państw nowo powstałych, jak Polski czy Czechosłowacji. Sprawa podziałów archiwów w wyniku zmiany granic i zorganizowania po 1918 r. nowych państw wywołała ożywienie badań nad zasadą pertynencji terytorialnej. Nadal królowała zasada proveniencji zespołowej, pojawiły się jednak próby nowej jej interpretacji. Archiwista niemiecki Adolf Brenneke głosił potrzebę stosowania tzw. wolnej zasady proveniencji, w myśl której wolno było odstępować od odtwarzania układu kancelaryjnego w zespole. Poglądy jego spopularyzowane zostały jednak dopiero po

drugiej wojnie światowej. Dalej interesowały archiwistów problemy techniki archiwalnej, co niewątpliwie pozostawało w związku z kontynuacją budowy gmachów archiwalnych. Między innymi w Niemczech po 1918 r. wybudowano nowe gmachy w Berlin-Dahlem, Dreźnie, Królewcu, Poczdamie; w Czechosłowacji - w Pradze; w Stanach Zjednoczonych - w Waszyngtonie. Odbicie w rozważaniach teoretycznych znalazły także problemy związane z potrzebą opanowania masowości akt.

Przybyło wiele tytułów czasopism archiwalnych. Obok wydawanych już poprzednio we Francji, Belgii, Holandii i Niemczech pojawiły się nowe we Włoszech, Szwajcarii, Hiszpanii, Portugalii, Polsce, na Węgrzech, w ZSRR, Czechosłowacji, Rumunii i w Stanach Zjednoczonych.

Pojawiły się też nowe podręczniki archiwistyki. Dużą popularność zyskała obszerna praca archiwisty włoskiego Eugenio Casanovy "Archivistica" (Siena 1928) Kraje anglosaskie korzystały z publikacji H. Jenkinsona "A manual of archive administration" (Oxford 1922, 2 wyd. London 1937).

Rozwój służb archiwalnych pociągnął za sobą dalszy rozwój szkolnictwa archiwalnego. Tuż po zakończeniu wojny powstały szkoły archiwalne w Hadze i w Pradze. W ZSRR Główny Zarząd Archiwów powołał Instytut Archiwoznawstwa. W Berlinie rozpoczęła działalność Instytut für Archivwissenschaft und geschichtswissenschaftliche Fortbildung.

Nie doszło natomiast w okresie międzywojennym do powstania ogólnoeuropejskiej organizacji archiwistów. Nie podtrzymano rzuconego na Kongresie Archiwistów i Bibliotekarzy w Brukseli w 1910 r. hasła urządzania podobnych spotkań co 5 lat. Działyły jedynie komisje archiwalne przy Międzynarodowym Komitecie Nauk Historycznych oraz Międzynarodowym Instytucie Współpracy Umysłowej. Komisje te zajęły się przygotowaniem i wydaniem opartego o ankiety "Guide internationale des archives" (Rome 1934) oraz "Internationaler Archivführer" pióra H.Nabholza i P.Klaur (Zürich-Leipzig 1936).

OGÓLNE WARUNKI ROZWOJU ARCHIWÓW W POLSCE MIĘ-
DZYWOJENNEJ

Odzyskanie własnej państwowości po 150 latach niewoli wpłynęło w sposób istotny na dzieje archiwów polskich w okresie między dwiema wojnami światowymi. Powstały bowiem teraz warunki dla scalenia wszystkich archiwów historycznych istniejących już wcześniej w poszczególnych zaborach, dla zbudowania własnej sieci archiwalnej i urzędnictwa polskiej państwowej służby archiwalnej.

Ustąpienie władz zaborczych z ziem polskich doprowadziło do zarchiwizowania się dużych ilości akt nie zawsze chętnie przejmowanych przez archiwa bieżące nowych władz polskich. Potrzeba zabezpieczenia tych akt wymagała dalszej rozbudowy archiwów.

Analogiczny jak w całej ówczesnej Europie rozwój biurokracji, rozrost różnych agend rozwijającego się teraz swobodnie społeczeństwa polskiego i wzrost produkcji aktowej tych agend, prowadziły do szybkiego wypełniania się archiwów bieżących także aktami nowymi. Aktualny stawał się problem oparowania masowości akt. I w Polsce pilna stała się potrzeba wzrostu ingerencji archiwów państwowych w życie kancelaryjne urzędów i w prowadzone przez nie archiwa bieżące. Potrzeba ta była w warunkach polskich tym większa, że biurokracja nowo powstałego państwa odziedziczyła tradycje różnych systemów kancelaryjnych, jakimi posługiwano się w Niemczech, Austrii i Rosji.

Starszy zasób archiwalny był częściowo rozproszony. Archiwalia staropolskie, wywiezione jeszcze w końcu XVIII w., i część wywiezionych podczas wojny akt dziewiętnastowiecznych czekały na rewindykację; napływające do archiwów zarchiwizowane akta zaborcze - na opracowanie.

Istniała z okresu poprzedniego wykwalifikowana kadra archiwistów polskich, bardzo jednak nieliczna i wychowana w odmiennych tradycjach archiwów pruskich, galicyjskich i rosyjskich.

Realizację zwiększonych zadań archiwów utrudniała słabość ekonomiczna nowo powstałego państwa, które nie było w stanie łożyć odpowiednich kwot na własną służbę archiwalną. Szczególnie dotkliwy dla archiwów okazał się okres wielkiego kryzysu na początku lat trzydziestych. Zaważył ujemnie także sam kształt ustrojowy państwa ograniczający możliwości ingerencji archiwów państwowych do stosunkowo wąskiego sektora i pozostawiający poza nią wiele archiwów samorządowych i prywatnych.

Tak więc poza archiwami państwowymi istniały w Polsce międzywojennej archiwa miejskie, archiwa kościelne, archiwa wielkiej własności ziemskiej, archiwa instytucji i przedsiębiorstw handlowych oraz przemysłowych.

Swój pełny kształt organizacyjny zyskały archiwa polskie w ciągu pierwszych lat niepodległości, zaczątki organizacji polskiej archiwów sięgają jednak okresu przed 11 listopada 1918 r.

PRÓBY NOWEJ ORGANIZACJI ARCHIWÓW NA ZIEMIACH POLSKICH PODCZAS WOJNY ŚWIATOWEJ 1914-1918

L i t e r a t u r a . "Polskie Archiwum Wojenne" (Nauka Polska II, 1919); J. S e m k o w i c z o w a , "Polskie Archiwum Wojenne. Dzieje instytucji" (Archeion XL, 1966); K. K a c z m a r c z y k , "Działalność Niemieckiego Zarządu Archiwalnego w Warszawie w latach 1915-1918" (Archiwum Komisji Historycznej AU Ser.II, 1, Kraków 1923); A. W a r s c h a u e r , "Geschichte der Archiv-Verwaltung bei dem Deutschen Generalgouvernement Warschau" (Veröffentlichungen der Archiv-Verwaltung... III, Berlin 1919); J. S e r u g a , "Niszczenie archiwów w b. okupacji austriackiej w Królestwie Polskim w czasie wojny światowej" (Drogi Polski, 1922, nr 2, 3 i odb.), S. T o m k o w i c z , "Obecny stan archiwów i bibliotek w Królestwie Polskim pod okupacją austriacką" (Sprawozdania AU Wydz. fil. za maj 1916); - Z. K o l a n k o w s k i , "O organizację archiwów polskich 1917-1919" (Naród i Państwo, Warszawa 1970); M. M o t a s , "O przepisach archiwalnych w Polsce międzywojennej 1918-1939" (Archeion XLVIII, 1968).

P o l s k i e A r c h i w u m W o j e n n e .

Wybuch pierwszej wojny światowej ożywił nadzieje społeczeństwa polskiego. Zdawano sobie sprawę, że kwestia polska w różnej postaci stanie się znów aktualna. Polskie koła naukowe z Galicji wystąpiły wówczas z projektem utworzenia instytucji archiwalnej, która gromadziłaby wszelkie materiały związane ze sprawą polską i udziałem Polaków w wojnie. W 1915 r. powołano do życia w Wiedniu Polskie Archiwum Wojenne. Na czele zarządu tej instytucji stanął Władysław Semkowicz, archiwistą został Bronisław Pawłowski. Zorganizowano kilkadziesiąt komitetów i delegatur lokalnych na terenie wielu krajów europejskich i to po obu stronach frontu. Siedzibą Zarządu był Wiedeń, potem Lwów, wreszcie Kraków.

Do r. 1919 Archiwum zgromadziło w swych placówkach znaczne zbiory. Składało się na nie: ok. 5000 książek i broszur, ok. 9000 druków ulotnych i afiszów, ok. 700 rękopisów (pamiętników, wspomnień, pieśni), ok. 700 czasopism, ok. 6000 obrazów, rysunków i litografii, ok. 3000 pieczęci (odcisków i tłoków), ok. 1000 map i ok. 500 odznak. Ponadto zebrano dość liczne akta rozmaitych komitetów uchodźczych, organizacji społecznych i politycznych. Już po odzyskaniu niepodległości Polskie Archiwum Wojenne przejęło archiwum prasowe Centralnego Komitetu Obywatelskiego i Rady Główniej Opiekuńczej. Cała ta prowadzona z rozmachem akcja opierała się na funduszach społecznych.

Od 1921 r. Archiwum przestało gromadzić nowe zbiory, natomiast rozpoczęło ściąganie wcześniej zebranych do Warszawy. W 1922 r. nastąpiło przekazanie wszystkich materiałów w trwały depozyt Centralnej Bibliotece Wojskowej w Warszawie. Jedyne muzealia oddano do Muzeum Wojska. W Bibliotece zbiory w latach trzydziestych ostatecznie posegregowano i opracowano. Niemal wszystkie uległy zagładzie podczas pożaru Biblioteki we wrześniu 1939 r.

Niemiecki Zarząd Archiwalny w Warszawie 1915-1918. W dniu 5 sierpnia 1915 r. wojska niemieckie zajęły Warszawę. W krótkim czasie obszar

całego Królestwa Polskiego znalazł się w rękach państw centralnych. Część północna Królestwa była pod okupacją niemiecką, południowa - pod austriacką. Na prośbę gen. Beselera, niemieckiego generalnego gubernatora, Paweł Kehr, dyrektor pruskich archiwów państwowych przysłał do Warszawy dr Adolfa W a r s c h a u e r a , dyrektora archiwum gdańskiego, który stanął na czele zarządu archiwalnego przy rządzie generalnego gubernatorstwa (Archivverwaltung bei dem Kaiserlich Deutschen Generalgouvernement Warschau). Siedzibą Zarządu stało się Archiwum Skarbowe. Zarząd objął swoją administracją archiwa warszawskie (z wyjątkiem Archiwum Głównego Akt Dawnych zależnego bezpośrednio od generalnego gubernatora) i rozłożył opiekę nad archiwami bieżącymi pozostałymi po władzach rosyjskich także na prowincji.

Zarząd działał wiele dla uratowania od zniszczenia pozostawionych bez opieki registratur rosyjskich, otworzył dla uczonych, także polskich, archiwa warszawskie, a równocześnie przystąpił do dokładnej penetracji zawartości archiwów zgodnie z zainteresowaniami nauki niemieckiej. Owocem poczynań archiwistów pruskich i samego Warschauera stały się też dwie publikacje: "Die Handschriften des Finanzarchivs zu Warschau zur Geschichte des preussischen Staates" (Warszawa 1917), zawierająca opis 330 rękopisów z Archiwum Skarbowego i Biblioteki Krasińskich (dziś rękopisy te nie istnieją), oraz "Die preussischen Registraturen in polnischen Staatsarchiven" (1918). Ta druga pozycja zawiera historię registratur pruskich na ziemiach polskich oraz spis aktów z archiwów warszawskich dotyczących obszarów Polski przypadłych w swoim czasie Prusom.

Pod okupacją austriacką. Mniej pomyślnie ułożyły się sprawy archiwalne w południowej części Królestwa, okupowanej przez Austro-Węgry. Registratury rosyjskie pozostawały tam bez żadnej opieki, a wojenne trudności surowcowe powodowały sprzedawanie akt na przemiał. W 1916 r. zniszczono tą drogą ok. 140 ton akt. Dopiero zabiegi Akademii Umiejętności w Krakowie, a szczególnie profesorów Stanisława

Krzyżanowskiego i Stanisława Tomkowicza, doprowadziły do powołania Referatu Archiwalnego w Krajowym Komisariacie Cywilnym oraz do mianowania specjalnych konserwatorów. Byli nimi najpierw Stefan Komornicki i Józef Seruga, potem Wincenty Łopaciński i Marian Abramowicz. Dopiero ich działalność zahamowała proces niszczenia archiwaliów.

Zaczątek organizacji polskich władz archiwalnych. W następstwie znanej proklamacji o niepodległości Królestwa Polskiego ogłoszonej przez mocarstwa centralne, w dniu 6 grudnia 1916 r. powstała Tymczasowa Rada Stanu, której Departament Polityczny w kwietniu roku następnego utworzył Komisję Archiwalną. Na jej czele stanął historyk Marcelli Handelsman, sekretarzem został Wincenty Łopaciński, a członkami Ignacy Baranowski, Bogdan Chełmicki, Stefan Ehrenkreutz, Witold Kamieniecki, Marian Krzesimowski i Antoni Rybarski.

Komisja zajęła się przygotowaniem projektów szeregu normatywów, przede wszystkim zaś ustawy o archiwach. Opracowane materiały przesłano do opinii wybitnym archiwistom i historykom: Eugeniuszowi Barwińskiemu, Adamowi Chmielowi, Stanisławowi Kutrzebie, Władysławowi Semkowiczowi i Teodorowi Wierzbowskiemu. Projekt ustawy archiwalnej obejmował sprawy archiwów w szerokim zakresie. Zajmował się archiwami państwowymi, miejskimi, rozmaitych instytucji społecznych, wreszcie także kościelnymi. Wiele miejsca poświęcono personelowi archiwów.

Tymczasem latem 1917 r. Komisja Archiwalna przeszła do Departamentu Oświecenia Publicznego. Wkrótce nastąpiła dymisja Tymczasowej Rady Stanu i powołanie Rady Regencyjnej. W nowo zorganizowanym Ministerstwie Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego utworzono referat, potem odrębny Wydział Archiwów ze Stefanem Ehrenkreutzem na czele.

Wydział Archiwów opracował nowy projekt ustawy archiwalnej odbiegający w wielu punktach od poprzedniego. W formie reskryptu został on podpisany przez członków Rady Regencyjnej 31 lipca 1918 r. Postanowienia reskryptu nie mogły w pełni

wejść w życie wobec sprawowania faktycznej władzy nad archiwami przez Niemiecki Zarząd Archiwalny. Jedynym archiwum przejętym przez Wydział było Archiwum Oświecenia, obejmujące dawną registraturę Warszawskiego Okręgu Naukowego; dopiero po upadku władzy okupacyjnej w Warszawie 11 listopada 1918 r. nastąpiło przejęcie dalszych archiwów.

DEKRET O ORGANIZACJI ARCHIWÓW PAŃSTWOWYCH I OPIECE NAD ARCHIWALIAMI Z 7 II 1919 r.

L i t e r a t u r a . Tekst dekretu: "Pierwsze akty prawne o organizacji polskich archiwów państwowych i opiece nad archiwiami z dnia 31 lipca 1918 r. i dnia 7 lutego 1919 r.", opracowanie M. M o t a s (Archeion L, 1968); omówienie treści - M. M o t a s , "O przepisach archiwalnych w Polsce międzywojennej" (Archeion XLVIII, 1968); krytyka dekretu - Z. K o l a n k o w s k i , "O organizację archiwów polskich 1917-1919" (Naród i Państwo, Warszawa 1970).

T r e ś ć d e k r e t u . W dniu 7 lutego 1919 r. Naczelnik Państwa podpisał dekret o organizacji archiwów państwowych i opiece nad archiwiami. Dekret ten był podstawą organizacji i działania archiwów polskich aż do dnia 29 marca 1951 r., czyli do momentu wydania nowego dekretu. Treść dekretu z 1919 r. pokrywa się niemal dokładnie z treścią reskryptu Rady Regencyjnej z 31 lipca 1918 r.

Archiwa państwowe w myśl rozdz. I dekretu miały pozostać w gestii Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (WRiOP). Władzę bezpośrednią nad archiwami stawał się Wydział Archiwów Ministerstwa z naczelnikiem Wydziału na czele. Do zadań Wydziału należała także opieka nad archiwiami różnych instytucji publicznych, miast i gmin oraz ratowanie od zniszczenia wszelkich zabytków archiwalnych.

Rozdział II określał zadania samych archiwów, ich organizację, a także kompetencje Wydziału w stosunku do archiwów. Dla Wydziału zastrzeżono wydawanie szczegółowych regulami-

nów, nadzór nad całością prac w archiwach, dysponowanie budżetem i prowadzenie polityki personalnej. Stwierdzono także, że archiwa mają służyć administracji, światu naukowemu, obywatelom państwa i wykonywać dla nich potrzebne kwerendy.

Sformułowania rozdz. III dawały archiwom, a szczególnie samemu Wydziałowi, prawo ogólnej opieki nad archiwami publicznymi niepaństwowymi. Natomiast w rozdz. IV zapewniono Wydziałowi prawo i nałożono nań obowiązek opieki nad wszelkimi za-
bytkami archiwalnymi w kraju. Rozdział V stwierdzał obowiązek działania Wydziału Archiwów w zakresie rewindykacji.

Rozdział VI poświęcony był w całości kadrom archiwalnym. Na czele archiwów mieli stać ich dyrektorzy, a personel stanowić archiwiści, asystenci oraz praktykanci. Przewidziano także możliwość zatrudniania woźnych, gońców, sił kancelaryjnych. Dla zapewnienia opieki nad archiwiami w terenie tworzono też stanowisko archiwistów objazdowych (rozd. VII). Kwalifikacje pracowników miała kontrolować osobna Komisja Kwalifikacyjna (rozd. VIII).

Rozdział IX przewidywał utworzenie Rady Archiwalnej, organu opiniującego wszelkie normatywy w sprawach archiwalnych i doradczego we wszelkich kwestiach związanych z opieką nad archiwiami pozostającymi poza archiwami państwowymi. Określał też skład Rady - na jej czele miał stać każdorazowy minister WRiOP, jej członkami zaś mieli być: naczelnik Wydziału Archiwów, dyrektorowie archiwów państwowych, po jednym przedstawicielu każdego ministerstwa i jeden przedstawiciel władz kościelnych. Ponadto minister WRiOP na wniosek naczelnika Wydziału Archiwów mianował na 5 lat 12 członków "spośród osób zasłużonych w dziedzinie archiwistyki i badań archiwalnych".

Końcowy rozdz. X wymieniał jako funkcjonujące archiwa państwowe w Warszawie: Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Akt Dawnych, Archiwum Skarbowe, Archiwum Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego i Archiwum Wojskowe; archiwa miejscowe w Lublinie, Piotrkowie i Płocku, a wreszcie Archiwum Państwowe we Lwowie. Minister WRiOP uzyskał też podstawę dla przejęcia archiwów krajowych w b. Galicji oraz dla tworzenia "innych archiwów miejscowych".

Z n a c z e n i e d e k r e t u . Jest godne podkreślenia, że odbudowywujące się po 150-letniej niewoli państwowo polskie już w pierwszych miesiącach swego istnienia stworzyło prawne podstawy dla organizacji archiwów. Przyjęto przy tym model scentralizowanej służby archiwalnej. Pewien wpływ na przyjęcie takiego rozwiązania wywarł niewątpliwie fakt, że odpowiednie normatywy przygotowywano podczas okupacji niemieckiej i że musiały tu oddziaływać wpływy pruskiego, również scentralizowanego, sposobu zarządzania archiwami. Niezależnie od tego, trzeba przyjęte rozwiązanie ocenić pozytywnie. Centralizacja stwarzała znacznie lepsze warunki działania archiwów i kierowania nimi oraz rozwiązywania najważniejszych problemów stających przed służbą archiwalną. Toteż pomimo faktu, że dekret był niepełny (pomijał wiele istotnych zagadnień milczeniem), a w pewnych fragmentach nawet sprzeczny sam w sobie, stał się podstawą działania dla archiwów polskich na długie lata i pozwolił służbie archiwalnej odbudowanego państwa dojść do znacznych osiągnięć.

Usytuowanie archiwów w resorcie oświaty wywodzi się niewątpliwie z sytuacji zaistniałej przed 11 listopada 1918 r. O takim a nie innym rozwiązaniu zdecydowały wówczas względy polityczne. Utrzymanie tego stanu rzeczy przez dekret lutowy spotkało się jednak z oceną ujemną. Już wiosną 1919 r. odezwały się głosy o potrzebie podporządkowania służby archiwalnej prezesowi Rady Ministrów (projekt Aleksandra Znamięckiego utworzenia Generalnej Dyrekcji Archiwów Państwowych zależnej od szefa rządu), w r. 1920 z takimiż postulatami wystąpiono na Radzie Archiwalnej i ponawiano je przy różnych okazjach jeszcze kilkakrotnie w dwudziestoleciu międzywojennym.

ORGANIZACJA I DZIAŁALNOŚĆ PAŃSTWOWEJ SŁUŻBY
ARCHIWALNEJ W LATACH 1918-1939

L i t e r a t u r a . Ogólny pogląd na rozwój archiwów państwowych w dwudziestolecium międzywojennym dali: P. Bańkowski, "Pół wieku odrodzonych polskich archiwów państwowych" (Archeion LI, 1969) oraz T. Manteuffel, "Archiwa państwowe w minionym 50-leciu" (Archeion L, 1969). Pierwsze lata działalności Wydziału Archiwów Państwowych przedstawił A. Rybarski, "Centralny Zarząd Archiwów w Odrodzonej Rzeczypospolitej Polskiej" (Archeion I, 1927); działalność Wydziału za lata następne, a także działalność archiwów - zob. sprawozdania w Dziale Urzędowym Archeionu. Cenny materiał do organizacji archiwów zebrał M. Mośtas, "O przepisach archiwalnych w Polsce międzywojennej" (Archeion XLVIII, 1968). Stan archiwów w połowie dwudziestolecia międzywojennego przedstawił zwięźle T. Manteuffel, "Archives de l'Etat en Pologne. Origines, organisation et état actuel" (dodatek do IX Archeionu, 1931). Swoje poglądy na stan i zadania archiwów państwowych wypowiedzieli wspólnie J. Paczkowski, "Z dziedziny archiwalnej". (Kwartalnik Historyczny XXXVI, 1922), E. Barwiński, "Archiwa państwowe, ich stanowisko, zadania i cele" (Pamiętnik IV Zjazdu Historyków w Poznaniu, t.1, referaty sek.6), K. Kaczmarek, "Potrzeby naszych archiwów" (Nauka Polska X, 1929), J. Siemiński, "Stan i sprawa archiwów polskich" (ibid.), K. Konarski, W. Łopaciński, "Reorganizacja archiwów państwowych" (Pamiętnik V Zjazdu Historyków w Warszawie, Lwów 1930). Niektóre zagadnienia szczegółowe zob. P. Bańkowski, "Narodziny i międzywojenne lata Archeionu" (Archeion L, 1969), Cz. Biernat, "Spór archiwalny polsko-gdańsko-niemiecki w okresie międzywojennym 1919-1939" (Warszawa 1969), K. Konarski, "Archiwa państwowe na Powszechnej Wystawie Krajowej w Poznaniu" (Archeion VI-VII, 1930), W. Łopaciński i in., "Gmachy archiwalne Rzeczypospolitej Polskiej" (Archeion V, 1929), A. Moraczewski, "Sprawa przekazywania akt administracji publicznej do archiwów państwowych w świetle obowiązujących przepisów" (Archeion XV, 1937/1938), A. Perlińska, "Z dziejów Archiwum Województwa Bydgoskiego" (Archeion LXII, 1975). Źródłem do poznania działalności Rady Archiwalnej są opublikowane protokoły jej posiedzeń I-V: R. Piechota, B. Jagiełło, M. Mośtas, "Pierwsze protokoły Rady Archiwalnej 1918-1922" (Teki Archiwalne 13, 1971) oraz posiedzeń V-VII (Archeion IV, V, VIII, 1928-1930).

Wydział Archiwów Państwowych

O r g a n i z a c j a i p e r s o n e l W y d z i a ł u . Dekret z 7 lutego 1919 r. stanowił podstawę działalności Wydziału. Jego strukturę wewnętrzną uregulował ostatecznie "Statut organizacyjny i szczegółowy podział czynności Ministerstwa WRIOP" z 1931 r. Wydział, jako organ zarządzający bezpośrednio archiwami państwowymi, nie wchodził w skład żadnego z departamentów Ministerstwa, ale stanowił jego samodzielną komórkę.

Dekret z 7 lutego 1919 r. utrzymał wprowadzoną już wcześniej za czasów Rady Regencyjnej zależność archiwów od resortu oświaty. Istniały jednak tendencje do podporządkowania państwowej służby archiwalnej prezesowi Rady Ministrów (por. wyżej ustęp o dekreście).

Na czele Wydziału stał jego naczelnik, od 1925 r. z tytułem Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych. Wprowadzono także stanowisko zastępcy Dyrektora.

Pierwszym naczelnikiem Wydziału był Stefan E h r e n k r e u t z , poprzednio pracownik Archiwum Głównego Akt Dawnych. Od lutego 1919 r. miejsce jego zajął Józef P a c z k o w s k i wieloletni archiwista w pruskiej służbie archiwalnej. Paczkowski ustąpił ze swego stanowiska w 1926 r., przechodząc na uniwersytet w Poznaniu. Naczelnym Dyrektorem został wówczas Stanisław P ł a s z y c k i , "ostatni metrykant" Metryki Litewskiej w Petersburgu, w odrodzonej Polsce profesor Katolickiego Uniwersytetu w Lublinie i dyrektor lubelskiego archiwum. W 1931 r. sędziwy dyrektor odszedł na własną prośbę w stan spoczynku, a nominację na szefa archiwów państwowych otrzymał Witold S u c h o d o l s k i , poprzednio zatrudniony w Archiwum Skarbowym i Wydziale Archiwów, ostatnio dyrektor Departamentu Nauki i Szkół Wyższych w Ministerstwie WRIOP. Suchodolski sprawował funkcję Naczelnego Dyrektora także konspiracyjnie podczas drugiej wojny światowej i odszedł na emeryturę dopiero w Polsce Ludowej.

Wydział miał tylko kilkusobową obsadę. Nie przeszkodziło to tworzeniu wewnętrznych komórek organizacyjnych. Istniał

osobny referat rewindykacyjny, dział archiwów prowincjonalnych oraz stanowiska archiwistów objazdowych. Sprawy finansowe załatwiał osobny referat finansowy. W związku z tym były także stanowiska księgowego i kontrolera. Biuro Wydziału prowadziła jedna sekretarka.

Od początku powołania Wydziału pracował w nim Antoni Rybarski (od r. 1925 na stanowisku zastępcy Naczelnego Dyrektora), który w wielu dziedzinach (m.in. przy pracach rewindykacyjnych w Moskwie) położył wielkie zasługi. Stanowiska archiwistów objazdowych piastowali początkowo Marian Abramowicz, znany działacz socjalistyczny, i Wincenty Łopaciński, późniejszy dyrektor Archiwum Oświecienia. Pracowali też w Wydziale m.in. Leon Białkowski, Józef Seruga, a później Józef Stojanowski (następnie dyrektor Archiwum Akt Nowych), przed swym awansem Witold Suchodolski, Gustaw Kaleński, Jan Warężak. Był to zespół ludzi powiązanych z pracą archiwów nie tylko przez stosunki służbowe; wielu pracowało czynnie naukowo w dziedzinie historii i archiwistyki.

Reprezentowanie archiwów państwowych na zewnątrz. Wydział Archiwów Państwowych, jako najwyższa bezpośrednia władza nad archiwami państwowymi, reprezentował je na zewnątrz w stosunkach z obcymi służbami archiwalnymi. Jako organ fachowy uczestniczył w rokowaniach z obcymi państwami, które to rokowania zmierzały do zawierania umów archiwalnych dotyczących zwrotu lub wzajemnej wymiany archiwaliów. Niekiedy, zwłaszcza w pierwszych latach powojennych, rola Wydziału ograniczała się zresztą tylko do zgromadzenia i opracowania odpowiednich materiałów uzasadniających roszczenia strony polskiej. Niemniej jednak prowadzona z szerokim rozmachem akcja rewindykacyjna absorbowiała Wydział Archiwów w dużym stopniu. Na to co nazywano rewindykacją, ściślej rzecz traktując, składały się:

- rewindykacja materiałów zagrabionych w XVIII, XIX i XX w.,
- repartycja archiwaliów stanowiących produkt działalności centralnych władz zaborczych na ziemiach polskich,
- reewakuacja archiwaliów wywiezionych z ziem polskich podczas pierwszej wojny światowej.

Sprawę zwrotu materiałów archiwalnych z R o s j i uregulował 11 art. traktatu ryskiego z 1921 r. W bezpośrednich pracach rewindykacyjnych, prowadzonych przez tzw. Komisję Mieszana, brali udział także delegaci Wydziału. Samą akcją rewindykacyjną zakończono ostatecznie w latach trzydziestych. Wrócili archiwalia władz centralnych Rzeczypospolitej przedrozbiorowej, akta wywiezione z Królestwa w 1915 r. i niektóre zespoły władz centralnych rosyjskich odnoszące się do ziem polskich.

Wobec braku odnośnych klauzul w trakcie wersalskim prowadzenie rokowań z N i e m c a m i było znacznie trudniejsze. Konwencję w sprawie podziału archiwaliów Śląska udało się zawrzeć już w 1922 r. (w Opolu). Negocjacje dotyczące obszarów odstąpionych Polsce w Wersalu (Poznańskiego) przeciągnęły się do 1926 r. (konwencja berlińska). Podejmowane, zwłaszcza w pierwszych latach po wojnie, rokowania z Wolnym Miastem Gdańskim w sprawie przyszłości b. archiwum państwowego pruskiego w Gdańsku nie doprowadziły do zawarcia jakiegokolwiek układu w tej sprawie. Część akt archiwum odnoszących się do terytorium b. prowincji Prusy Zachodnie wywieźli Niemcy już w 1919 r. do Berlina. Strona polska uzyskała dopiero w latach późniejszych zwrot depozytów miast z obszaru województwa pomorskiego, złożonych w swoim czasie w archiwum gdańskim (przyjęto je do Archiwum Państwowego w Poznaniu).

Sprawa podziału archiwów po b. monarchii a u s t r o w ę g i e r s k i e j wymagała rokowań z Czechosłowacją, Rumunią i Austrią. Już w 1922 r. podpisana została w tej sprawie wstępna konwencja w Rzymie między Austrią, Węgrami, Italią, Polską, Rumunią, Jugosławią i Czechosłowacją. Dwustronną umowę z Czechosłowacją, dotyczącą głównie podziału archi-

wów Spisza, Orawy, a zwłaszcza Księstwa Cieszyńskiego, podpisano w Warszawie w 1925 r. Układ z Rumunią dzielący woj-
skowe akta austro-węgierskie zawarto także w Warszawie w
1928 r. Najdłużej przeciągnęły się rokowania z samą Austrią.
Odpowiedni układ zawarto w r.1932 i dopiero wówczas strona
polska uzyskała część akt władz centralnych b.monarchii do-
tyczających Galicji.

Stosunki Wydziału Archiwów Państwowych ze służbami
archiwalnymi innych krajów nie były rozbudowane. Ograniczały
się do wymiany informacji, wypożyczenia archiwaliów (np. na
wystawę do Amsterdamu w 1928 r.), wreszcie wymiany publika-
cji. Archiwiści polscy, niekiedy także jako delegaci Wydziału,
brali udział w Międzynarodowych Kongresach Nauk Historycz-
nych. W ostatnim, odbytym przed wojną w Zúrichu Wydział re-
prezentowali Jadwiga Karwasińska i Józef Stojanowski (brał
też udział w Kongresie dyrektor Archiwum Głównego Akt Daw-
nych Józef Siemieński).

Reprezentując archiwa państwowe wewnątrz kraju, Wydział
prowadził w dość jednak ograniczonych rozmiarach akcję
p o p u l a r y z o w a n i a a r c h i w ó w . W
1929 r., w ramach Powszechnej Wystawy Krajowej w Poznaniu,
urządzono bardzo starannie ekspozycję archiwalną. Pokazywała
ona "1) jaka jest organizacja archiwów państwowych polskich,
2) jakie są archiwa państwowe, 3) gdzie i jak się mieszczą,
4) co zawierają". Po zamknięciu Wystawy ekspozyty przesunię-
to do Archiwum Państwowego w Poznaniu z zamiarem urządze-
nia tam stałej ekspozycji. Udział w Powszechnej Wystawie w
Poznaniu stał się pierwszą na większą skalę próbą pokazania
szerszym kręgom społeczeństwa, czym są archiwa i jaka jest
ich funkcja.

B u d o w a s i e c i a r c h i w ó w p a ń -
s t w o w y c h . Po okresie rządów rosyjskich pozostały w
Królestwie Polskim 3 archiwa warszawskie (mowa wyłącznie o
archiwach historycznych): Archiwum Główne Akt Dawnych, Ar-
chiwum Akt Dawnych i Archiwum Skarbowe. Już reskrypt Rady
Regencyjnej z 31 lipca 1918 r. stwierdzał powołanie obok trzech

wymienionych: Archiwum Oświecenia ("Archiwum Ministerstwa WRiOP") i Archiwum Wojskowego (pierwsze miało zabezpieczyć registraturę b. Warszawskiego Okręgu Naukowego, drugie zbierać akta wojskowych władz polskich), a na prowincji archiwów w Lublinie i w Płocku. Dekret z 7 lutego 1919 r. wymieniał ponadto jako istniejące archiwa w Piotrkowie oraz archiwum we Lwowie.

Dalsza rozbudowa sieci archiwalnej polegała na przejęciu pozostałych archiwów historycznych na ziemiach, które utworzyły nowe państwo polskie, oraz na powoływaniu archiwów nowych.

Najwcześniej przejęto archiwa w b. Galicji. Po Archiwum Państwowym we Lwowie, w jesieni 1919 r. nastąpiło przekazanie Wydziałowi Archiwum Krajowego Akt Grodzkich i Ziemskich we Lwowie oraz Archiwum Krajowego Akt Grodzkich i Ziemskich w Krakowie. Otrzymały one nazwę "archiwów ziemskich".

W Poznańskim utworzony został początkowo oddzielny Urząd Główny Archiwów Państwowych b. Dzielnicy Pruskiej (oraz Rada Archiwalna) z Józefem Paczkowskim na czele, zawiadujący b. pruskim archiwum państwowym w Poznaniu. Wydział Archiwów Państwowych przejął tę lokalną służbę archiwalną z dniem 1 stycznia 1922 r.

W Wilnie sprawami archiwalnymi zajmował się początkowo komisarz miasta, następnie Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich, przy którym powstał osobny Wydział Archiwalny. Zawiadywał on archiwami w Wilnie i (przejściowo) Mińsku, a projektował powołanie nowych w Grodnie i Łucku. Przejęcie tej służby przez Wydział Archiwów nastąpiło ostatecznie po likwidacji odrębności ustrojowych tzw. Litwy Środkowej z dniem 1 stycznia 1923 r.

Wreszcie z dniem 1 stycznia 1924 r. Ministerstwo Rolnictwa i Reform Rolnych przekazało państwowej służbie archiwalnej dawne bieżące archiwum b. Komisji Generalnej w Bydgoszczy, z którego utworzono Oddział Archiwum Państwowego w Poznaniu.

Wcześniej już uzupełniono sieć archiwów na obszarze b. Królestwa Polskiego, dodając do istniejących 7 lutego 1919 r.

archiwów w Lublinie, Płocku i Piotrkowie, archiwa w Kaliszu, Łomży, Kielcach, Radomiu i Suwałkach. Z projektowanych dwóch archiwów w Łucku i Grodnie powstało tylko archiwum w Grodnie.

Według stanu na dzień 1 kwietnia 1924 r. Wydziałowi Archiwów Państwowych podlegało 21 następujących placówek archiwalnych:

- w Warszawie: Archiwum Główne Akt Dawnych
Archiwum Akt Dawnych
Archiwum Skarbowe
Archiwum Oświecenia ("Archiwum Ministerstwa WRiOP")
Archiwum Wojskowe
- na prowincji na obszarze b. Królestwa Polskiego:
 - Archiwum Państwowe w Kaliszu
 - Archiwum Państwowe w Kielcach
 - Archiwum Państwowe w Lublinie
 - Archiwum Państwowe w Łomży
 - Archiwum Państwowe w Piotrkowie
 - Archiwum Państwowe w Płocku
 - Archiwum Państwowe w Radomiu
 - Archiwum Państwowe w Suwałkach
- na tzw. Kresach Wschodnich:
 - Archiwum Państwowe w Grodnie
 - Archiwum Państwowe w Wilnie
- w b. Galicji:
 - Archiwum Ziemskie w Krakowie
 - Archiwum Ziemskie we Lwowie
 - Archiwum Państwowe we Lwowie
- w Poznańskiem:
 - Archiwum Państwowe w Poznaniu
 - Oddział Archiwum Państwowego w Poznaniu i w Bydgoszczy.

Dwudziestą pierwszą placówką był wykazywany wówczas w spisach urzędowych Oddział Gdański Archiwum Pomorskiego.

Jak już poprzednio wspomniano rokowania z Wolnym Miastem Gdańskiem w sprawie b. Państwowego Archiwum w Gdańsku (pruskiego) nie były wówczas zakończone (nie dały rezultatów i później). Ostatecznie więc zaprzestano wykazywania takiej instytucji archiwalnej w latach następnych. W Gdańsku utworzono jednak referat archiwalny przy urzędzie Komisarza Generalnego Rzeczypospolitej Polskiej, którym kierował przez wiele lat Marcin D r a g a n .

Przedstawiona sieć archiwów państwowych ulegała w ciągu dwudziestolecia międzywojennego pewnym zmianom. Archiwum Wojskowe istniejące pierwotnie jako referat Wydziału Archiwów Państwowych (kierowane było przez referentów Wydziału) otrzymało samodzielność z dniem nominacji pierwszego dyrektora, którym został Józef S t o j a n o w s k i (28 X 1924). Archiwum to, zwane także Archiwum Akt Pookupacyjnych, nie rozwinęło się wskutek powołania przez Ministerstwo Spraw Wojskowych swojego własnego archiwum historycznego (zob. dalej ustęp o Archiwum Wojskowym). Ostatecznie Archiwum Wojskowe podległe Wydziałowi Archiwów zlikwidowano w 1930 r., a na jego miejsce powołano A r c h i w u m A k t N o - w y c h mające gromadzić akta po skasowanych urzędach Rzeczypospolitej Polskiej, a także akta po urzędach okupacyjnych niemieckich i austriackich z lat 1914-1918.

Zlikwidowano także w 1926 r. Archiwum Państwowe w Kaliszu (zasób przesunięto do archiwum poznańskiego) oraz Archiwum Państwowe w Suwałkach (zasób przeszedł do archiwum grodzieńskiego). W 1930 r. zwinęto Archiwum Państwowe w Łomży, zasób jego przenosząc do Archiwum Akt Dawnych w Warszawie. Wreszcie w r. 1933 skasowano odrębne Archiwum Ziemskie we Lwowie; jego personel i zasób wszedł w skład Archiwum Państwowego we Lwowie. Zamiar zlikwidowania Archiwum Państwowego w Płocku do 1939 r. nie doczekał się realizacji.

W 1925 r. zaawansowane były próby utworzenia archiwum państwowego w Toruniu, brak odpowiedniego lokalu uniemożliwił jednak sfinalizowanie podjętych starań. W 1938 r., po zmianie granic między województwem poznańskim i pomorskim

(Bydgoszcz przeszła wówczas z poznańskiego do pomorskiego), właściwość terytorialną Oddziału Bydgoskiego Archiwum Państwowego w Poznaniu rozciągnięto na cały obszar województwa pomorskiego.

Zarządzenia Ministra WRiOP nadały w 1936 r. nową nazwę Archiwum Ziemiemu w Krakowie; nazywało się ono odtąd podobnie jak inne archiwa podległe Wydziałowi Archiwów - Archiwum Państwowe; przyznało też Archiwum Ministerstwa WRiOP oficjalnie dawniej już używaną nazwę Archiwum Oświecenia.

Pewne odrębności ustrojowe województwa śląskiego nie pozwoliły na utworzenie archiwum państwowego zależnego od Wydziału Archiwów w Katowicach. Powstało tam w 1932 r. **A r c h i w u m A k t D a w n y c h** województwa śląskiego podporządkowane urzędowi wojewódzkiemu.

P l a n y p r z e b u d o w y s i e c i a r c h i w a l n e j. Na takie a nie inne ukształtowanie się sieci polskich archiwów państwowych wpłynęły dwa czynniki: 1) fakt wcześniejszego istnienia na ziemiach polskich pewnej ilości archiwów historycznych, 2) pozostawienie przez ustępujące z Królestwa w 1915 r. władze rosyjskie dużych archiwów bieżących w siedzibach urzędów gubernialnych. Po r. 1918 zachowano wszystkie dawne archiwa historyczne, nowe powołano tam, gdzie pozostały owe archiwa pogubernialne. W związku z tym jednak sieć archiwów nie odpowiadała w pełni nowemu podziałowi administracyjnemu państwa; wiele miast wojewódzkich pozbawionych było własnych archiwów państwowych.

Z tej przypadkowości rozmieszczenia archiwów w pełni zdawano sobie sprawę. W 1920 r., na posiedzeniu **R a d y A r c h i w a l n e j** stwierdzano za konieczne: zorganizowanie archiwów wojewódzkich w miastach głównych województw, uruchomienie tymczasowych archiwów w dawnych miastach gubernialnych i utrzymanie na stałe archiwów już istniejących w siedzibach wyższych uczelni lub "gdzie odbywa się żywszy ruch w dziedzinie nauki historycznej". **W y d z i a ł A r c h i w ó w** podtrzymywał przez cały okres dwudziestolecia międzywojennego zamiar urządzenia archiwów we wszystkich

siedzibach władz wojewódzkich. Już w r. 1928 rozumiano konieczność (i dawano temu wyraz na zewnątrz) urządzenia archiwów przy tych starostwach, przy których nagromadziły się większe ilości akt (czyli powołania archiwów powiatowych). Plan zaś reorganizacyjny archiwów państwowych na r. 1940 przewidywał konkretnie powołanie pewnej liczby takich placówek archiwalnych.

Z planami reorganizacji sieci archiwów występowali też w referatach i na łamach czasopism naukowych sami archiwiści. Najbardziej konkretny projekt przedstawili w 1930 r. Kazimierz K o n a r s k i i Wincenty Ł o p a c i ń s k i . Postulowali utworzenie w Warszawie jednego centralnego archiwum o nazwie Archiwum Główne Rzeczypospolitej, skasowanie archiwów w miastach nie będących siedzibami władz wojewódzkich lub przeniesienie ich do tych siedzib. Tak więc zlikwidowane miało być Archiwum Państwowe w Płocku, bo funkcje archiwum dla województwa miał pełnić jeden z oddziałów Archiwum Głównego, archiwa radomskie i kieleckie miały zostać połączone, archiwum piotrkowskie przeniesione do Łodzi; nowe archiwa miały powstać w Toruniu dla województwa pomorskiego i w Katowicach dla śląskiego. Natomiast autorzy projektu nie widzieli potrzeby tworzenia archiwów w niektórych siedzibach urzędów wojewódzkich na wschodzie i południowym wschodzie. Sądzili oni, że dla województwa poleskiego właściwym mogło się stać archiwum w Grodnie, dla nowogrodzkiego - w Wilnie, dla tarnopolskiego i stanisławowskiego - we Lwowie.

Nie tak konkretny, ale uwzględniający więcej elementów projekt opublikował w 1929 r. dyrektor Archiwum Głównego Akt Dawnych - S i e m i e ń s k i , łącząc go z planem rozmieszczenia zasobu archiwalnego. Według tego projektu we wszystkich siedzibach władz administracyjnych II Instancji powinny zostać zorganizowane archiwa zbierające akta najnowsze, stanowiące przedmiot zainteresowań wyłącznie urzędów i obywateli. W wybranych tylko miastach miały się znaleźć akta nieco starsze interesujące zarówno administrację, jak już także naukę historyczną. Wreszcie też tylko w wybranych ośrodkach miano zgromadzić akta najstarsze budzące zainteresowanie wyłącznie

historyków. W związku z tym Siemieński postulował organizowanie archiwów czysto naukowych z zasobem najstarszym (AGAD w Warszawie, archiwa we Lwowie, Lublinie, Poznaniu, Krakowie i Wilnie); archiwów regionalnych dla akt władz zaborczych (w Warszawie - dla Królestwa, Wilnie - dla Litwy i Wołynia, we Lwowie - dla Galicji, w Poznaniu - dla Poznańskiego i Górnego Śląska, w Toruniu lub Bydgoszczy - dla Pomorza); archiwów administracyjnych dla akt najnowszych w miastach wojewódzkich.

Wszystkie projekty zmian sieci archiwalnej pozostały, jak wiadomo z poprzedniego ustępu, niezrealizowane. Niektóre jednak pomysły w nich zawarte zostały wykorzystane przy organizowaniu archiwów po drugiej wojnie światowej.

Z a r z ą d z a n i e p r z e z W y d z i a ł
a r c h i w a m i p a ń s t w o w y m i . B u d ż e t -
K a d r y . Opierając się na dekrete z 7 lutego 1919 r. opracowano szereg przepisów normujących wewnętrzną organizację archiwów. Już w 1919 r. ukazały się "Wskazówki dotyczące urządzenia archiwów", a w ślad za nimi regulamin pracowni naukowych i regulamin (rodzaj instrukcji metodycznej) o opracowywaniu archiwaliów. W tym samym roku wyszły jeszcze przepisy o prowadzeniu biurowości w archiwach i o korzystaniu z archiwaliów.

Archiwa zostały zobowiązane do składania Wydziałowi corocznych sprawozdań, Wydział natomiast zatwierdzał podział zajęć w samych archiwach. Według projektów Rybarskiego miały się odbywać comiesięczne zebrania dyrektorów archiwów (przynajmniej warszawskich); ta forma kontaktów władz archiwalnych z podległymi jednostkami nie rozwinęła się. Natomiast Wydział przeprowadzał wizytacje archiwów, sprawdzając ich stan organizacyjny oraz poziom prac nad zasobem. Wizytacje, tzw. ogólne, należały do naczelnego dyrektora, poszczególni pracownicy Wydziału odbywali kontrole zgodnie ze swymi uprawnieniami. Początkowo każde archiwum było wizytowane przynajmniej raz w roku, po 1930 r. jednak ilość wizytacji zmniejszyła się z racji trudności budżetowych.

Wydział Archiwów dysponował własnym b u d ż e - t e m w ramach Ministerstwa WRiOP i z kolei dokonywał podziału funduszków między archiwa. Przez cały okres dwudziestolecia nie był to budżet wysoki, doszedł jednak po objęciu funkcji naczelnego dyrektora przez Stanisława Ptaszyckiego w r. 1928/1929 do sumy 900 000 zł, a w r. 1931/1932 wraz z dotacjami na gmachy archiwalne do sumy 1 100 000 zł. Niestety lata następne przyniosły drastyczne ograniczenia budżetowe - wydatki rzeczowo-administracyjne spadły z 290 000 zł w r. 1932/1933 do 132 000 zł w r. 1934/1935, a więc niemal o połowę. Dopiero od r. 1936 budżet archiwów począł nieznacznie wzrastać.

Osobne przepisy wydane przez Wydział Archiwów, opierając się na dekrete z 7 lutego 1919 r. regulowały sprawy k a d r y a r c h i w a l n e j . Rozesłany do archiwów już w 1919 r. regulamin "Obowiązki urzędników archiwalnych" stwierdzał, że podstawowym zadaniem archiwistów jest nie tylko opracowywanie pomocy archiwalnych, ale także przygotowywanie materiałów źródłowych do druku. Regulamin przewidywał sześciogodzinny dzień pracy w archiwach, równocześnie jednak stwierdzał: "każdy urzędnik archiwalny ma obowiązek poświęcić kilka godzin dziennie na pracę naukową i zapoznanie się z literaturą fachową poza godzinami służbowymi". W 1929 r. wydany został "Regulamin czynności funkcjonariuszy niższych w archiwach państwowych". W rok później ostatecznie ustalono następujące stanowiska w służbie archiwalnej (wcześniejsze - zob. ustęp o dekrete z 1919 r.): dyrektor, kustosz, starszy archiwista, adiunkt archiwalny i asystent archiwalny. Osobne przepisy regulowały działanie Komisji Kwalifikacyjnej i ustalały zakres egzaminów przed nią składanych. Każdy nowo zaangażowany "urzędnik archiwalny" musiał się bowiem poddać egzaminowi "sprawdzającemu, czy posiada niezbędne podstawowe wiadomości teoretyczne i praktyczne przy pracy naukowej i archiwalnej". Sprawy egzaminów uregulowane zostały rozporządzeniem Rady Ministrów już w 1925 r.

Wydział Archiwów nie prowadził w okresie międzywojennym planowego k s z t a ł c e n i a k a d r archiwalnych,

choć podjęcia takiej działalności domagała się Rada Archiwalna już w 1920 r. Niemniej, gdy od r.1925 dyrektor Archiwum Akt Dawnych począł organizować w Warszawie kursy dla studentów i absolwentów historii warszawskiego uniwersytetu, a następnie także dla personelu składnic akt urzędów centralnych, Wydział przejął nad nimi patronat. Kursy prowadzono w Warszawie do 1939 r., a w 1937 r. urządzono także podobny kurs w Łodzi z inicjatywy tamtejszego Oddziału Polskiego Towarzystwa Historycznego. Uczono na nich podstaw wiedzy o archiwach i archiwaliach, a także o organizacji pracy kancelaryjnej. Władze archiwalne nie podjęły realizacji projektów niektórych archiwistów (Kazimierz Kaczmarczyk, Kazimierz Konarski), by kursy rozwinąć w prawdziwą szkołę archiwalną. Same kursy odegrały znaczną rolę w szerzeniu znajomości problematyki archiwalnej, a także przyczyniły się do rozwoju archiwistyki polskiej (zob. dalej ustęp: "Ogólna charakterystyka archiwów w okresie międzywojennym"), ale na dopływ wyszkolonych kadr do archiwów większego wpływu nie wywarły.

Wywrzeć taki wpływ natomiast mogła wprowadzona - niestety dopiero w 1935 r. - instytucja praktykantów-stypendystów. "Doświadczenia wypadły dodatnio, praktykanci-stypendyści pracowali pilnie i chętnie, wykazując zrozumienie swoich zadań i zupełne do nich przygotowanie". Wśród grona tych praktykantów znaleźli się m.in. Aleksander Gieysztor, Jadwiga Jankowska, Wojciech Trzebiński, Bohdan Baranowski, Franciszek Paprocki, znani po zakończeniu II wojny światowej archiwiści i historycy.

Kadry państwowej służby archiwalnej były nieliczne przez cały okres międzywojenny. Liczba etatów (bez Wydziału Archiwów) doszła na przełomie 1929/1930 r. do 119 (83 urzędników archiwalnych i 33 niższych funkcjonariuszy), by spaść następnie na przełomie lat 1934/1935 do 106 (odpowiednio: 75 i 31). Na dzień 1 stycznia 1939 r. zatrudnionych było w archiwach 79 archiwistów i 34 niższych funkcjonariuszy, razem 113 osób.

G m a c h y a r c h i w a l n e i i c h w y -
p o s a ż e n i e . W 1918 r. polska państwowa służba archiwalna nie przejęła ani jednego gmachu archiwalnego budo-

wanego z przeznaczeniem na archiwa (z wyjątkiem oficyny Archiwum Głównego Akt Dawnych wzniesionej w 1904 r.). Magazyny archiwów istniejących dotychczas były z reguły wypełnione. W tej sytuacji rozwiązaniem tymczasowym stało się korzystanie z gmachów przydzielanych archiwom w tymczasowe użytkowanie i służących nieraz za wspólne magazyny kilku instytucjom archiwalnym. Takie funkcje pełniły kolejno pomieszczenia parterowe Banku Polskiego, budynek przy ul. Długiej, cerkiew huzarska, wreszcie fort Sokolnickiego na Żoliborzu - dla archiwów warszawskich. Sytuacja zwolna się poprawiała, niemniej jeszcze u schyłku dwudziestolecia międzywojennego tylko połowa archiwów państwowych posiadała własne gmachy, druga połowa korzystała z gościny w gmachach obcych instytucji.

Zdawano sobie sprawę, że sytuację w sposób radykalny może poprawić tylko budowa nowych gmachów. Już w 1919 r. Wydział Archiwów rozpoczął starania o budowę pomieszczeń dla Centralnego Archiwum Państwowego, poparte następnie przez Radę Archiwalną. Konkurs na projekt gmachu wygrał w 1921 r. architekt Czesław Przybylski. W roku następnym miano przystąpić do realizacji projektu w tzw. rządowej dzielnicy Warszawy, w pobliżu ówczesnej ulicy Szucha. Budynek archiwalny miał pomieścić Wydział Archiwów oraz wszystkie dotychczasowe archiwa warszawskie. Ostatecznie jednak budowa nie weszła do planu inwestycyjnego.

W tym stanie rzeczy próbowano poprawić sytuację lokalową archiwów przez uzyskiwanie pomieszczeń w starym budownictwie i adaptowaniu lokali na cele archiwalne. Najwydatniej udało się polepszyć warunki archiwum wileńskiego. Uzyskało ono nowo nabyty budynek, który przeszedł zupełną renowację. Lwów oddał do użytku archiwum dawny arsenał miejski, który po przeprowadzeniu prac adaptacyjnych stał się wygodnym pomieszczeniem dla akt. Ogólna jednak sytuacja lokalowa archiwów była nadal zła, a wiele budynków archiwalnych wprost zagrożone bezpieczeństwu pracowników.

W ostatnich latach przed wybuchem drugiej wojny światowej rozwinięto szeroką akcję społeczną dla poprawienia sytuacji lokalowej archiwów. Sekcja Archiwalna Towarzystwa Miłośników

Historii w Warszawie wydała specjalną broszurę "Archiwa polskie zagrożone" (Warszawa 1938, 2 wyd. 1939), rozsyłając ją z odpowiednim memoriałem władzom państwowym. Apelowano o wzniesienie w Warszawie gmachu Centralnego Archiwum Państwowego oraz zbudowanie nowych gmachów w Krakowie, Lublinie, Lwowie i Łodzi, a rozbudowanie w Wilnie i Poznaniu. Doszło nawet do interpelacji w sprawie archiwów w Senacie. Akcja ta przyniosła pozytywne rezultaty. Do budżetu inwestycyjnego na r. 1939/1940 wstawiono kredyty na budowę archiwów w Warszawie, Krakowie i Lublinie. Wybuch wojny przekreślił możliwość realizacji tych inwestycji.

Oddziaływanie Wydziału Archiwów Państwowych na "przedpolu archiwalnym". W okresie międzywojennym nie używano w Polsce określenia "państwowy zasób archiwalny", a tym bardziej "narastający zasób archiwalny". Niemniej powstanie archiwów państwowych, jako instytucji powołanych do wieczystego przechowywania materiałów archiwalnych pochodzących z urzędów państwowych, musiało prowadzić do uregulowania przepisami napływu nowych akt do archiwów. Archiwa państwowe poczuły się też zainteresowane stanem registratur urzędów państwowych i ich archiwów bieżących, a także procesem wydzielania akt wieczystych z masy narastających materiałów.

Dzięki inicjatywie Wydziału Archiwów i Rady Archiwalnej już w 1920 r. wyszły przepisy w sprawie biurowości ministerstw. Odnośnie rozporządzenia Rady Ministrów o przechowywaniu akt urzędowych, opublikowane w Monitorze Polskim nr 251 z 5 XI, zawierało niezmiernie istotne zalecenie zabraniające przekazywania akt na zniszczenie bez uprzedniej zgody władz archiwalnych.

Wydział Archiwów Państwowych wziął czynny udział w pracach nad reformą biurowości we wszystkich urzędach administracji państwowej. Specjalna "komisja registraturalna" Rady Archiwalnej, pracująca pod kierunkiem Gustawa Kaleńskiego, przygotowała projekty przepisów ujednolicających biurowość,

które zostały następnie wprowadzone w życie uchwałą Rady Ministrów z 24 VIII 1931 r. (Mon. Pol. nr 196). Przepisy wprowadzały system kancelarii zdecentralizowanej, opierającej gromadzenie akt na wykazie akt i obywatelnej się w zasadzie bez dziennika podawczego (bez pełnej rejestracji pism). Z kolei opracowano przepisy o przechowywaniu akt w urzędach administracji państwowej zalecone do stosowania przez Radę Ministrów 21 XII 1931 r. (Mon. Pol. nr 2 z 1932 r.), regulujące prowadzenie składnic akt w urzędach (składnicami akt nazywano wówczas archiwa bieżące). Opierając się na tych ramowych przepisach, szereg resortów wprowadziło w latach następnych szczegółowe instrukcje kancelaryjne uwzględniające także sprawy przekazywania akt do archiwów państwowych.

Władze archiwalne pilnowały swoich prerogatyw w zakresie kontroli nad brakowaniem akt w urzędach, m.in. przez dokonywanie wizytacji składnic akt urzędów państwowych. Wizytacje przeprowadzali pracownicy Wydziału Archiwów i upoważnieni pracownicy archiwów w Warszawie i na prowincji.

Wreszcie pewnym środkiem oddziaływania na przedpolu archiwalnym były wzmiankowane już wyżej kursy archiwalne, prowadzone w Warszawie od 1925 r. W latach następnych mianowicie prowadzono oddzielne kursy dla pracowników registrarur urzędów warszawskich (biur i składnic akt). W związku z tymi kursami pojawiła się też literatura fachowa. Archiwiści warszawscy byli autorami kilku książeczek - instruktarzy, m.in. na temat prowadzenia kancelarii i składnic akt (zob. dalej ustęp o wydawnictwach służby archiwalnej).

O p i e k a W y d z i a ł u A r c h i w ó w
n a d a r c h i w a m i n i e p a ń s t w o w y m i .

Dekret z 7 lutego 1919 r. stwarzał pewne (choć stosunkowo niewielkie) podstawy do rozciągnięcia przez Wydział Archiwów opieki nad archiwami i archiwaliami spoza sektora państwowego. Władze archiwalne korzystały z tych możliwości w okresie międzywojennym w różny sposób.

Kilkakrotnie, o pomoc w uporządkowaniu własnych archiwaliów, zwracały się do Wydziału miasta co zawsze było życzy-

liwie przyjmowane (por. też ustęp o archiwach miejskich). Zwłaszcza Archiwum Akt Dawnych m. Łodzi powstało przy dużym współudziale delegatów Wydziału, którzy też stale wchodzili do Komisji Archiwalnej Magistratu m. Łodzi. Wydział udzielał porad lub interweniował w sprawie archiwów miejskich także w Pabianicach, Płocku, Toruniu i Warszawie. W stolicy delegat Wydziału Tadeusz M a n t e u f f e l był członkiem komisji miejskiej do brakowania akt.

Wydział Archiwów starał się też wpływać na reformę archiwów kościelnych i ich unowocześnienie. Artykuł XIV konkordatu zawartego z Watykanem w 1925 r. głosił konieczność powołania w każdej diecezji komisji do ochrony m.in. także archiwaliów. Z takimi komisjami nawiązywali kontakt archiwiści objazdowi. Wydział wspierał również piórem archiwistów państwowej służby dział "Z archiwistyki kościelnej" we wrocławskim "Ateneum Kapłańskim" i otwierał łamy "Archeionu" dla tematyki archiwów kościelnych. Bezpośrednią, fachową opiekę sprawował Wydział nad organizacją Prawosławnego Archiwum Metropolitarne w Warszawie. Z ramienia Wydziału Kazimierz K a c z - m a r c z y k porządkował archiwum Paulinów na Jasnej Górze.

Mniej częste były kontakty Wydziału Archiwów z pozostającymi w rękach prywatnych archiwami rodowymi (por. też ustęp o archiwach rodowych). Niemniej nad porządkowaniem archiwaliów Potockich w Jabłonie pracowali w tym okresie Wincenty Ł o p a c i ń s k i i Adam M o r a - c z e w s k i, a archiwaliami Chodkiewiczów z Młynowa zajęli się archiwiści krakowscy. Wydział interesował się też wielkim archiwum Hochbergów w Pszczynie. Po przejęciu przez państwo polskie dóbr pszczyńskich w zarząd przymusowy wizytował archiwum na polecenie Wydziału Kazimierz K a c z - m a r c z y k .

D z i a ł a l n o ś ć w y d a w n i c z a a r - c h i w ó w p a ń s t w o w y c h . Dekret z 7 lutego 1919 r. nakładał na Wydział Archiwów obowiązek prowadzenia akcji wydawniczej. Już wcześniej, bo w 1917 r., narodziła się

myśl wydawania czasopisma poświęconego sprawom archiwalnym. Oficjalny dezyderat w tej sprawie wysunął w 1922 r. Józef Paczkowski, a szczegółowy projekt "Przeglądu Archiwalnego" przedstawił Wincenty Łopaciński podczas zjazdu historyków polskich w Poznaniu w 1925 r. Dzięki energii Stanisława Ptaszyckiego w 1927 r. ukazał się pierwszy numer "Archeionu" - "czasopisma naukowego poświęconego sprawom archiwalnym". Do r. 1939 wyszło razem 16 tomów. Na łamach "Archeionu" znalazły się liczne artykuły przede wszystkim z zakresu archiwoznawstwa, w mniejszej liczbie z zakresu teorii i metodyki archiwalnej. Periodyk, będący organem Wydziału Archiwów, posiadał także dział urzędowy mieszczący sprawozdania z działalności Wydziału i działalności poszczególnych archiwów. Materiał w nim zgromadzony stanowi dziś pierwszorzędne źródło do poznania dziejów polskiej państwowej służby archiwalnej w okresie międzywojennym. Do 1931 r. redagował "Archeion" Stanisław Ptaszycki, następnie wspólnie Witold Suchodolski i Wincenty Łopaciński.

W 1923 r. zaczęła wychodzić seria pod nazwą "Wydawnictwa Archiwów Państwowych", zapoczątkowana monografią Ryszarda Mienickiego "Archiwum Akt Dawnych w Wilnie 1795-1922" (Warszawa 1923). Do 1939 r. wyszło 15 pozycji obejmujących przeważnie tematykę archiwoznawczą (najwięcej prac dotyczyło archiwów wileńskiego i lubelskiego). W tej samej serii wydana została jednak również (jako jej tom 10) "Nowożytna archiwistyka polska" Kazimierza Konarskiego (Warszawa 1929), stanowiąca ukoronowanie ówczesnej wiedzy archiwistów polskich w zakresie teorii i metodyki archiwalnej. Praca Konarskiego miała równocześnie zapoczątkować "Bibliotekę Archeionu". Jako drugi jej tom wyszła w 1933 r. praca Józefa Siemieńskiego "Przewodnik po archiwach polskich, I. Archiwa dawnej Rzeczypospolitej". Natomiast w charakterze "Dodatku do Archeionu" wydano w 1931 r. m.in. zwięzły szkic Tadeusza Manteuffla pt. "Archives de l'Etat en Pologne", łącząc go z tomem 9 tego czasopisma.

Powołanie do życia - mimo ograniczonych możliwości finansowych - pierwszego polskiego czasopisma archiwalnego

oraz opublikowanie serii cennych monografii o tematyce archiwalnej było znacznym osiągnięciem państwowej służby archiwalnej o dużym znaczeniu dla wszystkich archiwów polskich i dla rozwoju polskiej archiwistyki.

W akcji wydawniczej Wydział Archiwów wspierała inicjatywa samych archiwistów. Komisja Wydawnicza, powołana przez Sekcję Archiwalną Towarzystwa Miłośników Historii w Warszawie, opublikowała w serii "Wydawnictwa Kursów Archiwalnych" 9 niewielkich broszur z zakresu biurowości i nowożytnej archiwistyki: Gustaw Kaleński "Brakowanie akt", Stefan Stosyk "Przepisy kancelaryjne dla urzędów administracji publicznej w teorii i praktyce", Tadeusz Manteuffel "Wykaz akt - wskazówki praktyczne", Adam Moraczewski "Szycie akt - wskazówki praktyczne", Wiesław Siewierski, "Rejestracja spraw i obieg akt w urzędach", Ryszard Przelaskowski, "Program prac wewnętrznych w archiwach nowożytnych", Stefan Stosyk, "Przepisy o przechowywaniu akt", Adam Moraczewski "Zakładanie i prowadzenie akt" oraz Gustaw Kaleński "Prowadzenie składnicy akt - wskazówki praktyczne". Najobszerniejsza z nich, "Program prac wewnętrznych" R. Przelaskowskiego, godnie, obok pracy Kazimierza Konarskiego, świadczy o bogatym dorobku merytorycznym archiwistów polskich w okresie międzywojennym.

Rada Archiwalna

O r g a n i z a c j a R a d y . Zgodnie z rozdziałem 9 reskryptu Rady Regencyjnej z 31 VII 1918 r., a następnie dekretu o archiwach z 7 II 1919 r. Rada Archiwalna miała stanowić organ doradczy i opiniujący normatywy regulujące dziedzinę działalności archiwalnej. Na czele Rady stał każdorazowo minister WRIOP (w praktyce zastępował go często któryś z podsekretarzy stanu lub naczelnik Wydziału Archiwów); w jej skład wchodził z urzędu: naczelnik Wydziału Archiwów, dyrektorzy archiwów, przedstawiciele poszczególnych resortów oraz delegat władz kościelnych. Minister WRIOP mianował także na 5 lat 12 członków spośród osób zasłużonych na polu archi-

wistyki i badań archiwalnych, Sekretariat Rady prowadzony był przez Wydział Archiwów. Często Rada powoływała komisje specjalne, do których zapraszano także osoby spoza Rady. Czynne były m.in. komisje dla rozpatrzenia spraw archiwalnych w traktatach międzynarodowych, brakowania materiałów archiwalnych, dla ułożenia przepisów registraturalnych w urzędach państwowych, dla opiniowania herbów miast i województw.

D z i a ł a ł n o ś ć R a d y . Rada zbierała się kilkakrotnie w latach 1918-1922 oraz 1928-1930. Długie przerwy w jej funkcjonowaniu powodowane były trudnościami budżetowymi. We wcześniejszym okresie działalności Rady odbyły się jej 4 posiedzenia: 30 listopada - 2 grudnia 1918, 8-12 lutego 1919, 9-10 stycznia 1920, 3-4 stycznia 1922 r. Zaopiniowano w tym czasie i ustalono ostateczną redakcję szeregu normatywów, o których była już mowa wyżej; m.in. przepisy dla Komisji Kwalifikacyjnej, regulamin czynności archiwistów objazdowych, wskazówki dotyczące urządzenia archiwów, zasady ogólne korzystania z archiwów, regulamin pracowni publicznej, warunki korzystania z archiwów przez urzędy, zasady porządkowania archiwaliów, przepisy o biurowości archiwów i o obowiązkach archiwistów. Na pierwszych posiedzeniach Rady wiele miejsca poświęcono także sprawom rewindykacji archiwaliów, zabezpieczeniu registratur po urzędach państw zaborczych. Dyskutowano zasady organizacji sieci archiwalnej, rozmieszczenia archiwaliów, potrzeby budowy gmachu archiwalnego w Warszawie, projekty wydawnicze.

W późniejszym okresie swej działalności Rada zbierała się trzykrotnie: 26-27 maja 1928, 19-20 grudnia 1928, 28-29 marca 1930. Najważniejszym problemem dyskutowanym na Radzie stał się teraz projekt normatywów regulujących przepisy o biurowości w urzędach administracji państwowej przygotowanych przez komisję Rady (por. s. 33). Rozpoczęła także swą działalność komisja herbowa, opiniująca m.in. projekty herbów miast. Tak jak i w pierwszym okresie dyskutowano przedkłada-
ne przez Wydział sprawozdania z działalności tego urzędu i archiwów państwowych.

Rada Archiwalna dwudziestolecia międzywojennego, wyrosła z tradycji odwoływania się w ważnych sprawach do szerszego grona specjalistów, odegrała pozytywną rolę. Obecność w jej składzie przedstawicieli wszystkich resortów ułatwiła uregulowanie wielu spraw należących do tzw. dzisiaj przedpola archiwalnego. Obecność w niej natomiast przedstawicieli nauki historycznej zapewniała władzom archiwalnym także bezpośredni kontakt z gronem użytkowników archiwów.

Archiwa państwowe

O r g a n i z a c j a a r c h i w ó w . Już artykuły 3-11 dekretu z 7 lutego 1919 r. stwarzały pewne ramy dla organizacji wewnętrznej archiwów. Ujednoczyć tę organizację miały też wspomniane już wyżej "Wskazówki dotyczące urządzenia archiwów", wydane przez **Wydział Archiwów Państwowych**. Zgodnie z nimi, archiwa winny posiadać: pracownie publiczne, biblioteki podręczne oraz pracownie fotograficzne. Zarządzenie naczelnego dyrektora archiwów z 1931 r. nakazywało także tworzenie przez archiwa własnych pracowni introligatorskich. Wszystkie archiwa w sposób identyczny, opierając się na regulaminach z 1919 r. miały prowadzić swoje sekretariaty, rachunkowość i kasę.

Na czele archiwów stali ich dyrektorzy. Dysponowali kadrami stosunkowo nieliczną. Z 18 placówek archiwalnych istniejących w 1939 r. cztery posiadały obsadę tylko dwuosobową (jeden urzędnik archiwalny i jeden niższy funkcjonariusz), mianowicie: Kielce, Piotrków, Płock i Oddział w Bydgoszczy Archiwum Poznańskiego. Najwięcej osób zatrudniały: Archiwum Główne Akt Dawnych - 14 (11+3), Archiwum Państwowe we Lwowie - 14 (10+4), Archiwum Akt Dawnych - 13 (9+4), Archiwum Państwowe w Wilnie - 13 (11+2), Archiwum Skarbowe - 12 (9+3).

Różnice w wielkości archiwów sprawiały, że i stopień rozwoju organizacyjnego archiwów był rozmaity. Z jednej strony istniały archiwa "duże" i do nich można zaliczyć: Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Akt Dawnych, Archiwum Skar-

bowe oraz Archiwa Państwowe we Lwowie i w Wilnie. Obok nich archiwa "średnie": Archiwum Akt Nowych, Archiwum Oświecenia, Archiwa w Lublinie i Poznaniu. Pozostałe były placówkami zupełnie małymi. Na utrzymywaniu się pewnych odrębności między archiwami zaważyły w jakimś stopniu także różne tradycje miejscowe.

Zasób archiwów i jego opracowanie. Państwowa służba archiwalna powstała w 1918 r. uzyskała określony zasób wraz z przejęciem starych archiwów historycznych po zaborcach. Był to zasób staropolski lub z pierwszej głównie połowy dziewiętnastego wieku (w zaborze rosyjskim do r. 1867 i 1876). Przemiany polityczne w wyniku pierwszej wojny światowej zarchiwizowały resztę akt zaborców, tkwiących w registraturach, a także władz okupacyjnych z lat 1915-1918. Akta pozostałe po administracji rosyjskiej przejęto, tworząc - jak o tym była mowa - archiwa państwowe w miejscach ich nagromadzenia (akta wywiezione w 1915 r. do Rosji powróciły po 1921 r.). Na ziemiach natomiast byłego zaboru austriackiego i pruskiego proces gromadzenia w archiwach akt sprzed 1918 r. przeciągnął się na całe lata i właściwie nie został w pełni zakończony do 1939 r. Wiązało się to m.in. z brakiem archiwów państwowych w niektórych województwach. Tak było w województwie pomorskim, gdzie część akt popruskich zgromadzono w urzędzie wojewódzkim w Toruniu, część zaś pozostała do wybuchu drugiej wojny światowej w siedzibach starostw.

Zasób staropolski został wydatnie zwiększony (a także zasób dziewiętnastowieczny) w wyniku akcji rewindykacyjnej. Wróciły po 1921 r. zwłaszcza duże partie akt władz centralnych dawnej Rzeczypospolitej wywiezione jeszcze w końcu XVIII w. do Rosji (m.in. dokumenty Archiwum Koronnego, księgi Metryki Koronnej i tzw. Litewskiej, akta władz okresu stanisławowskiego), a także akta niektórych urzędów z siedzibą w Petersburgu dotyczące Królestwa Polskiego (Sekretariat Stanu). Nieco później wpłynęły (po r. 1932) akta centralnych władz austriackich dotyczące Galicji.

Drobne ilości akt napłynęły do archiwów także dzięki zakupom oraz w postaci darów. Między innymi zakupiono w 1930 r. zbiór Popielów zawierający część Archiwum Stanisława Augusta i złożono go w Archiwum Głównym Akt Dawnych.

Niewielką tylko część zasobu archiwów stanowiły przed 1939 r. akta odrodzonego państwa polskiego. Przede wszystkim przyjmowano do archiwów akta urzędów likwidowanych, a tych było stosunkowo niedużo. Dopiero przed samym 1939 r. wzrosła nieco ilość akt przekazanych przez urzędy działające. Akta władz szczebla centralnego z lat 1916-1918 oraz późniejsze gromadzono początkowo w Archiwum Wojskowym i w Archiwum Akt Dawnych. Po zorganizowaniu w 1930 r. Archiwum Akt Nowych zostały one przekazane tej nowej placówce archiwalnej. Z archiwów prowincjonalnych większą ilość akt najnowszych posiadało tylko Archiwum w Poznaniu.

W połowie okresu międzywojennego (r. 1929) polskie archiwa państwowe przechowywały 78 783 mb. akt (w 1939 r. ich zasób szacowano na ok. 90 000 mb. akt). Po ok. 14 000 mb. przechowywały dwa archiwa: wileńskie i Główne Akt Dawnych; niecałe 10 000 Archiwum Skarbowe, Archiwum Akt Dawnych oraz Państwowe we Lwowie (razem z zasobem Archiwum Ziemińskiego); jeszcze zasób Archiwum w Poznaniu dochodził do 5 000 mb. - pozostałe przechowywały znacznie mniejsze ilości materiałów archiwalnych.

Zagadnienia wyżej naszkicowane ilustrują i rozwijają szerzej zamieszczone reprodukcje wykresów sporządzonych w 1929 r. dla ekspozycji archiwalnej na Powszechnej Wystawie Krajowej w Poznaniu.

R o z m i e s z c z e n i e zasobu w sieci archiwów państwowych było w dużym stopniu następstwem procesu archiwizowania się akt w ciągu XIX w., a także wynikiem upadku państw zaborczych. Archiwalia staropolskie z obszaru Królestwa Polskiego zgromadzone zostały w zasadzie w Archiwum Głównym Akt Dawnych. Drugim archiwum na terenie b. Królestwa z aktami staropolskimi stało się Archiwum Państwowe w Lublinie, akta bowiem przeznaczone w latach osiemdziesiątych XIX w. dla Archiwum Głównego z Lublina wywieziono wówczas do Wil-

ZESTAWIENIE ARCHIWALJÓW PAŃSTWOWYCH WEDŁUG EPOK

/ ZA PODSTAWĘ WZIĘTO ILOŚĆ METRÓW BIEŻĄCYCH PÓEK/
/w 1929 r./

A. W OGÓLNEJ ILOŚCI

AKTA PRZEDROZBIOROWE

7320 M.B.

AKTA POROZBIOROWE

69387 M.B.

AKTA WSPÓCZESNE

2076 M.B.

B. W PROCENTOWYM STOSUNKU W POSZCZEGÓLNYCH ARCHIWACH

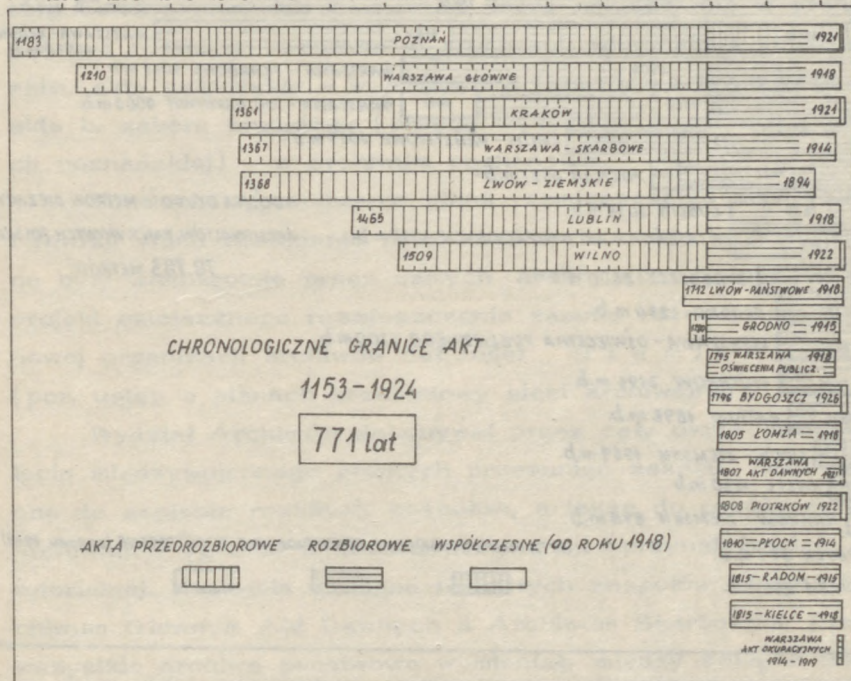
WARSZAWA GŁÓWNE 48,4%
LWÓW ZIEMSKIE 14,7%
WILNO 12,9%
POZNAŃ 9,6%
KRAKÓW 7,6%
LUBLIN 4,9%
WARSZAWA SKARBOWE 1,9%

WILNO 19,9%
WARSZAWA GŁÓWNE 14,4%
WARSZAWA SKARBOWE 12,8%
WARSZAWA AKT DAWNYCH 10,9%
LWÓW PAŃSTWOWE 8,7%
POZNAŃ 4,0%
WARSZAWA OKUPACYJNE
LUBLIN
BYDGOŚĆ
BYTOM
BYSTRZYCA
WARSZAWA OMIJACZKA
PIOTRÓW
ŁÓDŹ
WARSZAWA
WARSZAWA OKUPACYJNE
WARSZAWA

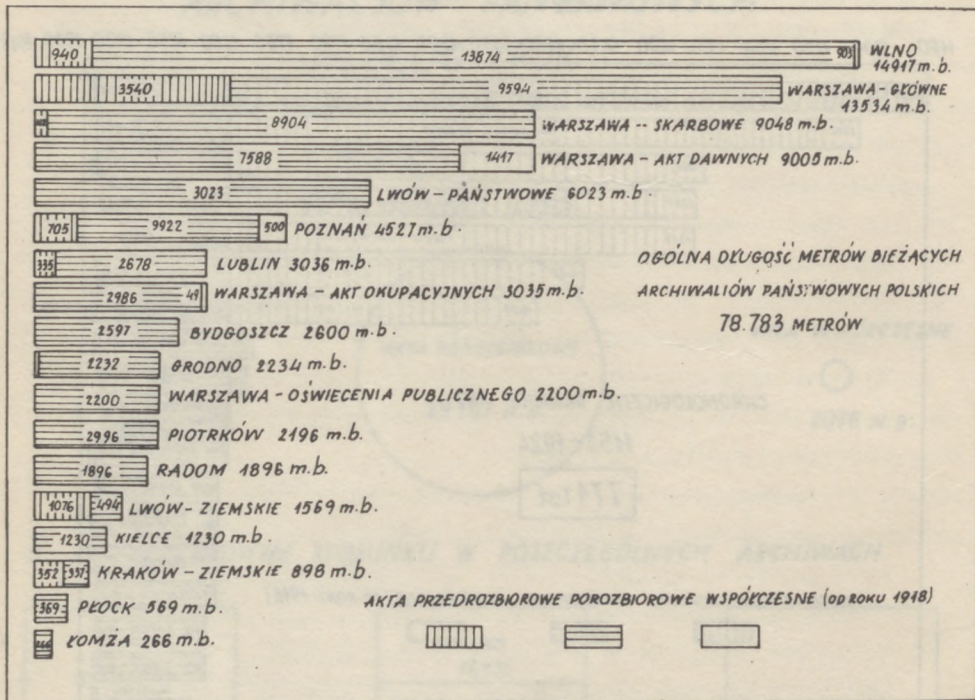
WARSZAWA AKT DAWNYCH 68,2%
POZNAŃ 24,1%
WILNO
WARSZAWA OKUPACYJNE
WARSZAWA
WARSZAWA

ZESTAWIENIE POLSKICH ARCHIWÓW PAŃSTWOWYCH POD WZGLĘDEM WIEKU (w 1929 r.)

1150 1200 1250 1300 1350 1400 1450 1500 1550 1600 1650 1700 1750 1800 1850 1900 1930 Rok

ZESTAWIENIE POLSKICH ARCHIWÓW PAŃSTWOWYCH
POD WZGLĘDEM ILOŚCI AKT
(W METRACH BIEŻĄCYCH PÓZEK)
W 1929 r.

na - w 1919 r. złożono je powtórnie w Lublinie. Przechowywane ponadto w Archiwum Głównym akta grodzkie i ziemskie z północnych rejonów przedrozbiorowego województwa krakowskiego przekazano z Warszawy do Archiwum Ziemskiego w Krakowie. Akta staropolskie z Galicji mieściły się nadal w archiwach lwowskim i krakowskim, z Poznańskiego - w Poznaniu.

Akta dziewiętnastowieczne z obszaru b. Królestwa przechowywano w miejscach ich wytworzenia i zarchiwizowania. Jak już była o tym mowa nowe archiwa państwowe powstały właśnie w b. siedzibach władz gubernialnych. Likwidacja jednak kilku archiwów naruszyła ten porządek, przy czym w jednym wypadku akta przesunięto nawet poza granice b. Królestwa (zasób archiwum kaliskiego powędrował do Poznania). Akta z b. guberni zachodnich Cesarstwa, które znalazły się w granicach państwa polskiego, zebrano w archiwach wileńskim i grodzieńskim, akta galicyjskie - w archiwach lwowskim i krakowskim, akta b. zaboru pruskiego (przede wszystkim z obszaru prowincji poznańskiej) - w archiwum poznańskim.

Potrzeby wypracowania planu rozmieszczenia archiwaliów i rewizji stanu posiadania poszczególnych archiwów podnoszone były wielokrotnie przez samych archiwistów. Najpełniejszy projekt ostatecznego rozmieszczenia zasobu razem z projektem nowej organizacji archiwów dał Józef S i e m i e ń s k i (por. ustęp o planach przebudowy sieci archiwalnej).

Wydział Archiwów dokonywał przez cały okres dwudziestolecia międzywojennego pewnych przesunięć zasobu. Zmierzały one do scalenia rozbitych zespołów, a także do rozmieszczenia archiwaliów zgodnie z zasadą pertynencji (przynależności) terytorialnej. Nastąpiła wymiana niektórych zespołów między Archiwum Głównym Akt Dawnych a Archiwum Skarbowym. Prawie wszystkie archiwa państwowe wymieniały między sobą, a także z archiwami miejskimi i kościelnymi, pojedyncze jednostki aktowe i większe partie akt.

Powstanie polskiej państwowej służby archiwalnej postawiło też na porządku dziennym sprawę ewentualnego przejęcia przez archiwa tej służby części zasobu archiwalnego, która w XIX w. trafiła do bibliotek i muzeów. Postulaty w tej mierze wy-

sunęli archiwiści już podczas Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu w 1925 r. (Józef Siemieński). Dyskutowano na ten temat na Radzie Archiwalnej, a w Polskiej Akademii Umiejętności powstała nawet osobna komisja, która 1928 r. zorganizowała w Krakowie specjalną konferencję w tej sprawie. Uchwalono potrzebę ustalenia zakresu materiałów podlegających scaleniu. Na wniosek VI sesji Rady Archiwalnej (grudzień 1928 r.) przygotowano ankietę, która miała zebrać materiał o aktach i rękopisach proponowanych do wymiany. W praktyce doszło jednak tylko do wymiany pewnych materiałów pomiędzy archiwami a bibliotekami podległymi resortowi oświaty (m.in. Archiwum Państwowe w Wilnie i tamtejsza Biblioteka Uniwersytecka). Zaawansowane były jednak także przygotowania do wymiany między Wydziałem Archiwów i Biblioteką Czartoryskich w Krakowie. Realizację uniemożliwił wybuch drugiej wojny światowej.

O p r a c o w y w a n i e zasobu archiwów państwowych normował regulamin Wydziału Archiwów "Porządkowanie archiwaliów będących własnością państwa polskiego" z 1919 r. Jego przepisy przesądzały stosowanie w archiwach polskich zasady proveniencji zespołowej. Wprowadzono jako podstawowe pomoce w każdym archiwum "inwentarz generalny", "inwentarze szczegółowe" (inwentarze całego zasobu i poszczególnych zespołów), indeksy i repertoria. W miarę narastania fachowej literatury coraz bardziej precyzowała się treść pojęć i terminów użytych w regulaminie. Pełną wykładnię systemu pomocy archiwalnych dał w 1935 r. Ryszard Przelaskowski w swoim "Programie prac wewnętrznych w archiwach nowożytnych" (Warszawa 1935). Wymienił on jako ogólne pomoce podstawowe w każdym archiwum m: 1) kartotekę zespołów, 2) inwentarz generalny archiwum, 3) plan topograficznego rozmieszczenia archiwaliów (inwentarz rozstawniczy); charakter pomocniczy miały mieć m.in. księga nabytków i ubytków, księgi rewizji i scontrów. Podstawową pomocą szczegółową pozostawał inwentarz konkretnego zespołu archiwalnego (realny albo idealny). Przelaskowski widział potrzebę sporządzania także katalogów tematycznych, skrowidzów, inwentarzy analitycznych (uwzględniających dokładniej zawartość jednostek aktowych).

Prace porządkowe w archiwach, zwłaszcza prowadzone w latach trzydziestych, zmierzały niewątpliwie w kierunku nakreślonym przez Przelaskowskiego, do osiągnięcia jednak stanu pełnego uporządkowania zasobu było jeszcze daleko. W niektórych archiwach prace skupiały się nad rekonstrukcją zespołów akt staropolskich (Archiwum Główne Akt Dawnych), zwłaszcza akt władz centralnych, rozbitych i rozproszonych w okresie zaborów. Starano się wprowadzić w archiwach taką ewidencję zasobu, aby posiadać w nim pełne rozeznanie i podać licznym kwerendom. Naukowe opracowanie zasobu nie postąpiło więc zbyt daleko naprzód. Pewien wpływ miało na to także słabe, zwłaszcza w latach dwudziestych i w archiwach prowincjonalnych, przygotowanie personelu archiwalnego. Od prac czysto porządkowych odciągało też początkowo przygotowywanie materiałów do akcji rewindykacyjnej, z drugiej jednak strony te właśnie prace ułatwiły później opracowanie akt rewindykowanych.

Pomimo wszystkich przeszkód posunięto naprzód przygotowanie generalnego przewodnika po zasobie polskich archiwów państwowych. Jego pierwsza część opublikowana została w 1933 r. (J. Siemieński, "Przewodnik po archiwach polskich. Cz. 1 - Archiwa dawnej Rzeczypospolitej", Warszawa 1933), do drugiej zaś, mającej objąć archiwalia porozbiorowe, zaczęto gromadzić materiały.

Sposób korzystania z zasobu uregulowany został przepisami. Wydział Archiwów wydał w 1919 r. regulamin "Korzystanie z archiwaliów państwowych przez urzędy państwowe, samorządowe i instytucje użyteczności publicznej", uzupełniany później kilkakrotnie, oraz osobny regulamin pracowni publicznej. Przepisy o opłatach związanych z kwerendami zmieniano kilkakrotnie.

U d o s t ę p n i a n i e zasobu archiwów szło w trzech kierunkach: dla świata nauki, dla władz, dla obywateli. Liczba odwiedzin pracowników nauki w archiwach była znaczna. W jednym tylko 1937 r. korzystało z zasobu archiwów państwowych 1485 badaczy (15 345 odwiedzin), z czego jednak aż 772 przypadało na samą Warszawę. Równocześnie, w tym samym roku, dla celów naukowych wykonano 322 kwerendy w

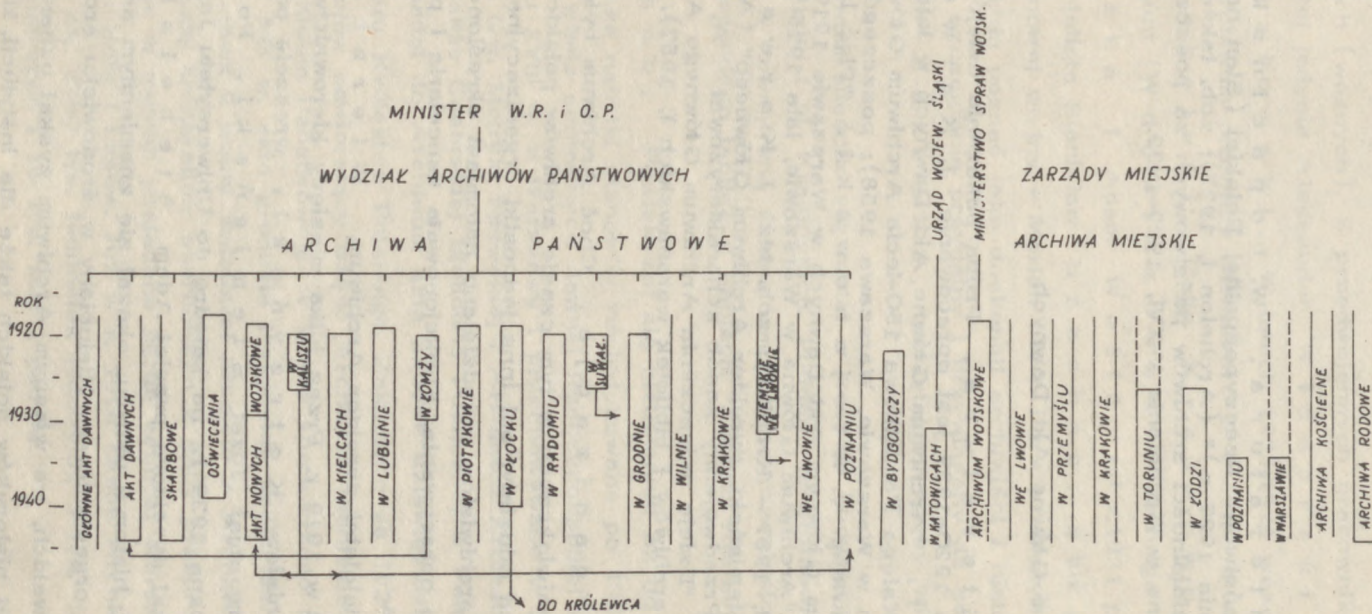
archiwach na terenie całego kraju. Sami archiwiści (Józef Siemieński) oceniali stan wykorzystywania zasobu archiwalnego przez historyków za wysoce niedostateczny.

W tymże 1937 r. w pracowniach naukowych archiwów znalazło się 569 przedstawicieli urzędów, którzy zaglądali do 2544 jednostek aktowych. Dla potrzeb władz państwowych przeprowadzono 2568 kwerend, samorządowych 492, kościelnych - 87. Kwerendy wykonywane dla władz posiadały niekiedy istotne znaczenie także w stosunkach międzynarodowych. Dzięki np. archiwistom z Archiwum Państwowego w Poznaniu, którzy przeprowadzili odpowiednie kwerendy w latach 1920-1924, udało się Delegacji Polskiej w Komisji Odszkodowań Wojennych w Paryżu udowodnić, że pruskie majątki państwowe przejęte przez Polskę na obszarze b. zaboru pruskiego składają się z dawnych królewskich i dóbr kościelnych. Zwolniło to stronę polską od potrzeby zapłacenia Niemcom odszkodowania za 355 841 ha ziemi.

Olbrzymią pracę wykonały archiwa państwowe w zakresie kwerend prywatnych. W jednym tylko 1937 r. było ich ponad 5000. Najbardziej obciążały te kwerendy Archiwum Akt Dawnych i Archiwum Skarbowe, a na prowincji Archiwum w Wilnie. Dotyczyły przeważnie spraw majątkowych, czasem także genealogicznych.

SCHEMAT ORGANIZACJI ARCHIWÓW W LATACH 1918 - 1939

IV

PRZEGLĄD ARCHIWÓW PAŃSTWOWYCH W LATACH 1918-
1939

L i t e r a t u r a . W. Ł o p a c i ń s k i, "Archiwa państwowe Rzeczypospolitej Polskiej (Stan na dzień 1 stycznia 1927 r.)" (Archeion I, 1927); zob. także sprawozdania z działalności archiwów państwowych za poszczególne lata drukowane w Archeionie V-XVI, 1929-1939.

Archiwum Główne Akt Dawnych

L i t e r a t u r a . Próba pokazania dziejów Archiwum w latach 1920-1939 jest opracowanie J. K a r w a s i ń s k i e j, "Archiwum Główne Akt Dawnych w latach 1920-1939" (Księga Pamiątkowa 150-lecia Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie, Warszawa 1958); poszczególne okresy przedstawiają: J. S t o j a n o w s k i, "Pięć lat pracy w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie 1919-1924" (ibid.); "Archiwum Główne w Warszawie, lata 1915-1926" (Archeion II, 1927 - Kronika); zob. też J. K a r w a s i ń s k a, "Józef Siemieński, dyrektor Archiwum Głównego" (Archeion XVII, 1948). Przedwojenny zespół scharakteryzował A. S t e b e l s k i, "Dzieje zniszczenia Archiwum Głównego Akt Dawnych" (Straty archiwów i bibliotek warszawskich I, 1957).

O r g a n i z a c j a . Choć Archiwum było jednym z dwóch największych w tym czasie archiwów polskich nie dzieliło się na oddziały, ani inne jednostki organizacyjne. Poszczególnym archiwistom przydzielano natomiast określone działy zabobu do opracowania. Funkcjonowała kancelaria i pracownia naukowa.

Wieloletni dyrektor Archiwum, W i e r z b o w s k i, odszedł w 1919 r. Przez kilka miesięcy kierownictwo sprawował Stanisław K ę t r z y ń s k i, wreszcie od lipca 1920 r. dyrekturę objął Józef S i e m i e ń s k i. Po jego przejściu, wiosną 1939 r., na katedrę do Uniwersytetu Jagiellońskiego obowiązki dyrektora przejął Adam S t e b e l s k i. Siemieński, historyk ustroju, okazał się znamenitym archiwistą i dobrym organizatorem. Nielubiany w środowisku archiwistów warszawskich, we własnym Archiwum zyskał uznanie personelu, a wśród historyków polskich także dla instytucji, którą kierował

Archiwum dysponowało 10 etatami urzędników archiwalnych (w r. 1939 przybył etat jedenasty) oraz 3 funkcjonariuszy niższych (woźnych). Z przedwojennych pracowników pozostali dłużej jedynie Aleksander Włodarski oraz Adolf Mysłowski. W latach 1923/1924 weszli na stałe do Archiwum prawnicy Stanisław Groniowski, Adam Stebelski, Zofia Krausówna, historycy Zygmunt Wdowiszewski, Jadwiga Karwasińska i Adam Wolff, od r. 1931 podjął pracę orientalista Stanisław Szachno, a tuż przed wybuchem nowej wojny - Marian Kniat. Wszyscy oni dali się rychło poznać jako doskonali archiwiści i historycy. Z woźnych szczególnie przydatny i przywiązany do swej pracy był Wojciech Zaremba, pamiętający czasy Wierzbowskiego.

Archiwum mieściło się nadal w zespole budynków przy rogu ul. Długiej i pl. Krasińskich. Poddano je gruntownemu remontowi, a w zewnętrznej ścianę wmurowano przeniesioną z zamku królewskiego tablicę z napisem "Metryki Koronne".

Zasób. Powiększał się nieustannie aż do r. 1939. Najważniejsze nabytki stanowiły rewindykowane po 1921 r. z Rosji akta władz centralnych dawnej Rzeczypospolitej wywiezione w końcu XVIII w. z Warszawy i przechowywane w XIX w. w zbiorach tzw. Metryki Litewskiej i Archiwum Królestwa Polskiego, a także Cesarskiej Biblioteki Publicznej w Petersburgu. Wpływały nadal do Archiwum akta sądowe dziewiętnastowieczne z obszaru Królestwa Polskiego. Zakupiono za 192 tys. zł Zbiór Popielów zawierający część Archiwum Stanisława Augusta. Z Archiwum Państwowego w Wilnie sprowadzono przechowywane od XIX w. akta grodzkie i ziemskie podlaskie. Tuż przed wybuchem II wojny światowej przejęto z Archiwum Skarbowego resztę archiwaliów skarbowych z doby przedrozbiorowej, oddając w zamian posiadane partie zespołu Warszawskiego Zarządu Dóbr i Lasów. Już w r. 1926 zasób Archiwum szacowano na ok. 1750 tys. jednostek aktowych, 5 tys. dokumentów pergaminowych i 10 tys. map i planów.

Wysiłek pracowników w latach 1921-1923 szedł w kierunku przygotowania materiałów dla akcji rewindykacyjnej, dopiero w latach następnych przesunął się na opracowywanie zasobu. Napływ akt rewindykowanych wywołał potrzebę gruntownego ich rozpoznania, co z kolei pozwoliło na przeprowadzenie rekonstrukcji archiwów dawnej Rzeczypospolitej (referat na ten temat wygłosiła J. Karwasińska na V Zjeździe Historyków Polskich w Warszawie w 1930 r.). Dyrektor Siemieński prowadził studia nad Archiwum Koronnym, wciągając do nich pozostałych pracowników i przygotowując wraz z nimi inwentarz idealny tego zespołu. Ta i inne pomoce opracowane przez archiwistów Archiwum Głównego splotęły w powstaniu warszawskim. Niektóre wyniki ich prac zostały wcześniej opublikowane (m.in. Siemieńskiego "Przewodnik po archiwach, cz.I Archiwa Dawnej Rzeczypospolitej", Karwasińskiej "Archiwa Skarbowe Koronne i Obojga Narodów", Wolffa "Metryka Mazowiecka"). Równocześnie z zasobem staropolskim pracowano także nad aktami pruskimi i austriackimi z lat 1796-1806/1809, aktami wymiaru sprawiedliwości z XIX w. i aktami wojskowymi z XVII-XIX w.

Wysiłek archiwistów Archiwum Głównego doprowadził do rozpoznania i udostępnienia mało znanych albo zupełnie przedtem nie znanych materiałów źródłowych. W pierwszym dziesięcioleciu powojennym nie były one jednak zbytnio wykorzystywane przez historyków, nad czym bolał dyrektor Siemieński. Dopiero po 1930 r. pracownia naukowa Archiwum poczęła się bardziej zapełniać, Archiwum wykonywało też sporo kwerend tak dla potrzeb władz, jak i uczonych polskich i obcych (dużo dla historyków niemieckich). Pewną nowością były - niewielkie wówczas - wystawy, czy raczej pokazy materiałów z zasobu urządzane w związku z Międzynarodowym Kongresem Historyków w Warszawie (1933 r.) i Zjazdem Orientalistów (1935 r.). Przyjmowano też w Archiwum wycieczki studentów i młodzieży szkolnej.

Lata międzywojenne ugruntowały przodującą pozycję Archiwum Głównego wśród archiwów polskich. Zdecydował o tym nie tylko jego zasób, ale przede wszystkim sami archiwiści i ich dorobek w zakresie naukowego opracowania zasobu po -

świadczony publikacjami. Wytworzyło to jednak pewien dystans między Archiwum Głównym a archiwami pozostałymi. Dał temu wyraz Kazimierz Konarski, dyrektor Archiwum Akt Dawnych, w swym opublikowanym po latach pamiętniku: "Archiwum Główne Akt Dawnych było twierdzą, którą się najczęściej omijało".

Archiwum Akt Dawnych

L i t e r a t u r a . "Archiwum Akt Dawnych w Warszawie w latach 1918-1926" (Archeion II, 1927 - Kronika); zob. także ustęp o Archiwum w cz.1 rozdz.2.

O r g a n i z a c j a . Kierownictwo Archiwum w pierwszych latach po zakończeniu wojny piastowali kolejno Marcelli Handelsman, Stanisław Kętrzyński i Jan Kucharzewski. Od września 1921 r. aż do zagłady Archiwum w powstaniu warszawskim 1944 r. dyrektorem Archiwum był Kazimierz Konarski. Personel liczył siedmiu potem 10 urzędników archiwalnych i 3 woźnych. Do doświadczonych pracowników należał Janusz Iwaszkie wicz, który następnie przeszedł na katedrę do Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie, a jego miejsce zajął dotychczasowy kierownik archiwum w Piotrkowie Adam Próchnik, znany badacz dziejów ruchu robotniczego. Wybitnym archiwistą stał się Ryszard Przelaskowski, który wszelako przed wybuchem II wojny światowej odszedł do Archiwum m. Warszawy. Przybyła natomiast Jadwiga Janowska. Przez krótszy okres pracowali także: Władysław Prawdzik, Stefan Pomarański, Bogumił Kupść.

Archiwum mieściło się nadal w gmachu dawnego kolegium jezuickiego na Starym Mieście. Napływ akt spowodował jego całkowite wypełnienie. Stwarzało to bardzo ciężkie warunki pracy. Dopiero przyznanie w 1928 r. archiwom państwowym fortu Sokołnickiego na Żoliborzu poprawiło nieco sytuację. Archiwum posiadało dobrze zorganizowaną introligatornię, z której korzystały także inne archiwa warszawskie.

Z a s ó b . Powiększył się znacznie w stosunku do przedwojennego. Wróciły nie tylko akta wywiezione w 1915 r. na wschód, ale także wywieziony już w r. 1895 zespół akt Heroldii Królestwa Polskiego oraz akta, których nigdy przedtem w Archiwum nie było, przede wszystkim wielki zespół akt Sekretariatu Stanu Królestwa Polskiego. Archiwum przejmowało też duże ilości akt pozostałych po urzędujących w Warszawie do 1915 r. urzędach rosyjskich: Kancelarii Generała Gubernatora Warszawskiego, Kancelarii Gubernatora i Rządu Gubernialnego Warszawskiego, Oberpolicmajstra Warszawskiego, Zarządu Pałaców Cesarskich itp. Po zlikwidowaniu w 1930 r. Archiwum Państwowego w Łomży zasób i tego archiwum musiało przejąć Archiwum Akt Dawnych. Już w 1926 r. zasób jego liczył ok. 400 tys. jednostek akt oraz sporo map i planów.

Pomimo trudnych warunków pracy udało się, zwłaszcza po 1928 r., wprowadzić ład w zasobie i sporządzać szereg pomocy archiwalnych. Zinventaryzowano zbiory kartograficzne. Przyjął się w Archiwum zwyczaj referowania wyników badań nad opracowywanymi zespołami i ich twórcami. Niektóre referaty były następnie publikowane w Archeionie (np. K. Konarskiego, "Zespół akt Kancelarii Wojennego Generała Gubernatora Warszawskiego 1831-1862 w Warszawie w Archiwum Akt Dawnych" - XIII, 1935). Z nabytych przy porządkowaniu zasobu Archiwum doświadczeń samego Konarskiego i jego kolegów wyrósł znany podręcznik "Nowożytna archiwistyka polska i jej zadania" (Warszawa 1929), a także opracowanie R. Przelaskowskiego "Program prac wewnętrznych w archiwach nowożytnych" (Warszawa 1935). To z inicjatywy Przelaskowskiego i Konarskiego powstały wzmiankowane już kursy archiwalne i w oparciu o Archiwum Akt Dawnych były prowadzone aż do wybuchu II wojny światowej, przyczyniając się także do rozwoju metodyki archiwalnej.

Dużym obciążeniem dla personelu były kwerendy szczególnie nasilające się w pewnych okresach, np. kwerendy dla powstańców 1863 r., dla uczestników rewolucji 1905-1906 (w związku z przyznanymi zapomogami); także kwerendy w aktach i planach gruntowych z obszaru Wołynia. Odwiedziny history-

ków nie były zbyt liczne, nie przekraczały 200 osób w roku.

Indywidualność Konarskiego i jego oraz niektórych jego kolegów dorobek w dziedzinie teorii i metodyki archiwalnej, kursy archiwalne, wszystko to czyniło z Archiwum Akt Dawnych placówkę archiwalną o szczególnym charakterze.

Archiwum uległo zniszczeniu, jak jeszcze o tym będzie mowa, podczas powstanie warszawskiego w 1944 r.

Archiwum Skarbowe

L i t e r a t u r a . "Archiwum Skarbowe w Warszawie w latach 1918-1926" (Archeion II, 1927); zob. także ustęp o Archiwum w cz.1, rozdz.2.

O r g a n i z a c j a . Archiwum Starych Akt b. Zarządu Finansowego Królestwa Polskiego weszło do polskiej sieci archiwalnej pod używaną już wcześniej nazwą Archiwum Skarbowego. Pierwszym dyrektorem polskim Archiwum został w 1919 r. Stefan E h r e n k r e u t z , w latach 1924-1934 funkcje dyrektora sprawował długoletni poprzednio archiwista Archiwum Głównego Wacław G r a n i c z n y . Ostatnim dyrektorem przed wybuchem drugiej wojny światowej był Michał M e n d y s . Archiwum zatrudniało 8-10 urzędników archiwalnych i 3 woźnych. Do personelu należał m.in. Aleksy B a c h u l s k i , a od 1937 r. także Stefan K i e n i e - w i c z .

Archiwum nadal zajmowało stare pawilony na tyłach pałacu Corazziego, wkrótce także pomieszczenia w rotundzie Banku Polskiego i na rogu Rymarskiej oraz Leszna. W 1936 r. Wydział Archiwów wynajął budynek pofabryczny Wedla przy ul. Szpitalnej 8, w którym I i II piętro oddano Archiwum Skarbowemu. Wreszcie na ostateczne pomieszczenie Archiwum przeznaczono gmach warszawskiego Arsenalu, dokąd wszakże zdążono przed wrześniem 1939 r. przenieść tylko część akt. W chwili wybuchu wojny zasób złożony był aż w 7 różnych lokalach.

Scalenie akt, już jednak nie wszystkich, nastąpiło w budynku przy ul. Podwale 15 podczas okupacji niemieckiej. Archiwum posiadało pracownię naukową oraz bogatą bibliotekę podręczną w pomieszczeniach przytykających do starych pawilonów archiwalnych na Rymarskiej.

Z a s ó b . Już Niemiecki Zarząd Archiwalny począł gromadzić w Archiwum akta z lat 1868–1915 urzędów rosyjskich mających swą siedzibę w Warszawie. W ten sposób trafiły do magazynów akta Prokuratorii Generalnej Królestwa Polskiego, Warszawskiej Izby Skarbowej, Warszawskiej Izby Kontroli, Warszawskiego Zarządu Dóbr i Lasów (część akt tego zespołu weszła do Archiwum później poprzez Archiwum Główne), Banku Włościańskiego, Komisji Włościańskiej Gubernii Warszawskiej i komisji powiatowych. Z rewindykacji po 1921 r. napłynęła ta część akt Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu, która po 1867 r. wywieziona została do Rosji. Przybyły też fragmenty zespołów centralnych władz cesarstwa rosyjskiego dotyczące terytorium nowego państwa polskiego. Cały ten zasób zawierał duże ilości kartografików.

W ramach scalania odeszła w 1938 r. do Archiwum Głównego reszta staropolskich akt skarbowych (pierwszą ich partię otrzymało Archiwum Główne już w latach pięćdziesiątych XIX w.). W ten sposób zasób Archiwum Skarbowego nabrał bardziej jednolitego charakteru, obejmując odtąd akta wyłącznie z okresu zaborów. Był to zasób znaczny: już w 1926 r. Archiwum liczyło ok. 350 tys. jednostek akt i ok. 40 tys. planów.

Duże partie zasobu posiadały aktualne znaczenie. Stąd Archiwum załatwiała stale znaczne ilości kwerend. Prace porządkowe, zwłaszcza we wcześniejszym okresie, prowadzono głównie w celu ułatwienia poszukiwań. Dla celów naukowych korzystano z zasobu w niewielkim zakresie i to głównie z akt starszych, z przed 1868 r.

Archiwum straciło, jak jeszcze będzie o tym mowa, część zasobu już we wrześniu 1939 r., resztę w powstaniu warszawskim w r. 1944.

Archiwum Oświecenia Publicznego

L i t e r a t u r a . T. M a n t e u f f e l , "Archiwum Oświecenia Publicznego w Warszawie" (Straty archiwów i bibliotek warszawskich, II); także "Archiwum Oświecenia Publicznego w Warszawie w latach 1915-1926" (Archeion II, 1927 - Kronika).

O r g a n i z a c j a . Po Okręgu Naukowym Warszawskim ewakuowanym w 1915 r. w głąb Rosji pozostała w Warszawie duża registratura, którą zaopiekował się Komitet Obywatelski m. Warszawy. Z jego ramienia pieczę nad nią objął historyk-amator Józef B i e l i Ń s k i . Archiwum powstałe w ten sposób od jesieni 1915 do wiosny 1918 r. pozostawało w zależności od niemieckiego Kuratora Szkół Wyższych, a następnie, jako pierwsze z archiwów warszawskich, zostało podporządkowane Wydziałowi Archiwów w Ministerstwie Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Przemianowano wówczas Archiwum na "Archiwum Ministerstwa WRiOP", na co dzień używano jednak nadal nazwy Archiwum Oświecenia Publicznego, co uzyskało prawną sankcję ostatecznie w 1936 r.

Kierownictwo Archiwum Bieliński sprawował do 9 II 1926 r., po nim przejął je Wincenty Ł o p a c i Ń s k i i piastował do swej śmierci w 1939 r. Od 4 IV tego roku aż do zagłady we wrześniu na czele Archiwum stał Tadeusz M a n t e u f f e l . Personel liczył w r. 1926 osób 6, w 1939 tylko 4 oraz 2 woźnych. Wśród archiwistów aktywną pracą naukową wyróżniał się Jan J a k u b o w s k i (pracował do listopada 1932 r.), znany historyk Litwy, oraz młody wówczas Tadeusz Manteuffel.

Archiwum mieściło się na terenie posesji uniwersyteckiej przy Krakowskim Przedmieściu 26/28, w lewym północnym pawilonie obok Biblioteki Uniwersyteckiej.

Z a s ó b . Składały się nań akta administracji szkolnej oraz szkół. Z administracji szkolnej były tam akta powiatowe i popruskie z lat 1779-1810 i 1793-1807, akta Wydziału Wychowania Publicznego Ministerium Spraw Wewnętrz-

nych 1807-1815, Okręgu Naukowego Warszawskiego 1807-1918. Dyrekcji Naukowej Warszawskiej i Łomżyńskiej 1864-1918, inspektora szkół warszawskich 1864-1918 i kilka jeszcze innych.

Szkolnictwo wyższe reprezentowane było w zasobie m.in. przez akta Królewskiego Uniwersytetu Warszawskiego 1816-1831, Akademii Medyko-Chirurgicznej w Warszawie 1857-1862, Szkoły Głównej Warszawskiej 1862-1869, Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego 1869-1915. Akta niektórych szkół średnich (kolegiów pijarskich) sięgały XVII w., przeważały jednak akta gimnazjów i szkół niższych z XIX w.

Archiwum zgromadziło więc w zasadzie wszystkie akta związane z oświatą z obszaru Królestwa Polskiego w XIX w. Nie był to zasób zbyt liczny - całe Archiwum przechowywało ok. 40 tys. jednostek akt.

Już w pierwszym dziesięcioleciu istnienia Archiwum wprowadzono ład do zasobu i uprzystępniono największe zespoły: Archiwum Okręgu Naukowego Warszawskiego oraz Archiwum b. Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego. Za nimi poszły inne. Podobnie jak w Archiwum Akt Dawnych i tutaj często w następstwie prac porządkowych powstawały publikacje, np. J. Jakubowskiego, "Akta szkolne pruskie z lat 1794-1807 w Archiwum Oświecenia Publicznego" (Archeion II, 1927), czy T. Manteuffla, "Registratura Okręgu Naukowego Warszawskiego" (Archeion XIII i XIV, 1935, 1936).

Całe Archiwum spaliło się, jak jeszcze będzie o tym mowa, 25-26 września 1939 r.; nieliczne ocalałe resztki oddane do Archiwum Akt Dawnych uległy zagładzie w 1944 r.

Archiwum Akt Nowych

L i t e r a t u r a . Najpełniejszy obraz dziejów Archiwum dał J. S t o j a n o w s k i, "Archiwum Akt Nowych w Warszawie" (Straty archiwów i bibliotek warszawskich, II); zob. też "Archiwum Wojskowe w Warszawie w latach 1919-1926" (Archeion II, 1927) oraz wstęp M. M o t a s a do "Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Przewodnik po zasobie archiwalnym" (Warszawa 1973).

O r g a n i z a c j a . Pierwsze akty powołujące do życia polską służbę archiwalną przewidywały powstanie Archiwum Wojskowego dla akt wojskowych pookupacyjnych (1915-1918), a następnie także akt władz wojskowych odrodzonego państwa. W pierwszych latach Archiwum, nazywane także Archiwum Akt Pookupacyjnych, prowadzone było przez referentów Wydziału Archiwów Państwowych. Dopiero jesienią 1924 r. mianowano osobnego dyrektora Archiwum, a od 1 I 1925 r. poczęło ono stanowić odrębną jednostkę budżetową.

Wobec utworzenia przez Ministerstwo Spraw Wojskowych własnego Archiwum Wojskowego (zob. o nim dalej) Wydział Archiwów zrezygnował z utrzymania własnego archiwum gromadzącego akta wojskowe. W jego miejsce z dniem 1 VII 1930 r. zostało powołane do życia Archiwum Akt Nowych dla akt pookupacyjnych 1915-1918 oraz dla akt centralnych urzędów nowego państwa polskiego. Nowa instytucja otrzymała etaty zlikwidowanego Archiwum Wojskowego.

Dyrektorem Archiwum był aż do jego zagłady w jesieni 1944 r. Józef S t o j a n o w s k i . Do pomocy miał 5 urzędników archiwalnych (w ostatnich latach przed wybuchem wojny był wśród nich Antoni W a l a w e n d e r) oraz 3 woźnych.

Archiwum mieściło się pierwotnie w budynku Ministerstwa WRIOP przy ul. Długiej 13, a część zasobu przechowywano także na Forcie Sokolnickiego. W 1937 r. akta przeniesiono do budynku powedlowskiego przy ul. Szpitalnej 8. Następna przeprowadzka na ul. Rakowiecką nastąpiła już podczas okupacji hitlerowskiej.

Z a s ó b . Można w nim wyróżnić zasób pierwotny, zgromadzony jeszcze przez Archiwum Wojskowe, oraz późniejsze nabytki Archiwum Akt Nowych. Już przed 1930 r. zgromadzono akta ok. 70 zespołów różnych władz okupacyjnych niemieckich i ok. 60 władz okupacyjnych austriackich z urzędami generałów gubernatorów w Warszawie i w Lublinie na czele. Poszukiwania akt pookupacyjnych kontynuowano także później po 1930 r.

Kolejne nabytki Archiwum Akt Nowych stanowiły jednakże akta już innej proveniencji. Były to:

- registry zlikwidowanych wcześniej urzędów polskich przechowywane do r. 1930 w Archiwum Akt Dawnych,

- registry dalszych kasowanych urzędów przejmowane wprost od likwidatorów, a także fragmenty registrarur urzędów żywych,

- akta centralnych władz austriackich przywiezionych z Wiednia po r. 1932, w wykonaniu polsko-austriackiego układu archiwalnego.

Już w 1926 r. zasób ówczesnego Archiwum Wojskowego liczone na ok. 100 tys. jednostek. Tuż przed wybuchem wojny zasób Archiwum Akt Nowych zajmował ok. 10 mb. tys. póltek. Opracowany był tylko częściowo i nieliczne były publikacje o poszczególnych zespołach, takie jak J. Stojanowskiego, "Registry b. władz okupacyjnych" (Przegląd historyczny XXVII, 1938).

Lata okupacji hitlerowskiej przyniosły początkowo - jak dalej będzie o tym mowa - znaczny wzrost zasobu, w rezultacie jednak, wskutek podpalenia 3 XI 1944 r. gmachu przy ul. Rakowieckiej, jego zniszczenie w blisko 100%.

Archiwum Państwowe w Grodnie

O r g a n i z a c j a . Już w 1919 r. Wydział Archiwalny Cywilnego Zarządu Ziem Wschodnich projektował utworzenie archiwum w Grodnie, zostało ono jednak powołane do życia nieco później. Działało na obszarze województwa białostockiego, powstałego w 1919 r., do którego dołączono następnie także powiaty białowiecki, wołkowyski i grodzieński. Po - początkowo w granicach tegoż województwa działały także archiwa w Suwałkach (do 1926 r.) i w Łomży (do 1930 r.).

Archiwum miało swój lokal przy Placu Teatralnym. Pracowało w nim 3 urzędników archiwalnych i jeden woźny. Wie-

loletnim kierownikiem była Janina G i z b e r t S t u d -
n i c k a .

Z a s ó b . Jego podstawę stanowiły akta urzędów gu-
b erni grodzieńskiej, a także akta władz Obwodu Białostockiego.
Po r. 1926 przejęto również ze zlikwidowanego archiwum w Su-
wałkach akta władz województwa augustowskiego i guberni su-
walskiej. W latach trzydziestych wpłynęło nieco akt nowszych
z lat 1919-1923 z Białostockiej Izby Skarbowej. W 1926 r. za-
s ób Archiwum oceniano na ok. 500 tys. jednostek.

Archiwum Państwowe w Kielcach

L i t e r a t u r a . A. M a k o w s k a i B.
R y s z e w s k i , "Zarys dziejów Archiwum Państwowego
w Kielcach" (Archeion XXXIX, 1963); S. M a r c i n k o w -
s k i , "Działalność Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w
Kielcach w latach 1923-1973" (Kielce 1973 - maszynopis po-
wielany).

O r g a n i z a c j a . Powołane formalnie do życia
już w 1920 r. rozpoczęło Archiwum swą działalność dopiero
od 1 I 1923 r. Jednoosobowa początkowo obsada została po-
większona w 1927 r. o woźnego. Kolejnymi kierownikami Ar-
chiwum byli do 1935 r.: Zenon Ż u r a k o w s k i , Józef
Lucjan G ł a z a k oraz Ludwik B a z y l e w s k i .
Od r. 1935 do 1944 funkcje kierownika piastował przybyły z
archiwum radomskiego Ferdynand K r o n e . Archiwum
działało w południowo-zachodniej części województwa kieleckiego
(północno-wschodnia część była domeną Archiwum Państwo-
wego w Radomiu).

Archiwum mieściło się w gmachu Urzędu Wojewódzkiego,
przesuwane tam do coraz gorszych pomieszczeń. W 1935 r.
musiało w ogóle gmach ten opuścić i przenieść się do budynku
przy ul. Mickiewicza 5, zupełnie nieodpowiedniego dla potrzeb
archiwalnych.

Z a s ó b . Stanowiły go akta przechowywane dawniej w archiwum Rządu Gubernialnego Kieleckiego pomnożone o akta innych urzędów kieleckich gubernialnych i powiatowych rosyjskich sprzed 1915 r. Akta te wpływały do Archiwum jeszcze w wiele lat po zakończeniu wojny. Szczerłość lokalu nie pozwoliła zresztą nigdy ich zebrać w komplecie. Na przykład akta Izby Skarbowej Kieleckiej z lat 1868-1915 musiały powędrować do Archiwum w Radomiu. W 1926 r. zasób Archiwum obliczano na ok. 40 tys. jednostek akt. Częste przeprowadzki i szczerłość personelu nie pozwoliły na rozwinięcie na większą skalę prac porządkowych.

Archiwum Państwowe w Krakowie

L i t e r a t u r a . "Archiwum Ziemskie w Krakowie w latach 1920-1926" (Archeion III, 1928); M. F r i e d b e r g, "Archiwum Państwowe w Krakowie w służbie nauki historycznej" (Archeion LII, 1969).

O r g a n i z a c j a . Włączone do sieci polskich archiwów państwowych z dniem 1 X 1919 r. Krajowe Archiwum Akt Grodzkich i Ziemskich otrzymało nazwę Archiwum Ziemskiego, zmienioną dopiero w 1936 r. na Archiwum Państwowe. Posiadało 3 etaty urzędników archiwalnych i jeden etat woźnego. Kierownikiem Archiwum był przez cały okres międzywojenny historyk i wydawca źródeł Franciszek D u d a (archiwista od 1909 r.). Nieprzerwanie od r. 1919 pracował w Archiwum Włodzimierz B u d k a , wybitny badacz dziejów piątni w Polsce. Historyk Archiwum Koronnego Abdon K ł o - d z i ń s k i przeszedł w 1922 r. na stanowisko profesora Uniwersytetu Poznańskiego. Krótko archiwistą był Michał G r a ż y ń s k i , późniejszy wojewoda śląski i naczelnik Związku Harcerstwa Polskiego. W 1929 r. przekroczył progi Archiwum Adam K a m i ń s k i , który swą wybitną wiedzą archiwalną i historyczną służył swej instytucji jeszcze przez wiele lat w okresie Polski Ludowej.

Archiwum mieściło się w ciasnym lokalu w gmachu pojezuickim przy ul. Grodzkiej 52, zajmowanym także poprzednio w XIX w. Wszelkie próby poprawienia sytuacji lokalowej (poza generalnym remontem pomieszczeń w 1925 r.) nie przyniosły większych rezultatów.

Z a s ó b . Archiwum krakowskie należało do mniejszych w sieci polskich archiwów państwowych. W 1926 r. liczyło tylko ok. 6,5 tys. jednostek akt. Do zasobu starszego (akta grodzkie i ziemskie, depozyty miast i wsi z obszaru Galicji Zachodniej) przybyły nabytki nowe: sądowe akta galicyjskie, sięgające wstecz końca XVIII w. przejęte z Sądu Okręgowego w Tarnowie, księgi gruntowe, tzw. Hipoteka, z okręgu apelacji krakowskiej; później także akta administracji państwowej (starostw) z okresu galicyjskiego i pierwszych lat niepodległości, akta likwidowanych szkół, władz górniczych. Weszły także do zasobu Archiwum akta Chodkiewiczów z Młynowa.

Szczupły personel nie był w stanie opracować w pełni całego zasobu. Jego część starsza miała inwentarz drukowany w postaci "Katalogu" Stanisława Kutrzeby. Prace szły początkowo w kierunku indeksowania ksiąg staropolskich, później zajęto się także zasobem nowszym. Stopień wykorzystywania akt był znaczny, choć może nie proporcjonalnie do wielkości krakowskiego ośrodka historycznego.

Archiwum utrzymało w okresie międzywojennym pozycję znaną i cenioną instytucji. Mimo bowiem pewnego ogólnego osłabienia tętna wewnętrznej pracy naukowej, w porównaniu do okresu wcześniejszego, jego pracownicy brali czynny udział w życiu naukowym Krakowa i ich niemały dorobek był w środowisku dostrzegany.

Archiwum Państwowe w Lublinie

L i t e r a t u r a . J. R i a b i n i n , "Archiwum Państwowe w Lublinie" (Warszawa 1926); "Archiwum Państwowe w Lublinie 1926-1928" (Archeion IV, 1928 - Kronika);

K. G a w a r e c k a , "Jan Riabinin kustosz Archiwum Państwowego w Lublinie. W szesnastą rocznicę zgonu" (Archeion XXIX, 1955).

O r g a n i z a c j a . Archiwum, wymienione już w reskrypcie Rady Regencyjnej z 31 VII 1918 r., rozpoczęło swą działalność od 1 XII tego roku, to znaczy od dnia nominacji na stanowisko dyrektora Stanisława P t a s z y c k i e g o , który objął także obowiązki profesora Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. Ptaszycki sprawował kierownictwo Archiwum do chwili przejścia z dniem 1 X 1926 r. na stanowisko Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych. Następcą jego w Lublinie został Leon B i a ł k o w s k i , poprzednio zatrudniony w archiwach w Kaliszu i Poznaniu. Personel liczył 4-5 urzędników archiwalnych i 2 woźnych. Pracował w Archiwum przez pewien czas Piotr B a Ń k o w s k i , wieloletni po II wojnie światowej redaktor Archeionu. Wybitnymi archiwistami i historykami regionalnymi byli także J. R i a b i n i n i A. K o s s o w s k i .

Archiwum ulokowano w klasztorze Brygidek, który przystosowano do nowych celów. Plany umieszczenia Archiwum w zamku lubelskim nie zostały zrealizowane.

Z a s ó b . Najstarszą jego część stanowiły zwrócone w r. 1919 z Wilna akta, zgromadzone w XIX w. przez działające w Lublinie Archiwum Akt Dawnych, a wywiezione na Litwę po likwidacji tego Archiwum. Były to akta grodzkie i ziemskie, a także miejskie z obszaru Lubelszczyzny. Już poprzednio (przed powołaniem Archiwum), działający na terenie okupacji austriackiej Józef Seruga zabezpieczył archiwa gubernialne w Lublinie i Chełmie. Mieściły one akta władz obu gubernii lubelskiej i chełmskiej, a także odziedziczone przez nie akta zlikwidowanej w 1912 r. guberni siedleckiej. Wreszcie przejęto pozostawione w różnych miejscowościach akta władz rosyjskich niższych szczebli z obszaru całego dużego województwa lubelskiego. W 1926 r. cały zasób szacowano na ok. 300 tys. jednostek akt i 2 tys. planów.

Pierwsze lata pracy nad zasobem pozwoliły na opublikowanie już w 1926 r. ogólnej o nim informacji (bardziej szczegółowej o księgach miasta Lublina) w postaci cytowanej wyżej pracy Riabinina. W 1931 r. wyszedł "Inwentarz ksiąg dawnych Archiwum Lubelskiego ziemskich, grodzkich i miejskich" opracowany pod kierunkiem L. Białkowskiego. W następnych latach dominowała w Archiwum praca regionalna z pewną szkodą dla dalszego opracowywania zasobu. Dzięki jednak dużemu wkładowi do badań nad dziejami Lublina i Lubelszczyzny Archiwum było powszechnie cenione jako ośrodek pracy historycznej.

Archiwum Państwowe i Ziemskie we Lwowie

L i t e r a t u r a . "Archiwum Państwowe we Lwowie w latach 1918-1926" (Archeion III, 1928), "Archiwum Ziemskie we Lwowie w latach 1920-1926" (ibid); wiele do dziejów międzywojennych Archiwum wnosi także artykuł A. K a m i ń s k i e g o , "Eugeniusz Barwiński, historyk, bibliotekarz i archiwista 1874-1947" (Archeion XXX, 1959).

O r g a n i z a c j a . Do r. 1933 działały we Lwowie obok siebie; Archiwum Ziemskie stanowiące kontynuację Krajowego Archiwum Akt Grodzkich i Ziemskich oraz założone tuż przed wybuchem pierwszej wojny światowej Archiwum Państwowe. Po śmierci dyrektora Archiwum Ziemskiego Oswalda B a l z e r a , zarządzeniem Ministra WRiOP z 24 V 1933 r. włączono je do Archiwum Państwowego. Na jego czele stał przez cały okres międzywojenny Eugeniusz B a r w i ń s k i , wybitny historyk i archiwista.

Od r. 1933 w Archiwum pracowało 10 urzędników archiwalnych i 4 woźnych. Wszyscy archiwiści lwowscy posiadali tytuły doktorów. Dorobek wielu z nich w zakresie archiwistyki, nauk pomocniczych historii i samej historii był powszechnie znany i ceniony. Przypomnieć można tu nazwiska Feliksa P o h o r e c k i e g o . Heleny P o l a c z k ó w n y , Karola M a l e c z y ń s k i e g o , Wojciecha H e j n o s z a i młodego wówczas Michała W ą s o w i c z a .

W 1930 r. zmarł wieloletni kustosz Archiwum Ziemskiego Antoni Prohaska. Ubył też z grona archiwistów Stanisław Zajączkowski zaproszony na katedrę do Uniwersytetu Wileńskiego.

Archiwum Ziemskie mieściło się nadal w gmachu klasztoru bernardyńskiego, Archiwum Państwowe - w gmachu Namiestnictwa. W 1927 r. Archiwum Państwowemu przyznano gmach dawnego aresnału miejskiego, do którego w następnych latach, po gruntownym remoncie, przeniesiono archiwalia.

Zasób. Po połączeniu obu archiwów zasób składał się wyraźnie z dwóch grup archiwaliów - działu staropolskiego oraz akt dziewiętnastowiecznych. Do pierwszych należały akta grodzkie, ziemskie i częściowo także miejskie z obszaru Galicji Wschodniej, zgromadzone wcześniej w Krajowym Archiwum Akt Grodzkich i Ziemskich. Zaczątek grupy drugiej stanowiły akta Archiwum Państwowego zebrane już przed wojną (głównie akta Gubernium galicyjskiego). Uzupełniano ją po 1918 r., obejmując do r. 1939 w zasadzie wszystkie akta centralnych władz galicyjskich (Namiestnictwo, Wydział Krajowy) oraz władz terenowych z obszaru Galicji, głównie Wschodniej. Wpłynęły do Archiwum także dziewiętnastowieczne księgi gruntowe oraz akta likwidowanych szkół. Procent akt z okresu po 1918 r. był minimalny. Archiwum lwowskie było jednym z 5 największych archiwów polskich; jego zasób obliczano na pół miliona jednostek aktowych, które zajmowały blisko 9 tys. mb. pótek.

Akta do 1918 r. były w przededniu wybuchu II wojny światowej uporządkowane i spisane w 142 repertoriach; przygotowano także do druku inwentarz ksiąg grodzkich i ziemskich (12 tomów). Sam Barwiński rozpoczął pracę nad przewodnikiem po Archiwum.

Archiwum lwowskie weszło w 1939 r. do sieci archiwów Socjalistycznej Ukraińskiej Republiki Rad, przejściowo w latach 1941-1944 podlegało Zarządowi Archiwów Generalnej Guberni.

Archiwum Państwowe w Piotrkowie

O r g a n i z a c j a . Archiwum, wymienione już w dekreście o archiwach z 7 II 1919 r., zorganizowano na bazie archiwum Rządu Gubernialnego Piotrkowskiego. Kierownikiem był krótko Wacław G i z b e r t S t u d n i c k i . Po jego powrocie do Wilna miejsce to zajął na kilka lat Adam P r ó c h n i k . Z kolei po przejściu Próchnika do Archiwum Akt Dawnych w Warszawie kierownikiem został Ignacy Ś w i a t k o w s k i . Archiwum posiadało także etat woźnego. Mieściło się w lokalach przy ówczesnej ul. Piłsudskiego 55, 71 oraz Kaliskiej 5.

Z a s ó b . Stanowiły go akta byłego archiwum Rządu Gubernialnego Piotrkowskiego oraz zarchiwizowane akta szeregu urzędów rosyjskich, których siedzibą był Piotrków lub inne miasta dawnej gubernii piotrkowskiej. Pewna ilość akt Piotrkowskiego Gubernialnego Zarządu Żandarmerii została jednak wcześniej (podczas wojny) wywieziona do Krakowa, gdzie w Muzeum Czartoryskich przeleżała do lat pięćdziesiątych. W 1937 r. Archiwum przyjęło akta niemieckich sądów wojskowych oraz cywilnych sądów okupacyjnych z lat 1914-1918. Archiwum należało do mniejszych prowincjonalnych instytucji archiwalnych. W 1926 r. jego zasób szacowano na 60 tys. jednostek akt.

Archiwum Państwowe w Płocku

L i t e r a t u r a . W. P r a w d z i k , "Archiwum Państwowe w Płocku jako źródło materiałów archiwalnych" (Życie Mazowieckie, R.1, 1935, z.1); J. W a n k i e w i c z , "Archiwum Państwowe w Płocku" (/w:/ "Towarzystwo Naukowe Płockie 1820-1830, 1907-1957, Szkice i materiały", Płock 1957).

O r g a n i z a c j a . Archiwum wymieniał już dekret z 7 II 1919 r. Personel był dwuosobowy (archiwista i woźny).

Kierownikami byli: Welamin R u t s k i , Stefan Z g l i s z - c z y ń s k i , wreszcie Marian W i t k o w s k i (przez krótki okres także Władysław P r a w d z i k). Lokal mieścił się w gmachu gimnazjum im. Stanisława Małachowskiego przy ul. Gimnazjalnej. Od jesieni 1932 r. Wydział Archiwów Państwowych rozpoczął, ze względów oszczędnościowych, przygotowania do likwidacji Archiwum. Trudności jednak ze znalezieniem miejsca dla akt w Warszawie (w Archiwum Akt Dawnych) oraz większej kwoty na przewiezienie archiwaliów do stolicy odwlekały sfinalizowanie tych projektów i Archiwum działało nieprzerwanie do 1939 r. Zlikwidowały go dopiero władze niemieckie, zasób przenosząc do Królewca.

Z a s ó b . Na zasób Archiwum składały się dziewiętnastowieczne akta rosyjskich władz gubernialnych i powiatowych z obszaru guberni płockiej, a także akta lokalnych władz okupacyjnych niemieckich z lat 1915-1918. Nie był to zasób zbyt duży: w 1926 r. szacowano go na ok. 55 tys. jednostek akt.

Archiwum Państwowe w Poznaniu i jego Oddział w Bydgoszczy

L i t e r a t u r a . "Archiwum Państwowe w Poznaniu w latach 1919-1926" (Archeion IV, 1928), "Archiwum Państwowe m. Poznania i Województwa Poznańskiego" pod kierunkiem C. S k o p o w s k i e g o (Warszawa 1969) - Wstęp.

O r g a n i z a c j a . Już 15 XI 1918 r. Rada Robotniczo-Żołnierska w Poznaniu mianowała Józefa Kostrzewskiego referentem dla spraw Archiwum. W styczniu 1919 r. miejsce jego zajął ks. Stanisław Kozierowski. Z rąk niemieckich przejęło Archiwum ostatecznie 19 IV 1919 r. Dyrektorem mianowano Józefa P a c z k o w s k i e g o , piastującego już wówczas urząd naczelnika Wydziału Archiwów Państwowych w Warszawie. Na miejscu w Poznaniu zastępował go Bolesław E r z e p k i . Archiwum podlegało powołanemu 2 II 1920 r.

Głównemu Urzędowi Archiwów Państwowych b. dzielnicy pruskiej. Dopiero po jego likwidacji, z początkiem 1922 r. Archiwum weszło do sieci archiwów podległych Wydziałowi Archiwów w Warszawie.

W 1924 r. z dawnego archiwum bieżącego Komisji Generalnej w Bydgoszczy stworzono oddział archiwum poznańskiego (poprzednio archiwalia tej Komisji pozostawały w gestii Ministerstwa Rolnictwa i Reform Rolnych).

Archiwum poznańskim kierował od wiosny 1920 r. Kazimierz K a c z m a r c z y k, dawny pracownik Archiwum m. Krakowa, początkowo jako wicedyrektor, a po ustąpieniu Paczkowskiego, od 26 VI 1925 r. jako dyrektor. Personel liczył 5 urzędników archiwalnych i jednego woźnego. Po zwolnieniu archiwistów narodowości niemieckiej pracę w Archiwum podjęli: Andrzej W o j t k o w s k i, archiwista lwowski Feliks P o h o r e c k i, Adam K a l e t k a, Marian K n i a t, a po likwidacji Archiwum Państwowego w Kaliszu - Leon B i a ł k o w s k i. Wojtkowski wkrótce odszedł, Pohorecki powrócił do Lwowa, Białkowski objął dyrekturę w archiwum lubelskim. Przybyli natomiast: Janusz S t a s z e w s k i, Leon S i u c h n i ń s k i i wreszcie Franiszek P a p r o c k i. Większość z nich miała stopnie doktorskie, wszyscy pracowali czynnie naukowo w zakresie archiwistyki i historii.

Oddział bydgoski miał jednoosobową obsadę. Kierował nim najpierw Mieczysław R z e p e c k i, później Tadeusz E s m a n.

Archiwum poznańskie mieściło się nadal w gmachu na Górze Przemysława. W 1925 r. lokal gruntownie odremontowano. Oddział bydgoski zajmował dawne pomieszczenia archiwum Komisji Generalnej przy ul. Dworcowej 26.

W 1938 r. archiwum bydgoskie znalazło się w województwie pomorskim. Nie zerwało wówczas kontaktu z Poznaniem, a jego właściwość terytorialną rozciągnięto na całe województwo pomorskie.

Z a s ó b . Przedwojenny zasób Archiwum powiększył się znacznie przede wszystkim w dziale akt pruskich. Przejęto w zasadzie wszystkie registry urzędów administracji pruskiej I i II instancji, z aktami Naczelnego Prezydium i Rejencji na czele, z obszaru dawnej prowincji poznańskiej. Jedynie akta niektórych urzędów z siedzibą w Bydgoszczy przejął tamtejszy Oddział. Trafiły do Archiwum także akta polskie Ministerstwa dla b. Dzielnicy Pruskiej, Okręgowego Urzędu Ubezpieczeń, inspektoratów szkolnych, szkół likwidowanych itp. Przeniesiono do Poznania zasób zlikwidowanego w r. 1926 Archiwum Państwowego w Kaliszu (akta guberni kaliskiej). Archiwum przyjęło tzw. depozyty miast pomorskich wydane przez archiwum Wolnego Miasta Gdańska. Wydzielono natomiast z zasobu pewne materiały i oddano do Niemiec w związku z wykonaniem układów archiwalnych polsko-niemieckich. W 1926 r. zasób szacowano na ponad 100 tys. jednostek akt, ok. 4 tys. dokumentów i 1,5 tys. map i planów, ponadto akta kaliskie na ponad 20 tys.

Podstawę zasobu Oddziału w Bydgoszczy stanowił wielki zespół akt Komisji Generalnej; uzupełniały go zespoły akt władz niemieckich, zarchiwizowane po 1919 r., z Rejencją Bydgoską na czele. W r. 1926 przechowywano w Archiwum ponad 200 tys. jednostek akt i 9 tys. map i planów.

Prowadzono w Archiwum poznańskim prace porządkowe na dużą skalę polegające przede wszystkim na wydzieleniu i rekonstrukcji zespołów częściowo rozbitych wskutek mylnych koncepcji porządkowania w okresie przedwojennym. Inwentaryzacją objęto akta administracji pruskiej (rejencji i landratur), także akta przywiezione z Kalisza i niektóre polskie przejęte po 1918 r. (np. Straży Kresowej i Zachodniej Straży Obywatelskiej z lat 1918-1921). Archiwum wykonywało sporo kwerend nieraz o wielkiej wadze dla interesów państwa w związku z rokowaniami polsko-niemieckimi o odszkodowania.

Archiwum w Poznaniu stanowiło silny ośrodek badań naukowych i to bardziej w zakresie historii regionalnej, edytorstwa źródeł, niż samej archiwistyki. Archiwiści poznańscy wzięli czynny udział w organizowaniu Powszechnego Zjazdu History-

ków Polskich w Poznaniu w 1925 r. (sami zgłosili 3 referaty). Archiwum było siedzibą miejscowego Towarzystwa Miłośników Historii. Z przyczyn oczywistych tego znaczenia i charakteru nie mogło uzyskać archiwum bydgoskie.

Archiwum Państwowe w Radomiu

L i t e r a t u r a . H. K i s i e l , "Archiwum Państwowe w Radomiu" (Materiały na sesję naukową z okazji 50-lecia Archiwum Państwowego w Radomiu, Radom 1971 - (maszynopis powielony).

O r g a n i z a c j a . Archiwum zostało powołane do życia rozporządzeniem Ministra WRiOP z 7 II 1920 r. Na miejscu w Radomiu próbował je zorganizować jesienią tegoż roku delegat Wydziału Archiwów Wacław G r a n i c z n y , właściwą działalność jednak rozpoczęło dopiero od marca 1921 r., kiedy na kierownika powołano ks. Józefa R o - k o s z n e g o . Jego następcą został w rok później emerytowany podpułkownik wojsk rosyjskich Ferdynand K r o n e , po którego odejściu do Kielc w 1935 r. kierownictwo przejął Władysław P r a w d z i k , poprzednio archiwista w Archiwum Płockim, Łomżyńskim i Skarbowym w Warszawie. W Archiwum zatrudniano jeszcze drugiego archiwistę i woźnego. Działało ono jako druga, obok Archiwum w Kielcach, placówka archiwalna na obszarze województwa kieleckiego.

Archiwum mieściło się początkowo w lokalu przy ul. Lubelskiej 41, następnie przeniosło się do większego w gmachu starostwa przy Lubelskiej 53.

Z a s ó b . Składały się nań dziewiętnastowieczne akta władz z obszaru guberni radomskiej, zbierane jeszcze przez szereg lat po zakończeniu wojny. Archiwum posiadało też wielki zespół Zarządu Dóbr Państwowych z aktami sięgającymi schyłku w. XVIII, a tyczącymi 4 guberni: radomskiej, kieleckiej, lubelskiej i siedleckiej. W r. 1926 szacowano zasób na ok. 50 tys. jednostek akt oraz blisko 3 tys. map i planów.

Archiwum Państwowe w Wilnie

L i t e r a t u r a . "Archiwum Państwowe w Wilnie w latach 1919-1926" (Archeion IV, 1928 - Kronika); R. M i e n i c k i . "Archiwum Państwowe w Wilnie 1919-1934" (Wilno i Ziemia Wileńska II, 1937); t e n ż e , "Biblioteka Archiwum Państwowego w Wilnie" (Ateneum Wileńskie VIII, 1932); A. T o m c z a k , "Ryszard Mienicki, pierwszy kierownik katedry archiwistyki i nauk pomocniczych historii na Uniwersytecie Toruńskim" (Archeion LVII, 1972).

O r g a n i z a c j a . Dawne Archiwum Akt Dawnych w Wilnie przejęte zostało przez władze polskie w kwietniu 1919 r. Podlegało pierwotnie Wydziałowi Archiwalnemu w Zarządzie Cywilnym Ziem Wschodnich, a od jesieni 1920 r. władzom Litwy Środkowej. Dopiero z dniem 6 IV 1922 r. weszło do sieci archiwów podległych Wydziałowi Archiwów Państwowych w Warszawie (od 1 I 1923 r. objęto je budżetem Wydziału). Posiadało stosunkowo dużą obsadę: 9-10 etatów urzędników archiwalnych i 4 woźnych. Dyrektorem był aż do wiosny 1939 r. Wacław G i z b e r t S t u d n i c k i , poprzednio archiwista miejski w Wilnie (przejęciowo w 1920 r. kierownik Archiwum Państwowego w Piotrkowie). Jego miejsce zajął Ryszard M i e n i c k i , pracownik Archiwum od 1921 r., równocześnie docent, potem profesor tytularny historii Europy Wschodniej na Uniwersytecie Stefana Batorego. Wśród młodszego personelu znalazł się także Stefan R o s i a k , po II wojnie światowej organizator Archiwum Państwowego w Łodzi.

Archiwum mieściło się aż w 4 odrębnych lokalach; dwa z nich należały do kompleksu gmachów uniwersyteckich, trzecim był dawny kościół franciszkański; w 1923 r. uzyskano dodatkowe pomieszczenie w budynku byłego klasztoru bazylianów przy ul. Ostrobramskiej 9. Sytuacja poprawiła się w latach trzydziestych, kiedy Archiwum przeniosło się do własnego gmachu. W 1929 r. zakupiono mianowicie niewykończony budynek przy ul. Słowackiego 8 i następnie przystosowano go do celów archiwalnych.

Z a s ó b . Dawny zasób zgromadzony w XIX w. i obejmujący akta staropolskie z obszaru całej Litwy powiększył się teraz o akta zarchiwizowane urzędów rosyjskich z największymi Generała-Gubernatora Wileńskiego, Okręgu Naukowego Wileńskiego, Wileńskiego Zarządu Dóbr Państwowych na czele. Ważnym nabytkiem było tzw. Archiwum Murawjowowskie. Weszły także do Archiwum akta władz Litwy Środkowej z lat 1920-1922, w okresie późniejszym zaś również dalsze akta administracji polskiej także w obszarze województwa nowogródzkiego (Nowogródzka Komenda Policji Państwowej i Komendy Powiatowe 1921-1935). Już w r. 1929 obliczano zasób Archiwum na blisko 1 mln 500 tys. jednostek akt.

Archiwum obciążone było załatwianiem wielkiej ilości kwerend, prowadzono jednak również na dużą skalę prace porządkowe. Kustosz Mienicki zwykł był każdy większy cykl prac porządkowych kończyć monografią naukową. W ten sposób powstały studia: "Archiwum akt dawnych w Wilnie 1793-1922. Rys historyczny" (Wilno 1923), "Archiwum Murawiewskie w Wilnie" (Warszawa 1937), "Archiwum Akt Dawnych w Witebsku 1852-1903" (Warszawa 1939). Archiwiści wileńscy brali udział w VI Powszechnym Zjeździe Historyków Polskich w Wilnie w 1935 r., na którym Mienicki przedstawił referat zawierający wyniki jego badań nad rozpoznaniem archiwów litewskich ("Archiwa Wielkiego Księstwa Litewskiego", /w:/ "Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie", cz.I Referaty, Lwów 1935).

Archiwa w Kaliszu, Suwałkach i Łomży zlikwidowane w latach 1926-1930

Powołane do życia archiwa państwowe w 1920 r. w Kaliszu i Suwałkach zostały zlikwidowane już w 1926 r. Zorganizowane też w 1920 r. Archiwum w Łomży skasowano w r. 1930.

Wszystkie te archiwa miały swe siedziby w dawnych stolicach guberni i ich zadaniem było zgromadzić pozostałe na

miejscu akta urzędów rosyjskich I i II instancji. Po likwidacji zasób archiwum suwalskiego przewieziono do Grodna, kaliskiego do Poznania (niektóre zespoły do Archiwum Wojskowego w Warszawie), wreszcie łomżyńskiego do Archiwum Akt Dawnych w Warszawie.

Zamierzonej likwidacji czwartego archiwum w Płocku, jak już o tym była mowa, nie udało się przeprowadzić do r. 1939

ARCHIWA PAŃSTWOWE W OKRESIE II WOJNY ŚWIATOWEJ

L i t e r a t u r a . O losach archiwów polskich podczas wojny pisał bezpośrednio po jej zakończeniu szef Wydziału Archiwów W. S u c h o d o l s k i: "Straty archiwów warszawskich w czasie wojny i okupacji" (Kwartalnik Historyczny 53, 1946); "Archiwa polskie w obliczu strat poniesionych podczas wojny" (Przegląd Biblioteczny XV, z.1-2); "Archiwa" (Straty kulturalne Warszawy, pod red. W. T o m k i e w i c z a, t.1, Warszawa 1946); "Archiwa polskie za okupacji" (Archeion XVII, 1948). Uzupełniał go A. S t e b e l s k i: "Przegląd powojennych publikacji dotyczących archiwów" (Archeion XVII, 1948); "Archiwa warszawskie po wojnie" (Przegląd Historyczny 37, 1947) oraz w kilka lat później "Losy archiwów polskich w latach II wojny światowej" (Rocznik Warszawski IV, 1964) - wersja angielska "The Fate of Polish Archives during World War II" (Warszawa 1964). Także I. K o b e r d o w a, "Straty w archiwach polskich w czasie II wojny światowej" (Stan i perspektywy badań w zakresie zbrodni hitlerowskich, Materiały z Konferencji Naukowej w dn. 27-28 kwietnia 1970 r., t.2, Warszawa 1973). Organizację archiwów przedstawił M. M o t a s, "Hitlerowski Zarząd Archiwalny w Polsce w latach 1939-1945" (Konferencja poświęcona XXX-leciu działania Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce 25-26 III 1975 r. w Warszawie); zaś działalność jednego z regionalnych urzędów archiwalnych W. Z y ś k o, "Niemiecki urząd archiwalny (Archivamt) w Lublinie w latach 1940-1944 i jego nadzór nad działalnością Archiwum Państwowego" (Archeion LXIII, 1975). Pomnikowy charakter posiada publikacja "Straty bibliotek i archiwów warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych" t.1, - "Archiwum Główne Akt Dawnych"; t.2 - "Archiwa porozbiorowe i najnowsze", t.3 - "Biblioteki" (Warszawa 1955-1957). Interesujący przyczynek dał J. S t o j a n o w s k i, "Karta z dziejów Archiwum Akt Nowych w Warszawie w okresie okupacji w latach 1939-1944" (Archeion XXX, 1959). W atmosferze

rę walki archiwistów o uratowanie powierzonych im zasobów wprowadza A. R y b a r s k i , "Notatki archiwisty - wrzesień 1939. Fragment dziennika" (Księga Pamiątkowa 150-lecia Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie, Warszawa 1958). O archiwach krakowskich pisał M. F r i e d - b e r g , "Archiwa i Biblioteki Krakowskie" (Kraków pod rządami wroga - Biblioteka Krakowska 104, 1946); o poznańskich K. K a c z m a r c z y k , "Archiwum Państwowe w Poznaniu w czasie okupacji niemieckiej" (Archeion XVII, 1948) oraz "Straty archiwalne na terenie Poznania w latach 1939-1945" (Archeion XXVII, 1957); o katowickim M. A n - t o n o w , "Dwudziestopięciolecie Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w Katowicach 1932-1957" (Archeion XXVIII, 1958) oraz "Uwagi o losach archiwów górnośląskich w związku z ostatnią wojną" (Instytut Śląski, Komunikat nr 44).

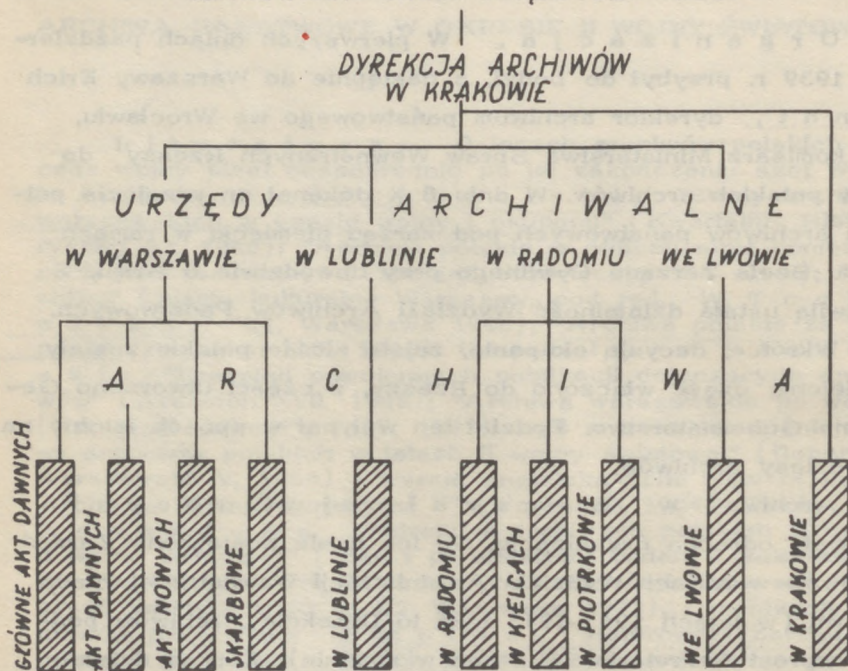
O r g a n i z a c j a . W pierwszych dniach października 1939 r. przybył do Łodzi, a następnie do Warszawy Erich R a n d t , dyrektor archiwum państwowego we Wrocławiu, jako komisarz Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Rzeszy do spraw polskich archiwów. W dniu 8 X dokonał on przejęcia polskich archiwów państwowych pod zarząd niemiecki w ramach urzędu Szefa Zarządu Cywilnego przy dowództwie 8 Armii. Z tą chwilą ustała działalność Wydziału Archiwów Państwowych.

Wkrótce, decyzją okupanta, zajęte ziemie polskie zostały podzielone: część włączono do Rzeszy, z części utworzono Generalne Gubernatorstwo. Podział ten wpłynął w sposób istotny na dalsze losy archiwów.

Archiwa w Generalnej Gubernii otrzymały odrębną organizację. Na ich czele postawiono Zarząd Archiwów w ramach Wydziału Administracji Wewnętrznej rządu Gubernii (w latach 1941-1943 była to Dyrekcja Archiwów podległa wprost Sekretariatowi Stanu w rządzie). Zarząd działał przez urzędy archiwalne (zwykle z obsadą jednoosobową) wchodzące w skład władz poszczególnych okręgów (dystryktów) na które podzielono Gubernię. Były więc urzędy archiwalne w Warszawie, Radomiu, Lublinie, a po 1941 r. także we Lwowie. Natomiast w Krakowie funkcje urzędu archiwalnego pełnił bezpośrednio Zarząd Archiwów. Wiosną 1940 r. powołano też w Krakowie Archiwum Generalnej Gubernii. Dyrektorem archiwów został wspomniany wyżej Erich R a n d t . Urzędy obsadzono archiwistami przeważnie z pruskiej służby archiwalnej.

SCHEMAT ORGANIZACJI ARCHIWÓW
W GENERALNEJ GUBERNII
W 1942 R.

SEKRETARIAT STANU RZĄDU GEN. GUB.

Tej administracji niemieckiej podlegały wszystkie dawne polskie archiwa państwowe istniejące na obszarze wcielonym do Generalnej Guberni, to znaczy: Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Akt Dawnych, Archiwum Skarbowe i Archiwum Akt Nowych - Warszawie; na prowincji - archiwa w Lublinie, Radomiu, Kielcach, Piotrkowie i Krakowie (od r. 1941 także we Lwowie). Archiwum Oświecenia w Warszawie spłonęło podczas oblężenia we wrześniu 1939 r.

W archiwach pozostał przedwojenny personel polski. Nie wszyscy jednak archiwiści przeżyli spokojnie okres wojny. Kilku zginęło już w kampanii wrześniowej, kilku - wśród nich dyrektor Archiwum Głównego Józef Siemieński - w obozach koncentracyjnych. Jeżeli doda się wszystkich zmarłych w tych latach, straty wśród pracowników archiwów osiągną ok. 40 osób na 126 zatrudnionych w 1939 r. Wszyscy archiwiści, a szczególnie warszawscy, we wrześniu 1939 r. i podczas powstania w 1944 r. wykazali wiele odwagi i poświęcenia przy ratowaniu zbiorów powierzonych ich pieczy.

Nie wszystkie archiwa pozostawiono w dotychczasowych lokalach. Z prowincjonalnych nie ruszono tylko piotrkowskiego, inne musiały się przenosić w całości lub częściowo do gorszych lokali, odstępując własne wojsku lub urzędom niemieckim. Niektóre wszakże, zwłaszcza warszawskie, wskutek zwiększonych potrzeb uzyskały nowe, większe pomieszczenia: Archiwum Akt Nowych przeniosło się do gmachu po Szkole Głównej Handlowej (ul. Rakowiecka 6), a Archiwum Skarbowe do budynku przy ul. Podwałe 15.

Archiwa polskie na obszarze wcielonym do R z e s z y weszły w skład niemieckiej sieci archiwalnej. Jedyne archiwum w Płocku zostało zlikwidowane, a jego zasób przeznaczono dla Archiwum w Królewcu. Archiwa działały na obszarze nowych jednostek administracyjnych. Archiwum Wolnego Miasta Gdańska uzyskało rangę Archiwum Rzeszy (Reichsarchiv) dla Reichsgau Danzig-Westpreussen. Jego oddziałem stało się archiwum bydgoskie z kompetencją na bydgoski okrąg rejencyjny. Natomiast archiwum poznańskie, także jako Reichsarchiv, działało na terytorium Warthegau. Tych nowych okręgów administra-

cyjnych nie wcielono do Prus, stąd nazwa obu archiwów - archiwa Rzeszy. Inaczej rzecz wyglądała z przedwojennym archiwum w Katowicach podległym Urzędowi Wojewódzkiemu. Polski Śląsk wcielono do prowincji pruskiej Śląsk (Schlesien) i archiwum katowickie zostało oddziałem Archiwum Państwowego we Wrocławiu. Po utworzeniu odrębnej prowincji Górny Śląsk (Ober-Schlesien), od 1 IV 1941 r. stało się ono samodzielnym Archiwum Państwowym (Staatsarchiv).

Inaczej niż na terytorium Generalnej Guberni do archiwów tych wprowadzono personel niemiecki i to nie tylko na stanowiska kierownicze. Często byli to ludzie niefachowi, nie mający poprzednio styczności z pracą archiwalną. Obok tego jednak, zwłaszcza w archiwum poznańskim, zatrzymano archiwistów polskich.

Zasób - straty archiwów polskich podczas wojny. Lata okupacji przyniosły duże zmiany w zasobie archiwów państwowych. Z jednej strony zasób ten się powiększał - napłynęły do archiwów duże ilości nowych materiałów; z drugiej - zniszczenia wojenne i polityka okupanta wyrządziły w nim niepowetowane straty. Okres wojny doprowadził także do przesunięć, na wielką skalę, zespołów archiwalnych pomiędzy archiwami.

Likwidacja agend państwa polskiego spowodowała archiwizację ogromnej ilości akt przede wszystkim urzędów administracyjnych. Wchłonęły je archiwa tak w Generalnej Guberni, jak i na obszarze wcielonym do Rzeszy. Szczególnie rozrósł się w związku z tym zasób Archiwum Akt Nowych w Warszawie, które przyjmowało do swych magazynów registratury urzędów centralnych mających siedzibę w stolicy.

Ogólna polityka okupanta w stosunku do narodu polskiego likwidująca lub ograniczająca samorząd, szkolnictwo i wszelką w ogóle działalność społeczną spowodowała dalszy napływ akt do archiwów, w szerszym zakresie na ziemiach zachodnich. Znalazły się wówczas w archiwach państwowych akta rozmaitej proveniencji, także z archiwów kościelnych.

Straty poniosły archiwa polskie już podczas kampanii wrześniowej. Wspomniano już o niemal doszczętnym spaleniu Archiwum Oświecenia podczas oblężenia Warszawy. Spłonęło wówczas także ok. 1/3 zasobu Archiwum Skarbowego. Uległy częściowemu zniszczeniu również registry niektórych urzędów wywożone na wschód i południowy-wschód.

Ucierpiały również niektóre registry podczas zajmowania lokali urzędowych przez wojska niemieckie. Na ziemiach wcielonych do Rzeszy wiele nowo przyjętych do archiwów zespołów akt polskich poddanych zostało niefachowemu brakowaniu. Akcja ta spowodowała straty zwłaszcza w zasobie archiwum poznańskiego.

Władze niemieckie uznały za niezgodne z interesem Niemiec klauzule archiwalne szeregu traktatów, które kiedyś przyznały Polsce określone archiwalia. W związku z tym wywieziono do Berlina z Archiwum Głównego dokumenty działu Prussiae Archiwum Koronnego (dokumenty działu Livoniae natomiast "wypożyczono") oraz akta władz pruskich z lat 1793-1806, a do Wiednia akta władz austriackich związanych z Galicją i wydanych na mocy układu z 1932 r.; wywieziono także do Berlina i Wiednia akta władz okupacyjnych Królestwa Polskiego z lat 1915-1918.

Niemieckie władze archiwalne zarządziły także wydzielenie z archiwów Generalnej Guberni i przekazanie do archiwów na terenie Rzeszy wszystkich zespołów archiwalnych wytworzonych na zachód od granicy Guberni. Dotyczyło to praktycznie wszystkich archiwów w Guberni, może w najmniejszym stopniu lubelskiego. W następstwie uległ rozbiciu zwłaszcza zasób Archiwum Głównego i Archiwum w Piotrkowie. Największe ilości materiałów archiwalnych przeszły do Poznania, mniejsze do Katowic i Królewca, jeszcze mniejsze partie do Bydgoszczy i Gdańska. Archiwiści polscy starali się akcję tę opóźnić. Niektóre zespoły przeznaczone dla Królewca nie zdążyły w ogóle opuścić Warszawy.

W szeregu archiwach Generalnej Guberni, prowadzono także - na polecenie władz niemieckich - rejestrację, a niekiedy także i wydzielanie materiałów do dziejów "niemieckości" ziem polskich.

Zbliżanie się frontu wschodniego do ziem polskich oraz zagrożenie niektórych rejonów bombardowaniem z powietrza spowodowało falę nowych przemieszczeń archiwaliów, co tym razem miało charakter zabezpieczający. W Warszawie starszą część zasobu Archiwum Głównego złożono w forcie Sokołnickiego na Żoliborzu. Niestety w tej akcji tylko w nieznacznym stopniu uczestniczyły pozostałe archiwa warszawskie. Część archiwaliów lwowskich i krakowskich złożono w Tyńcu pod Krakowem. Przeprowadzono na dość szeroką skalę rozpraszenie zasobu archiwów w Poznaniu, Katowicach, Bydgoszczy i Gdańsku. Akta wywożono zwykle na prowincję najbliższą, niektóre jednak transporty kierowano w głąb Rzeszy, m.in. do kopalni soli w Graslleben. Cała ta akcja nie uchroniła archiwów od strat w zasobie. Wiele akt ucierpiało w miejscach ich składowania podczas przechodów wojsk. Ta część zasobu archiwum poznańskiego, której nie wywieziono z miasta, spłonęła wraz z gmachem na Górze Przemysława w styczniu 1945 r. podczas walk o Poznań. Największe straty poniosły jednak archiwa warszawskie podczas i po powstaniu warszawskim w 1944 r.

Jest rzeczą uderzającą, że pomimo gwałtowności walk, ciężkich bombardowań i ostrzału artyleryjskiego, bezpośrednie straty podczas akcji bojowej nie przekraczały 20% zasobu archiwów. Wprawdzie został zniszczony budynek i prawie cały zasób Archiwum Akt Dawnych na Jezuickiej, ale pozostałe ocalały. Dopiero w dniu 2 września, już po upadku Starego Miasta, Niemcy spalili gmachy Archiwum Głównego oraz Archiwum Skarbowego. W miesiąc zaś po całkowitym upadku powstania, w pierwszych miesiącach listopada, spalono także Archiwum Akt Nowych oraz Archiwum Miejskie, pomimo podjętych zabiegów u władz niemieckich, by zasoby tych placówek ocalić. Ocalały natomiast archiwalia złożone w forcie Sokołnickiego. Część ich udało się jesienią 1944 r. wywieźć na Jasną Górę, część ocalała na miejscu.

Archiwa polskie, a zwłaszcza archiwa warszawskie, ucierpiały podczas II wojny światowej w sposób nie notowany w dziejach wojen. Z pięciu archiwów w stolicy dwa (Archiwum Oświecenia i Archiwum Skarbowe) zostały zniszczone niemal

w 100%, Archiwum Akt Dawnych w ok. 90%, Archiwum Główne w ok. 85%; zasób Archiwum Państwowego w Poznaniu w ok. 66%. Stosunkowo najmniej strat poniosła, najpilniej chroniona, staropolska część zasobu, najbardziej zaś zniszczenia dotknęły zasób najmłodszy - akta z okresu 1918-1939.

ARCHIWUM WOJSKOWE

L i t e r a t u r a . "Archiwum Wojskowe. Powstanie i rozwój, zbiory Archiwum Wojskowego, informacje, kwerendy, poświadczenia służby" (Warszawa 1937); B. W o s z - c z y ń s k i, "Archiwum Wojskowe po odzyskaniu niepodległości 1918-1921" (Archeion L, 1968); L. L e w a n - d o w i c z, "Polskie archiwalia wojskowe podczas okupacji 1939-1945" (Wojskowy Przegląd Historyczny 2, 1972; L. T e - t e r, "Losy archiwaliów wojskowych okresu międzywojennego" (Wybrane zagadnienia z teorii i praktyki wojskowej służby archiwalnej, Warszawa 1967); B. W o s z c z y ń s k i, "Akta wojskowe otrzymane ze Związku Radzieckiego" (Archeion XLII, 1965).

O r g a n i z a c j a . Projekt utworzenia odrębnego archiwum wojskowego powstał w Komisji Wojskowej Tymczasowej Rady Stanu Królestwa Polskiego jeszcze przed dniem 11 listopada 1918 r. Po tej dacie nowo powstałe władze wojskowe powołały Wojskowy Instytut Naukowo-Wydawniczy, a w jego składzie także Archiwum Wojskowe. W drugiej połowie 1919 r. zmieniono jego nazwę na Centralne Archiwum Wojskowe, podporządkowując Departamentowi Naukowo-Szkołnemu Ministerstwa Spraw Wojskowych. Wreszcie w 1927 r. przywrócono nazwę Archiwum Wojskowe i oddano je pod komendę szefa Wojskowego Biura Historycznego.

Od początku posiadało ono charakter archiwum historycznego, zbierającego archiwalia wojskowe starsze, oraz archiwum bieżącego Ministerstwa Spraw Wojskowych. Z tej racji też stało na czele całej wojskowej służby archiwalnej, która do r. 1924 reprezentowana była przez referentów archiwalnych przy dowództwach okręgów wojskowych,

W 1928 r. wprowadzono podział zasobu Archiwum na 5 działów (a pracowników na tyleż referatów zajmujących się pracą w tych działach). Działy obejmowały: I - akta dawne do 1863 r., II - akta okresu 1863-1918, III - akta operacyjne, rękopisy prac historycznych i wszelkie materiały dotyczące dziejów wojska do 1918 r., IV - akta wojskowe po 1918 r. V - akta obce oraz bibliotekę podręczną. Przeprowadzona w r. 1934 reorganizacja przyniosła podział na działy: ogólny, naukowo-archiwalny, sekretariat oraz wyróżniła w zasobie: akta władz wojskowych, akta polskich organizacji wojskowych i wszelkie inne materiały.

Archiwum mieściło się w Warszawie w Forcie Legionów przy ul. Zakroczymskiej, potem także w budynku przy ul. Pokornej. W r. 1921 pracowało w nim 11 osób, w 1937 miało już 37 etatów. Szereg archiwistów uzyskało tytuł doktora, m.in. Henryk Jabłoński, Roch Morcinek, Lucjan Russyan, Ludwik Widderszal. Na czele Archiwum stał od 1919 do 1933 r. Bronisław Pawłowski, wybitny historyk wojskowości, następnie miejsce jego zajął Bolesław Waliński.

Archiwum utrzymywało ścisłe kontakty z Wydziałem Archiwów Państwowych. Służyło licznym historykom wojskowości, a jego archiwiści publikowali artykuły informacyjne o zasobie, nad którym pracowali.

Zasób. Na pierwsze lata istnienia Archiwum przypada żywiołowy wzrost jego zasobu. Wpływały akta różnych formacji wojskowych polskich działających podczas wojny, po r. 1921 akta demobilizowanych jednostek, następnie akta zgromadzone w okręgach. W okresie późniejszym dopływ akt zmalał, dopiero na początku lat trzydziestych Archiwum zaczęło przejmować akta Ministerstwa Spraw Wojskowych do 1928 r. Przed wybuchem drugiej wojny światowej w magazynach spoczywało ok. pół miliona jednostek archiwalnych.

Na zawartość zasobu wskazywał już pierwszy porządek nadany aktom w r. 1921. Były wówczas:

- akta sprzed I wojny światowej, m.in. akta policji tajnej Wielkiego Księcia Konstantego, akta Sztabu Warszawskiego Okręgu Wojskowego z lat 1832-1915;

- akta polskich formacji wojskowych z czasów wojny światowej i z okresu bezpośrednio ją poprzedzającego;

- akta wojskowe formacji i dowództw rozwiązanych w 1921 r.;

- akta władz i formacji niepolskich działających na obszarze ziem polskich podczas wojny światowej.

Ten porządek akt, nieznacznie zmodyfikowany, stał się podstawą podziału organizacyjnego Archiwum z 1928 r., o którym była wyżej mowa.

W pierwszym okresie istnienia Archiwum główny wysiłek kierował się na przejmowanie nowych akt, przez cały zaś okres międzywojenny pracownicy musieli załatwiać olbrzymie ilości kwerend (w poszczególnych latach od 12 do 27 tys.). Niemniej, zwłaszcza w latach trzydziestych, zinwentaryzowano szereg zespołów akt, zwłaszcza formacji polskich z okresu pierwszej wojny światowej i częściowo Naczelnego Dowództwa. Opracowywano także zbierane relacje, którymi uzupełniano materiały aktowe.

Losy Archiwum w latach 1939-1945. We wrześniu 1939 r. pewien fragment zasobu wywieziono z Warszawy. Akta wywiezione uległy zniszczeniu w czasie bombardowania transportu, palono je specjalnie, by nie wpadły w ręce Niemców, sporo jednak udało się wywieźć do Rumunii, skąd powędrowały na Zachód. Obecnie spoczywają w Instytucie im. Sikorskiego w Londynie. Główną część zasobu, pozostałą na miejscu, władze niemieckie przewiozły do Oliwy. Utworzono tam specjalnie dla nich filię niemieckiego Archiwum Wojsk Lądowych (Heeresarchiv - Zweigstelle Danzig), do którego skierowano także ocalałe akta jednostek polskich walczących w kampanii wrześniowej. Wybrane materiały Niemcy przewieźli w głąb Rzeszy, głównie do Poczdamu. Ocalone przez jednostki Armii Radzieckiej w czasie działań prowadzonych w 1945 r. zostały rewindykowane w r. 1964 do kraju.

ARCHIWA MIEJSKIE

L i t e r a t u r a . Około 60 archiwów miejskich wymienił K. B u c z e k w swym zestawieniu "Archiwa polskie" (Nauka Polska 7, 1927); o stanie i potrzebach archiwów pisał C. R o k i c k i "O nasze archiwa miejskie" (Samorząd Miejski, 1925); sprawę przyszłości tych archiwów poruszyli J. A d a m u s i E. B a r w i ń s k i w referatach na VI Zjeździe Historyków Polskich w Wilnie ("Archiwa miejskie i gminne" - Pamiętnik VI Pow. Zjazdu Hist.Pol. w Wilnie w 1935 r.).

O poszczególnych archiwach pisali: W. K o n o p - c z y ń s k i, "Sprawozdania z działalności archiwów miejskich w Krakowie i Lwowie" (Kwartalnik Historyczny XXXIII, 1919); M. F r i e d b e r g, "Archiwa i biblioteki krakowskie" (Kraków pod rządami wroga, Biblioteka Krakowska 104, 1946); J. S m o ł k a, "Sprawozdania archiwariusza z czynności w archiwum m. Przemyśla" (Rocznik Przemyski 3-6, 1922-1925); J. R a c i b o r s k i, "Sprawozdania kierownika archiwum" (Rocznik Łódzki I-III, 1928-1933); J. W a s i a k, "Archiwum Miejskie w Łodzi 1926-1976" (Rocznik Łódzki 20, 1977); M. M a g d a ń s k i, "Z działalności Archiwum m. Torunia pod zarządem polskim" (Zapiski TNT X, 1935), H. P i s k o r s k a, "Archiwum m. Torunia w czasie i po okupacji" (XIII, 1947); zob. także prace K. A r t a m o w s k i e g o, E. B r a ń s k i e j, W. K a p u t, J. K a z i m i e r s k i e g o, M. M i k i, E. S z w a n k o w s k i e g o cyt. w rozdz. 2 cz.I; zestawienie prac o archiwum miejskim Warszawy zob. też S. W ó j c i k o w a, "Bibliografia Archiwum Państwowego m.st. Warszawy i Województwa Warszawskiego" (Warszawa 1971).

O g ó l n e t e n d e n c j e w r o z w o j u a r c h i w ó w m i e j s k i c h . Organizacja miast w Polsce odrodzonej opierała się początkowo na przepisach dotyczących samorządu z czasów zaborów, zastąpionych nową ustawą w 1933 r. Utrzymała ona samorząd miejski w dawnej postaci, z pewnymi ograniczeniami na rzecz administracji państwowej. Miasta miały więc nadal prawo pełnego rozporządzania swymi archiwami. Dekret o organizacji archiwów państwowych z 1919 r. nie objął w tej sytuacji archiwów miejskich. Archiwisści państwowej służby archiwalnej widzieli doskonale potrzebę rozwiązania przyszłości tych archiwów. Na Radzie Archiwalnej w 1930 r. Józef Siemieński zgłosił wniosek domagający się osobnego rozpatrzenia i unormowania sprawy archiwów miast.

Współpraca państwowej służby archiwalnej z władzami miejskimi zależała jednak początkowo tylko od dobrej woli tych ostatnich. Dopiero rozciągnięcie w 1933 r. ustawy o opiece nad zabytkami także na "zabytki archiwalne" stworzyło podstawy prawne dla rozciągnięcia nadzoru Archiwów Wydziałów Państwowych także na archiwalia miast. W praktyce jednak nadzór ten nie został rozbudowany wobec ograniczonych możliwości działania ze strony Wydziału. Niemniej w ciągu dwudziestolecia międzywojennego dochodziło kilkakrotnie (nawet przed 1933 r.) do współdziałania Wydziału z władzami miejskimi przy porządkowaniu archiwów (w Pabianicach, Płocku), lub zgoda przy tworzeniu nowych archiwów miejskich o charakterze historycznym (Toruń, Łódź, Warszawa).

Przynajmniej około 100 miast przechowywało w tym czasie poza registraturą bieżącą akta starsze (wiele starszych akt przekazano już w okresie wcześniejszym do archiwów państwowych). Początkowo tylko Lwów, Kraków, Przemyśl i do pewnego stopnia także Toruń posiadały archiwa historyczne wyżej zorganizowane i utrzymywane przez władze miejskie. W pozostałych miastach zasób starszy przechowywano zwykle razem z registraturą. Swojego rodzaju wyjątkiem stała się Bydgoszcz, która oddała swe archiwum do Biblioteki, później do Muzeum Miejskiego. Opieka nad archiwaliami starszymi była z reguły niewystarczająca, zwłaszcza na obszarze byłego zaboru rosyjskiego. Rysowały się dwie tendencje rozwiązania sprawy archiwów miejskich. Jedna prowadziła do rozbudowy archiwów historycznych utrzymywanych przez miasta (niekiedy także dla zebrania razem archiwów gmin wiejskich z najbliższego regionu), druga zmierzała do przejęcia wszystkich starszych archiwaliów miejskich przez archiwa państwowe.

Władze miejskie nie kwapiły się do przekazywania zasobów swych archiwów państwowej służbie archiwalnej. Miasta zamożniejsze po wyjściu z kryzysu pierwszych lat powojennych poczęły powoływać do życia własne archiwa historyczne. W ten sposób do już istniejących archiwów we Lwowie, Przemyślu i Krakowie przybyło w 1926 r. archiwum w Łodzi, w rok później zreorganizowano archiwum w Toruniu, a w 1935 r. powoła-

no do życia archiwa w Poznaniu i w Warszawie. Duże archiwum miasta Wilna urządzone już od 1909 r. przez Wacława Gizbert Studnickiego w oczach archiwistów państwowej służby archiwalnej nie uchodziło w okresie międzywojennym za placówkę w pełni naukową.

Archiwum miasta Lwowa istniało w formach organizacyjnych sprzed 1918 r. Zajmowało rozszerzony w 1917 i w 1926 r., lokal w ratuszu, a w latach drugiej wojny światowej przeniosło się do osobnego gmachu przy ul. Jabłonowskich. Na jego czele stał do 1937 r. nadal Aleksander Czółowski, historyk Rusi Czerwonej. Pracowali przy nim: Karol Badecki (od 1937 r. kierownik Archiwum) oraz Stefan Rachwał.

Zasób Archiwum powiększał się o stopniowo przekazywane z registratur urzędów miejskich akta z czasów austriackich. Przeprowadzono reorganizację zasobu tworząc dwa archiwa: "Archiwum starożytne" oraz "Archiwum nowożytne". Prace porządkowe i inwentaryzacyjne tyczyły jednak w dużym stopniu działu staropolskiego, a ich wynikiem były dwa opublikowane tomy inwentarza pióra Badeckiego "Archiwum akt dawnych m. Lwowa, A. Oddział staropolski, III Księgi i akta administracyjno-sądowe 1382-1787" (Lwów 1935), oraz - "IV Księgi rachunkowe 1404-1788" (Lwów 1936).

Archiwum Aktów Dawnych miasta Krakowa rządziło się nadal statutem z 1890 r. w starej swej siedzibie przy ul. Siennej 16. Archiwum kierował nadal Adam Chmiel, a po nim w latach 1934-1939 Ludwik Strojek. W trudnych latach okupacji hitlerowskiej miejsce to zajmował z kolei Marian Friedberg zatrudniony w Archiwum od 1924 r. Pracowali nadto w Archiwum w okresie międzywojennym Henryk Münch, Mieczysław Niwiński i Krystyna Waligurska.

Zasób staropolski Archiwum został opracowany już w okresie poprzednim (dwa tomy "Katalogu" S. Krzyżanowskiego wyszły w 1907 i 1915 r.). W okresie międzywojennym konty-

nucowano przejmowanie akt dziewiętnastowiecznych, jednak do 1939 r., a nawet do 1945 akcji tej nie zakończono. Nad nowymi nabytkami prowadzono prace porządkowe. Podjęto i ukończono opracowanie inwentarza planów i widoków Krakowa. Nadal pracowano nad edycją ksiąg miejskich.

A r c h i w u m m i a s t a P r z e m y ś l a zostało oddane przez władze miejskie pod opiekę miejscowego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Funkcję archiwisty sprawował z oddaniem bibliotekarz Towarzystwa i dyrektor II Gimnazjum - Jan S m o ł k a. Przeprowadził on na szeroką skalę prace porządkowe i konserwacyjne (te ostatnie w sposób nie zawsze szczęśliwy). Opublikował dwa tomy inwentarza Archiwum: "Katalog starożytnego archiwum miejskiego w Przemyślu, cz.I Dyplomy pergaminowe" (Rocznik Przemyski 3, 1921) oraz "Katalog Archiwum Aktów Dawnych miasta Przemyśla" (Przemyśl 1927). Zasób Archiwum w tym okresie powiększył się znacznie przez włączenie doń registratury z czasów zaboru, aktami nowszymi jednak Smółka bliżej się nie zajął.

A r c h i w u m m i a s t a T o r u n i a istniało de facto od końca XIX w., kiedy to władze miejskie zatrudniły osobnego archiwistę. Polskie władze Torunia nadały Archiwum "ordynację" w 1927 r., tworząc zeń równocześnie urząd miejski i instytucję naukową zależną od Wydziału Kultury i Oświaty. Nowa placówka otrzymała rozszerzony lokal starego archiwum miejskiego w ratuszu staromiejskim. Na jej czele stała Helena P i s k o r s k a, nauczycielka miejscowego gimnazjum. W latach 1929-1930 kierownictwo sprawował Kazimierz S o c h a n i e w i c z ze Lwowa, wyłoniony w drodze konkursu. Po jego śmierci Piskorska wróciła na poprzednie stanowisko i piastowała je do chwili wkroczenia Niemców w 1939 r. Od r. 1934 pracował też w Archiwum Marian M a g d a Ń s k i. Archiwum zorganizowało pracownię naukową oraz bibliotekę podręczną.

Zasób Archiwum powiększył się znacznie przez ściągnięcie z registratur miejskich reszty akt staropolskich. Akta z

okresu zaborów i z lat międzywojennych trafiły do magazynów dopiero podczas okupacji hitlerowskiej. Prace porządkowe skupiły się na aktach kancelarii z XVIII w. oraz listach cechowych i najstarszych dokumentach. Największym osiągnięciem stało się jednak opracowanie zbioru kartograficznego zakończone publikacją H. Piskorskiej "Zbiory kartograficzne Archiwum m. Torunia" (Toruń 1938). Ten katalog rozpoczął serię o nazwie "Wydawnictwa Archiwum m. Torunia".

A r c h i w u m A k t D a w n y c h m i a s t a Ł o d z i - jego organizację rozpoczęto w 1925 r. od ogłoszenia konkursu na stanowisko kierownika. Objął je dawny profesor Instytutu Archeologicznego w Moskwie i konserwator zabytków w województwie łódzkim - Józef R a c i b o r s k i (po jego śmierci dyrektorem został działacz robotniczy Ludwik W a s z k i e w i c z). Powołano stałą Komisję Archiwalną i przy współudziale archiwistów państwowych Kazimierza Konarskiego, Kazimierza Kaczmarczyka i Wincentego Łopacińskiego ułożono statut zatwierdzony przez władze miejskie. Archiwum podlegało bezpośrednio prezydentowi miasta, posiadało własną kancelarię, pracownię naukową i bibliotekę podręczną. Oddano mu do dyspozycji obszerne pomieszczenia w dawnym ratuszu Nowego Miasta Łodzi (przy placu Wolności). Lokal został wyposażony w meble specjalnie przystosowane dla potrzeb Archiwum.

Do magazynów Archiwum skierowano całą registraturę miejską z czasów rosyjskich, która wymagała uporządkowania od podstaw. Rozpoczęto także zbieranie druków ulotnych, afiszów teatralnych itp. materiałów z obszaru Łodzi oraz podjęto rejestrację materiałów do dziejów miasta w zbiorach obcych. Projektowano wydawanie "Rocznika archiwalnego Łódzkiego". W latach 1928-1933 ukazały się 3 tomy pod ostateczną nazwą "Rocznik Łódzki". Powstanie Archiwum ożywiło badania nad Łodzią i regionem, a jego lokal stał się oparciem dla powstałego tu Oddziału Polskiego Towarzystwa Historycznego. Jako rzecz godną uwagi należy odnotować zamiar przejęcia akt większych zakładów przemysłowych dla utworzenia bazy do badań dziejów przemysłu włókienniczego.

Archiwum Miejskie w Poznaniu powołano do życia w końcu 1935 r. Miała to być placówka dla przechowywania akt nowszych - akta starsze znajdowały się w depozycie w Archiwum Państwowym. Archiwum podlegało Wydziałowi Kultury i Sztuki Zarządu Miejskiego. Personel składał się z 2 osób. Archiwistą miejskim była do września 1939 r. Aniela Chosłowska. Archiwum nie otrzymało statusu placówki naukowej, jak inne archiwa wielkich miast polskich. W gmachu Archiwum przy ul. Wolnica 1 (podczas okupacji hitlerowskiej przeniesiono akta do pomieszczeń przy ul. Szewskiej 10 i Stawnej 10) zgromadzono wszelkie akta nie mające już znaczenia praktycznego. Niekiedy sięgały one początków XIX w. Gromadzono także materiały statystyczne dotyczące szkolnictwa na terenie Poznania. Już podczas wojny wycofano z depozytu archiwalia staropolskie. Archiwum sprawowało też nadzór nad registraturą urzędów miejskich.

Archiwum miasta Warszawy, istniejące przez całe XIX stulecie jako archiwum bieżące dla agend władz miejskich, próbowano zreorganizować w 1917 r. Otrzymało wówczas regulamin i nazwę "Archiwum Główne Magistratu m.st. Warszawy". Od r. 1925 rozpoczęto nowe starania o podniesienie form organizacyjnych Archiwum na wyższy poziom. Działalność powołanej Komisji Archiwalnej nie dała jednak wówczas rezultatu, mimo że archiwaliami poczęli się już w tym czasie interesować historycy. Archiwum mieściło się nadal w złych warunkach w pałacu Jabłonowskich na Placu Teatralnym i zawiadywane było przez urzędników. Dopiero zaangażowany w 1935 r. Adam Engler z Wojskowego Biura Historycznego uzyskał wyodrębnienie Archiwum w oddzielną jednostkę działającą na prawach wydziału. W roku następnym przydzielono mu gmach warszawskiego Arsenalu. Po gruntownym remoncie budynku Archiwum uzyskało wreszcie właściwe pomieszczenia. Uroczyste otwarcie nastąpiło 29 XI 1938 r. Personel Archiwum wynosił w tym czasie (z obsługą) 26 osób, a w jego składzie znalazło się kilku wybitnych archiwistów

oraz historyków Warszawy. Od 1931 r. pracował Eugeniusz Szwanowski, z Archiwum Akt Dawnych przyszedł Ryszard Przelaskowski, od jesieni 1939 r. miał objąć pracę Karol Buczek z Krakowa. Już po wrześniu 1939 r. kierownictwo przejął Aleksy Bachulski.

W Archiwum zgromadzono w zasadzie wszystkie starsze akta z rozmaitych urzędów miejskich. Trzykrotnie w dwudziestoleciu międzywojennym przeprowadzono generalne brakowanie zasobu. Pozyskano cenny zbiór planów miejskich z całego dziewiętnastego wieku. W chwili wybuchu wojny dobiegało końca układanie akt w nowych magazynach w Arsenale. Pracownicy wspólnie z Towarzystwem Miłośników Historii podjęli opracowywanie bibliografii Warszawy. Prowadzono też działalność wydawniczą obejmującą prace z zakresu dziejów Warszawy. Z roku na rok powiększała się liczba badaczy w pracowni naukowej.

Archiwa miejskie podczas II wojny światowej. Archiwa historyczne miast włączonych do Rzeszy (Poznań, Toruń, Łódź) otrzymały kierownictwo niemieckie (na ogół niefachowe), w Poznaniu i Łodzi pozostawiono jednak część personelu polskiego. Zasoby archiwów powiększały się o akta kierowane tam przez Niemców (w Łodzi umieszczono np. w Archiwum dokumenty z Archiwum Diecezjalnego, w Toruniu całą registraturę do 1939 r., w Poznaniu - tzw. Archiwum Teatralne). W 1944 r. zasób z Poznania wywieziono do zamku w Wąsowie k. Nowego Tomysła, z Torunia - do kopalni soli w Grasleben, tylko archiwalia łódzkie pozostały na miejscu.

Archiwa miast w Generalnej Gubernii pozostały pod dotychczasowym kierownictwem. Ich zasób wzrósł też znacznie. W Krakowie przejmowano wiele akt instytucji i towarzystw polskich, które musiały przerwać działalność w 1939 r. W 1944 r. część zasobu archiwów małopolskich (Lwów, Przemyśl, Kraków) złożono w klasztorze benedyktynów w Tyńcu, gdzie doczekały się szczęśliwie zakończenia wojny. Inaczej natomiast potoczyły się losy archiwum warszawskiego. Uniknęło zniszczenia we

wrześniu 1939 r., natomiast podczas powstania w sierpniu 1944 r. gmach Arsenatu stał się jedną z redut powstańczych, broniących dostępu do Starego Miasta. Pomimo to trzech pracowników pozostało na miejscu, chroniąc akta i gasząc liczne pożary. Podczas walk niszczyła część zasobu, ocalała reszta podpalili Niemcy w dniu 4 listopada. Z całego zasobu, liczącego blisko pół miliona jednostek, ocalało zaledwie kilka teczek.

ARCHIWA KOŚCIELNE

L i t e r a t u r a . Powstawanie nowych archiwów kościelnych (diecezjalnych) na przykładzie archiwum w Poznaniu pokazał najlepiej F. L e n o r t, "Z dziejów organizacji i zasobu Archiwum Archidiecezjalnego w Poznaniu" (por. rozdz. 1, cz. I). Zebrał informacje na ten temat S. L i b r o w s k i, "Dotychczasowe osiągnięcia w dziedzinie reformy organizacji archiwów kościelnych w Polsce" (Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne 3, 1961). Potrzebę reformy archiwów poruszał w okresie międzywojennym K. K a c z m a r c z y k, "Organizowanie archiwów diecezjalnych" (Pam. IV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu, t. 1, Lwów 1925) oraz J. K w o l e k, "Naukowa organizacja archiwów diecezjalnych" (Archeion IV, 1928); t e n ż e , "Naukowa organizacja archiwów kościelnych" (Przegląd Teologiczny 11, 1930; Nasza myśl teologiczna 1930). Zob. także K. K o n a r s k i, "Z archiwistyki kościelnej" (Archeion XV, 1937/1938) oraz H. W y c z a w s k i, "Polskie archiwa kościelne", S. L i b r o w s k i, "Archiwa kościoła katolickiego w Polsce" (cytowane w rozdz. 1, cz. I - tam szczegółowa literatura.

O r g a n i z a c j a a r c h i w ó w . Okres między dwiema wojnami światowymi zapoczątkował odrodzenie archiwów kościelnych. Potrzebny impuls dał nowy kodeks prawa kanonicznego ogłoszony w 1917 r. Odpowiednie jego przepisy nakazywały zorganizowanie w każdej diecezji archiwum mającego pełnić funkcje archiwum historycznego oraz archiwum bieżącego kurii biskupiej. Pewien wpływ wywarło też na stosunki polskie pismo Sekretariatu Stanu do biskupów włoskich

z 15 IV 1923 r., pióra kardynała Piotra Gasparri będące w istocie instrukcją "o ochronie, urządzeniu i używaniu archiwów kościelnych".

Niezależnie od urzędowych czynników kościelnych także środowisko historyczne wywierało nacisk na reformę archiwów. Znalazło to wyraz w apelu historyków na IV Zjeździe Powszechnym w Poznaniu do władz kościelnych, a podczas Zjazdu w Wilnie w 1935 r. odbyła się specjalna konferencja w sprawie archiwów kościelnych i wyznaniowych. W wyniku porozumienia między Ministerstwem WRIOP a episkopatem doszło także do powołania komisji mieszanych dla opieki nad archiwami.

Podźwignięcie archiwów kościelnych nastąpiło wszakże przede wszystkim dzięki żywej działalności kilku księży-historyków. Wymienić tu wypada zwłaszcza archiwistę przemyskiego Jana Kwolka, Edmunda Majkowskiego i Józefa Nowackiego w Poznaniu, Henryka Rybusa w Łodzi.

Pierwszym na ziemiach polskich nowoczesnym archiwum kościelnym stało się powołane do życia w 1925 r. w Poznaniu Archiwum Archidiecezjalne (Archidiecezji Gnieźnieńsko-Poznańskiej), które miało zastąpić dwa stare tamtejsze archiwa: konsystorskie i kapitulne oraz przejąć (co wszakże nie nastąpiło) akta z Gniezna. W dwa lata później ks. Jan Kwolek doprowadził do powołania w Przemyślu Archiwum Diecezji Przemyskiej. Wzorowany na przemyskim statucie nadał archiwum płockemu arcybiskup Julian Nowowiejski w 1928 r. We Lwowie arcybiskup Bolesław Twardowski erygował Archiwum Archidiecezjalne w 1931 r. W Łodzi powierzono pełnienie funkcji archiwalnych zorganizowanemu w 1931 r. Muzeum Diecezjalnemu. Wreszcie tuż przed wybuchem wojny powołano do życia Archiwum Diecezjalne w Kielcach. W pozostałych diecezjach polskich istniały nadal archiwa konsystorskie bądź kapitulne wykształcone w okresie poprzednim.

Nowo powołane archiwa otrzymały statuty, uzupełnione szczegółowymi regulaminami, odrębne lokale i obsadę (1-3 osoby). Ich zorganizowanie stanowiło niewątpliwie postęp w stosunku do stanu dotychczasowego. Natomiast słabą stroną re-

formy stało się łączenie w niektórych przypadkach w łonie jednej instytucji kilku funkcji: w Poznaniu dodano do archiwum bibliotekę, w Łodzi umieszczono archiwum w ramach muzeum.

Widomym znakiem wytwarzania się kościelnego środowiska archiwalnego było otwarcie w 1937 r. na łamach wrocławskiego "Ateneum Kapłańskiego działu "Z archiwistyki kościelnej", w którym pisali zresztą także archiwiści świeccy.

Opisany wyżej proces odradzania się archiwów kościelnych ograniczył się do instytucji archiwalnych szczebla diecezjalnego. Okres dwudziestolecia międzywojennego nie przyniósł większych zmian w zakresie archiwów parafialnych.

Powstanie niepodległego państwa polskiego przyniosło renesans wielu zakonów na ziemiach polskich. Następstwem tego był wzrost zainteresowania archiwami klasztornymi, ich urządzenie i porządkowanie. Większe rezultaty ta akcja dała jednak dopiero po drugiej wojnie światowej.

Z a s ó b a r c h i w ó w i j e g o o p r a c o w y w a n i e . Nowo powstające archiwa diecezjalne miały skupić cały historyczny zasób narosły w obrębie diecezji w dotychczasowych archiwach szczebla diecezjalnego, a także wytworzonych przez niższe organy administracji kościelnej. W pełni zadania tego nie udało się wykonać. W niektórych diecezjach nie przejęto do nowych archiwów nawet archiwów kapitułnych, które nadal funkcjonowały samodzielnie. Niemniej generalnie można stwierdzić, że proces koncentracji starszego zasobu z obszaru diecezji w archiwach nowych lub starego typu, funkcjonujących w stolicach diecezji, posunął się wydatnie naprzód. Łączyło się to z ubożeniem zasobu archiwów parafialnych, kolegiackich i innych prowincjonalnych.

Następowały i inne przemiany w strukturze zasobu. Dotychczas archiwa przechowywały zasób głównie staropolski. Nowszy, dziewiętnastowieczny, gromadził się w registraturach biskupich konsystorza generalnych, które od końca XVIII w. zastąpiły istniejące poprzednio oddzielnie kurie biskupie i oficjaly generalne. W latach dwudziestych konsystorze generalne

zreorganizowano, tworząc oddzielne kurie biskupie i sądy duchowne. Przy tej reorganizacji nastąpiła archiwizacja akt konsystorskich z okresu zaborów.

W niektórych archiwach postąpiło naprzód opracowywanie zasobu. W Poznaniu objęto inwentarzami nie tylko zasób staropolski, ale także dziewiętnastowieczny. W Warszawie Władysław Kwiatkowski spisał uporządkowane w Archiwum tamtejszej Kurii Metropolitalnej archiwalia prymasowskie przywiezione z Łowicza. Daleko naprzód posunął udostępnienie archiwum przemyskiego ks. Jan Kwolek. W większości archiwów, wskutek braku odpowiedniego personelu dla opracowania archiwaliów, zrobiono niewiele. Polepszyła się jednak ogólna informacja o zasobie archiwów diecezjalnych przekazywana za pośrednictwem artykułów publikowanych w czasopiśmie; można tu wymienić: S. Zajączkowskiego, "Archiwum kapitulne we Lwowie (Archeion V, 1929); A. Kossowskiego, "Archiwum konsystorza rzymsko-katolickiego w Lublinie", (Ateneum Kapitańskie 39, 1937); W. Adamczyka, "Archiwum Kapituły Katedralnej Lubelskiej" (40, 1937); J. Nowackiego, "Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu" (38, 1936); J. Kwołka, "Archiwum Diecezjalne przy Kurii Biskupiej obrządku łacińskiego w Przemyślu" (38, 1936), M. Niwińskiego, "Archiwum Konsystorza Biskupiego w Tarnowie" (40, 1937); W. Kwiatkowskiego, "Archiwum Archidiecezjalne Warszawskie" (Wiadomości Archid. Warsz. 26, 1936).

Nie przyniósł większego postępu omawiany okres w udostępnieniu archiwów klasztornych. Z archiwistów świeckich interesował się ich zasobem Kazimierz Kaczmarczyk ("Archiwum oo. paulinów na Jasnej Górze w Częstochowie", Archeion VI-VII, 1930).

Losy archiwów w latach 1939-1945. Niemcy nie naruszyli na ogół archiwów, które znalazły się w granicach Generalnej Guberni. Spaleniu uległy tylko archiwa warszawskie. Między innymi w Archiwum Archidiecezjalnym spłonęły akta arcybiskupów gnieźnieńskich z lat 1464-1818 i biskupów warszawskich od 1798 r. Archiwalne władze niemieckie w Generalnej Guberni wykazywały jednak

zainteresowanie zwłaszcza archiwami klaszternymi, które poleceno spisywać archiwistom państwowym (akcja ta przybrała większe rozmiary w dystrykcie krakowskim). Natomiast na obszarze wcielonym do Rzeszy archiwa kościelne różnych szczebli były konfiskowane, przejmowane do archiwów państwowych lub gromadzone w specjalnych składnicach, wreszcie wywożone w głąb Niemiec (zwłaszcza w 1944 r.). Sporo akt na prowincji uległo też zniszczeniu.

ARCHIWA WIELKIEJ WŁASNOŚCI ZIEMSKIEJ

L i t e r a t u r a . Uwzględnił archiwa rodowe w swym wykazie K. Buczek, "Archiwa polskie" (Nauka Polska VII, 1927; XII, 1930). Wiele o tych archiwach, także w okresie międzywojennym, znajdziemy w artykułach P. Bańkowskiego i K. Zielińskiej cytowanych w odpowiednim ustępie rozdz. 2, cz.I, Wydane już po ostatniej wojnie artykuły B. Smoleńskiej i T. Zielińskiej, "Archiwalia prywatne w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie" (Archeion XXXVIII, 1962; XXXIX, 1963) dają pośrednio także przegląd archiwów pozostających przed 1945 r. w rękach wielkich właścicieli ziemskich. O poszczególnych archiwach publikowano artykuły informacyjne, np. T. Mańkowski, "Archiwum w Jabłonie" (Archeion IV, 1928); Z. Wdowiszewski, "Wiadomość o Archiwum Ostrowskich w Maluszynie" (Archeion V, 1929); M. Ajzen, "Archiwum Szczuczyńskie ksiąząt Druckich-Lubeckich" (Archeion VI-VII, 1930); T. Lutman, "Archiwum Borchów z Warklan" (ibid.); M. Marczałak, "Zbiory archiwalne Tarnowskich w Dzikowie" (Archeion XVI, 1938-1939).

W a ż n i e j s z e a r c h i w a , i c h o r g a n i z a c j a . Okres międzywojenny nie stanowi osobnej epoki w dziejach archiwów wielkiej własności ziemskiej. Wprawdzie pewna ich liczba, zwłaszcza na wschodzie, uległa zniszczeniu w latach pierwszej wojny światowej, reszta jednak istniała w kształcie nadanym im już w XIX w., a niekiedy i wcześniej.

Wyróżniały się więc wielkie archiwa magnackie, na ogół zorganizowane i nieźle prowadzone. Należały do nich: Archiwum Ordynacji Potockich w Łańcucie, Ordynacji Zamyskich w Zwierzyńcu, Ordynacji Nieświeskiej Radziwiłłów w Nieświerzcu i Warszawie, archiwa Potockich w Jabłonnie i w Krzeszowicach, Branickich w Wilanowie, Tarnowskich w Dzikowie, czy nieco mniejsze - Ostrowskich w Ujeździe, Mielżyńskich w Pawłowicach. Istniały także zbiory archiwalne nie samodzielne, a złączone z bibliotekami lub muzeami. Przypomnieć więc można znane z okresu wcześniejszego zbiory Czartoryskich w Krakowie, Branickich-Tarnowskich w Suchej, Wielopolskich w Chrobuzu, Działyńskich w Kórniku, Raczyńskich w Poznaniu, Krasińskich i Zamojskich w Warszawie, Iwowskie Ossolineum.

Obok archiwów wielkich istniały także znacznie mniejsze, też nieraz ze starym i cennym zasobem, jak Walewskich w Tubądzinie, Niemojewskich w Marchwaczu, Nowina Konopków w Warszawie, Korbok-Lęckich w Posadowie, Sołtyków w Kurozwękach, Platerów w Białaczewie, Komierowskich w Komierowie, Raczyńskich w Rogalinie i wiele innych.

Karol Buczek w swoim wykazie archiwów z 1927 r. wymienił kilkadziesiąt archiwów rodowych. Nie jest to wykaz pełny. Obejmuje przede wszystkim archiwa z zasobem starszym, rzeczywiste archiwa rodowe. Trzeba jednak przypomnieć, że w rękach wielkiej własności pozostawały w Polsce międzywojennej duże obszary ziemi i że liczba majątków ziemskich była znaczna, każdy zaś większy majątek wytwarzał swoje własne, większe lub mniejsze, archiwum gospodarcze. Już po ostatniej wojnie archiwa państwowe przejęły w sumie co najmniej kilkaset archiwów podworskich.

Stopień zorganizowania archiwów rodowych był, podobnie jak w okresie wcześniejszym, bardzo różny. Największe z nich, jak np. archiwum Radziwiłłów, posiadały nadal oddzielnych archiwistów, inne, jak np. Tarnowskich z Dzikowa, pozostawały pod opieką przedstawicieli nauki. Fachowym personelem dysponowały zbiory archiwalne łączone z bibliotekami fundacyjnymi. Olbrzymia większość archiwów, zwłaszcza mniejszych, nie miała archiwistów i zarządzana była wprost przez właścicieli.

Do wybitnych archiwistów dworskich doby międzywojennej należeli m.in. Karol Buczek (u Czartoryskich) oraz Antoni Iwanowski i Bolesław Tuhan Taurogiński (u Radziwiłłów).

Zasób archiwów. W okresie międzywojennym daje się zauważyć tendencja do pewnej koncentracji archiwów rodowych. Archiwa mniejsze przekazywano niekiedy do zbiorów większych. Zwłaszcza Ossolineum stało się zbiornicą coraz to większej liczby archiwów prywatnych. Trafiły tam m.in. cenne zbiory Pawlikowskich z Medyki, a tuż przed wybuchem drugiej wojny światowej Archiwum Fundacji Stanisława Skarbka oraz Archiwum Reyów z Psar. Muzeum Narodowe w Krakowie zyskało akta Chodkiewiczów z Młynowa (część).

Nową sytuację stworzyło powstanie polskiej państwowej służby archiwalnej. Jej przedstawiciele byli czasem dopuszczani do zasobów archiwów prywatnych, nieraz nawet zapraszani do ich porządkowania. Występowały jednak i nastroje nieufności i obaw. Toteż do archiwów państwowych oddawano archiwa rodowe w formie depozytów tylko w wyjątkowych wypadkach (Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie miało w depozycie archiwalia Dunin Karwickich, do Archiwum Państwowego w Krakowie przekazano część Archiwum Chodkiewiczów z Młynowa).

W dużych archiwach dworskich postępowało naprzód porządkowanie archiwaliów. I tak w Krakowie Karol Buczek zajmował się wcielaniem do zbioru rękopisów Biblioteki Czartoryskich olbrzymiego archiwum gospodarczego tej rodziny. W Warszawie, dokąd przewieziono z Nieświeża tzw. część historyczną Archiwum Radziwiłłów, opracowano na nowo inwentarze 6 wielkich działów tych zbiorów. Dużo wszakże archiwów mniejszych pozostawało nadal w zaniedbaniu i nie prowadzono w nich żadnych większych prac.

Problemy metodyczne związane z opracowywaniem tego rodzaju archiwaliów wywoływały także zainteresowanie archiwistów ze służby państwowej. Widowym tego dowodem stała się publikacja w Archeionie (XVI, 1938-1939) artykułu H. Polackówny "Uwagi o porządkowaniu prywatnych archiwów rodzinnych",

prezentującego doświadczenia archiwistów francuskich w tej dziedzinie oraz próby rozwiązań własnych autorki. Sami archiwiści dworscy poczęli natomiast badać procesy prowadzące do powstania, rozwoju, a niekiedy i zagłady archiwów rodowych (studium K. Buczka "Z dziejów polskiej archiwistyki prywatnej. Archiwa XX Czartoryskich", /w:/ "Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby", t.2, Kraków 1938). Ukazało się też w dwudziestoleciu międzywojennym trochę artykułów informujących o zawartości poszczególnych archiwów rodowych (zob. wyżej: literatura).

Archiwa wielkiej własności w latach 1939 - 1945. Okres II wojny światowej przyniósł zniszczenie wielu archiwom rodowym zarówno na prowincji, jak i w Warszawie. Na obszarach wcielonych do Rzeszy niektóre ze skonfiskowanych przez Niemców archiwów trafiły do archiwów państwowych. Również w obrębie Generalnego Gubernatorstwa, gdzie Niemcy nie wywłaszczali na ogół polskiej wielkiej własności ziemskiej, zaznaczyła się tendencja do przesuwania archiwaliów rodowych do archiwów państwowych. Tak Maurycy Potocki, właściciel Jabłonny, oddał w depozyt Archiwum Głównemu swoje archiwum z Jabłonny, które przewiezione do Warszawy i złożone w schronie szczęśliwie ocalało (podczas gdy zniszczały akta gospodarcze Jabłonny przechowywane przy administracji dóbr w Warszawie). Archiwiści państwowi przejmowali także opiekę nad zbiorami prywatnymi, zwłaszcza w końcowym okresie wojny (Adam Stebelski nad Archiwum Wilanowskim).

Kres istnieniu odrębnych archiwów rodowych położyła reforma rolna, przeprowadzana na obszarach wyzwolanych spod okupacji hitlerowskiej. W jej wyniku wszystkie zachowane archiwa byłej, wielkiej własności przeszły na własność państwa i zostały przejęte przez archiwa państwowe. Archiwa rodowe z obszarów wschodnich państwa polskiego znalazły się natomiast w archiwach republik radzieckich: litewskiej w Wilnie, białoruskiej w Mińsku i ukraińskiej we Lwowie.

ARCHIWA WŁASNE URZĘDÓW I INSTYTUCJI

L i t e r a t u r a . O urządzaniu archiwów bieżących urzędów państwowych pisali S. S t o s y k, "Przepisy o przechowywaniu akt w urzędach administracji publicznej" (Warszawa 1936); G. K a l e Ń s k i, "Prowadzenie składnicy akt" (Warszawa 1937); K. J a b ł o w s k i, "Organizacja registry i archiwum" (Przegląd Organizacji II, 1927); o archiwach przedsiębiorstw przemysłowych w sposób ogólny także A. G r o d e k, "Archiwalia gospodarcze" (Archeion XIX-XX, 1951); zob. również A. P r u c h n o w s k i, "Registry kupiecka" (Wilno 1938). Niektórym większym archiwom poświęcono osobne artykuły: T. M a n t e u f f e l, "Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych" (Przegląd Historyczny 27, 1928); K. W o j e w o d a, "Zasoby archiwalne Ministerstwa Spraw Zagranicznych z okresu 1918-1939" (Archeion XXXIV, 1961); J. W a r ę ż a k, "Archiwum zakładów przemysłowych Ludwika Geyera w Łodzi" (Archeion XV, 1937-1938).

P r z e g l ą d a r c h i w ó w . W okresie międzywojennym powstawały na ogół te same rodzaje archiwów bieżących, jakim początek dał już wiek XIX. Wytwarzała je przede wszystkim administracja państwowa, teraz już administracja odrodzonego państwa polskiego. Największe archiwa narastały przy urzędach centralnych w Warszawie, na prowincji - przy urzędach wojewódzkich. Znaczne archiwa istniały nadal przy organach sądownictwa.

Wśród archiwów wytwarzanych przez polskie szkolnictwo wyróżniały się zasobem i stopniem zorganizowania archiwa uniwersytetów, zwłaszcza starszych.

Władze miejskie gromadziły własne akta, podobnie jak w okresie poprzednim, we własnych archiwach bieżących. Nowe archiwa tworzyły się natomiast przy organach samorządu zawodowego, izbach rzemieślniczych, rolniczych i przemysłowo-handlowych.

Narastały też dalej archiwa instytucji gospodarczych, zakładów przemysłowych, instytucji kredytowych itp.

Bujny w niepodległym państwie rozwój życia społecznego, działalność partii politycznych, organizacji zawodowych, różnego rodzaju towarzystw i stowarzyszeń prowadził do powstawa-

nia archiwów bieżących, na ogół słabo zorganizowanych, ale o cennym zasobie. Powstawały archiwa osobiste polityków i działaczy na polu kultury.

Organizacja i zasób archiwów. Wszystkie archiwa bieżące tego okresu można - podobnie jak to uczyniono dla okresu wcześniejszego - podzielić na dwa rodzaje: archiwa zorganizowane i niezorganizowane. Pierwsze tworzone były przez administrację państwową i samorządową oraz sądownictwo, drugie - niezorganizowane - narażały przy osobach. Stopień zorganizowania natomiast archiwów instytucji gospodarczych, partii politycznych, stowarzyszeń był bardzo rozmaity.

Organizację archiwów bieżących administracji państwowej określiły jednolite przepisy wprowadzone w latach trzydziestych. Archiwa te nazwano "składnicami akt" mimo przeważających opinii, by zachować dla nich tradycyjną nazwę "registratury". Nazwa "składnica akt" miała odróżniać ten rodzaj instytucji archiwalnych przy urządach państwowych od archiwów państwowych. Powstanie państwowej służby archiwalnej i uregulowanie przepływu do jej placówek akt z archiwów bieżących w sektorze państwowym zmieniło gruntownie charakter tych ostatnich. Stały się one bowiem teraz przejściowymi składami akt przed przekazaniem ich dalej na wieczyste przechowanie. Podobnego charakteru nabrały archiwa bieżące tych miast, które powołały do życia odrębne archiwa historyczne dla swego zasobu starszego.

Inaczej rzecz się przedstawiała z archiwami bieżącymi innych instytucji. Urządzane przepisami wewnętrznymi (lub w ogóle nie urządzone) nie miały one obowiązku przekazywania swoich zasobów dokądkolwiek. Nastąpił więc podział wszystkich archiwów bieżących na przechowujące swój zasób czasowo i przechowujące go wieczyście. Inaczej można powiedzieć, że część archiwów własnych różnych instytucji posiadała charakter archiwów nie tylko bieżących.

Archiwa instytucji i urzędów tego okresu można podzielić jeszcze inaczej. Były bowiem wśród nich takie, które powstały razem z nowymi urządami i instytucjami dopiero po 1918 r.

(tych była większość) wobec odbudowywania własnej państwowości, a obok nich także inne, starsze, istniejące nieprzerwanie od w. XIX lub dawniej. Pierwsze posiadały zasób stosunkowo młody, drugie nieraz bardzo stary. Wśród tych drugich zaznaczyła się tendencja, znana z okresu wcześniejszego, do wydzielania zasobu starszego i organizowania dlań odrębnych archiwów. Przykładów dostarczają tu niektóre stare przedsiębiorstwa przemysłowe (np. w latach trzydziestych urządzono Archiwum Zakładów Przemysłowych Ludwika Geyera w Łodzi) oraz starsze archiwa uniwersyteckie (status odrębnych zakładów podległych bezpośrednio rektorowi uzyskały wówczas ostatecznie archiwa uniwersytetu lwowskiego, którego organizację rozpoczęto w r. 1894, i uniwersytetu krakowskiego istniejącego z odrębnym archiwistą już od r. 1908).

Wprowadzenie w okresie międzywojennym nowego systemu kancelaryjnego (kancelaria zdecentralizowana pracująca w oparciu o wykaz akt) wpłynęło także na charakter archiwów bieżących. O ile w XIX w. łączyły one na ogół swoje funkcje archiwalne z kancelaryjnymi, to teraz następowało całkowite ich rozdzielenie. Nawiązując do pojęć będących w użyciu w dawnym zaborze pruskim można powiedzieć, że składnica akt przejęła funkcje tzw. registratury reponowanej, podczas gdy funkcje dawnej registratury bieżącej przeszły teraz do poszczególnych merytorycznych komórek instytucji czy urzędu.

Stan urządzenia i poziom utrzymania archiwów bieżących w latach 1918-1939 był bardzo rozmaity. Dobrze na ogół prowadzono archiwa urzędów państwowych, zwłaszcza największych. Posiadały one też dobrą obsadę, a na czele ich stawali nawet niekiedy wybitni historycy (Henryk M o ś c i c k i, potem Władysław P o b ó g M a l i n o w s k i w Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych).

Losy archiwów w latach 1939-1945. Zasób składnic akt wszelkich agend państwa polskiego uległ po wrześniu 1939 r. archiwalizacji, wchodząc do archiwów państwowych. Pewna ilość registratur ucierpiała podczas kampanii wrześniowej (ewakuacje archiwaliów) lub bez-

pośrednio potem od kwaterunków wojskowych. Później, na obszarach wcielonych do Rzeszy, zaszkodziło im bardzo bezwzględne brakowanie.

To samo można powiedzieć o zasobie archiwów bieżących wielu instytucji polskiego życia społecznego. Część uległa zniszczeniu, część przeszła do archiwów państwowych, stosunkowo niewiele (głównie na obszarze Generalnej Guberni) przetrwało w rękach dotychczasowych właścicieli.

Zasób przejęty do archiwów państwowych dzielił dalej ich losy. Największe straty poniosły akta przechowywane do 1939 r. w archiwach bieżących w wyniku wielkiego pożaru Archiwum Akt Nowych w dniu 3 listopada 1944 r.

Bardzo niewielkie fragmenty zasobu zostały wywiezione w 1939 r. poza granice i przechowywane były na Zachodzie (m.in. nieco akt Ministerstwa Spraw Zagranicznych). Na Zachodzie tworzyły się też nowe archiwa bieżące działających tam agend Rzeczypospolitej Polskiej. Niewielkie archiwa narastały także przy konspiracyjnie działających władzach krajowych. Akta wytworzone na Zachodzie częściowo powróciły po 1945 r. do kraju, częściowo zostały zagranicą. Najważniejsze akta krajowe z tego okresu przechowywane są dziś w Archiwum PZPR.

OGÓLNA CHARAKTERYSTYKA ARCHIWÓW W LATACH 1915-1945

L i t e r a t u r a . Próbę zwięzłego podsumowania, także tego okresu, dał A. Tomczak, "Rzut oka na dzieje archiwów polskich i na ich aktualne zadania" (Archeion XLIII, 1966). Pewne elementy syntezy spotkać można w artykułach T. Manteuffla, "Archiwa państwowe w minionym pięćdziesięcioleciu" (Archeion L, 1968) i P. Bąkowskiego, "Pół wieku odrodzonych polskich archiwów państwowych" (Archeion LI, 1969). Rozwojem archiwistyki zajął się R. Przelaskowski, "Szkic rozwoju polskiej teorii archiwalnej w okresie międzywojennym" ("Wiek średnie-Medium aevum, Prace ofiarowane T. Manteufflowi";

Warszawa 1962). Ówczesne poglądy na temat profilu i zadań archiwów i archiwistów zawiera polemika ze schyłku lat trzydziestych: M. Ł o d y ń s k i, "Archiwiści i bibliotekarze" (Przegląd Biblioteczny XI, 1937); W. H e j n o s z, "Kilka uwag o archiwistach i bibliotekarzach" (Archeion XV, 1937-1938); S.A. G r o n i o w s k i, "O wspólny związek archiwistów i bibliotekarzy" (ibid.); M. Ł o d y ń s k i, "Czy archiwa są instytucjami publicznej użyteczności naukowej?" (Przegląd Biblioteczny XII, 1938); W. H e j n o s z, "Jeszcze o archiwach, bibliotekach i ich publicznej użyteczności naukowej" (Archeion XVI, 1938-1939).

W okresie międzywojennym istniały na ziemiach polskich równolegle obok siebie dwa rodzaje archiwów: archiwa-składy akt bieżących różnych agend życia społecznego, jako tych agend części integralne, oraz archiwa-składy akt, jako samodzielne instytucje (archiwa historyczne). Te dwa rodzaje archiwów poczęły się rozwijać już w okresie poprzednim, ale wówczas działały z reguły niezależnie od siebie. Teraz, przynajmniej w sektorze państwowym, funkcje ich wyraźnie powiązano. Archiwa własne urzędów administracji państwowej przechowywały zasób jedynie czasowo. Na wieczyste przechowywanie poczęto go przesuwac do archiwów historycznych. Zaczętki takiego postępowania datują się jeszcze na schyłek XIX w., dopiero teraz jednak stało się ono regułą określoną ścisłymi przepisami. Co więcej - archiwa państwowe historyczne uzyskały nawet prawo wizytacji archiwów własnych urzędów administracji państwowej.

Ważnym faktem stało się powołanie, już u progu niepodległości, państwowej służby archiwów a l n e j. Umiejscowiona niezbyt fortunnie w resorcie oświaty, ale poddana jednolitemu kierownictwu, więc scentralizowana, z rozbudowaną siecią archiwalną, z własnymi wydawnictwami, poczęła odgrywać dominującą rolę w życiu archiwów polskich. Przejęta wszystkie dawne archiwa historyczne powstałe podczas zaborów, powołała archiwa nowe. Jej sieć liczyła w różnych latach 17-20 placówek archiwalnych, w których pracowało ok. 120 osób. Na czoło wysuwały się archiwa starsze o dużym zasobie: w Warszawie Archiwum Główne Akt Dawnych i Archiwum Akt Dawnych, na prowincji archiwa w Wilnie, we Lwowie i w Poznaniu.

Model organizacyjny tej służby wywodził się z wzorów pruskich, a częściowo także francuskich. Ale warto przypomnieć, że organizowana na nowo od 1918 r. służba archiwalna w młodych republikach radzieckich przyjęła podobny model służby scentralizowanej, choć centralizacja ta i zasady, na których ją wprowadzano, miały tam bardziej nowatorski charakter.

Sieć archiwów państwowych uzupełniały inne archiwa historyczne. Wyżej zorganizowane archiwa miało 8 miast, bowiem do dawniej działających archiwów miejskich we Lwowie, Przemyślu, Krakowie i Toruniu doszły nowe - w Warszawie, Łodzi, Poznaniu i Wilnie. Kościół począł, na bazie dawnych archiwów konsystorskich i kapitułnych, tworzyć nowoczesne archiwa dziecezjalne (Poznań, Płock, Przemyśl, Lwów, Kielce). Zorganizowano archiwa starszych uniwersytetów (Lwów, Kraków). Niewątpliwego charakteru archiwów historycznych nabrało szereg archiwów rodowych. Okres dwudziestolecia międzywojennego przyniósł więc wzrost zorganizowanych placówek archiwalnych o stałym zasobie, przyczym, jeśli weźmiemy pod uwagę krótkość okresu, był to wzrost pokaźny.

Z biegiem czasu pogłębiało się przekonanie, że do głównych celów i zadań archiwów należy służyć nauce historycznej. Wyrażało to się m.in. w uwzględnianiu interesów uniwersyteckich ośrodków naukowych przy rozmieszczaniu archiwaliów, świadczyły o tym także deklaracje kierowników państwowej służby archiwalnej. Z drugiej strony nadal podkreślano użyteczność archiwów dla potrzeb administracji, głosząc postulat dostosowania sieci archiwów do aktualnego podziału administracyjnego kraju. U progu okresu wysuwano nawet na czoło obowiązek służenia administracji. W 1919 r. Józef Paczkowski pisał:

... o urządzeniu archiwów państwowych będących organami administracyjnymi kraju stanowić mogą jedynie względy administracyjne, nie zaś potrzeby i cele naukowe.

Zacząto czynić w tym okresie pierwsze próby popularyzacji posiadanego zasobu. Archiwa państwowe wzięły udział w Powszechnej Wystawie Krajowej w Poznaniu w 1929 r. Nie-

które archiwa urzędowały małe pokazy akt u siebie (Archiwum Główne w Warszawie). Dostrzegano także możliwość wykorzystania archiwów w pracy regionalnej. Charakterystyczną była tu uchwała Rady Archiwalnej z 20 XII 1928 r.:

12. Prace regionalne Rada Archiwalna uznaje za pożądane, aby urzędy państwowe i instytucje samorządowe w pracach swych dotyczących spraw oświaty, kultury i polityki regionalnej zasięgały uprzednio informacji we właściwych archiwach państwowych celem oparcia prac tych na materiałach archiwalnych. Archiwa ze swej strony w urzędowych pracach naukowych mają zwracać specjalną uwagę na historię lokalną i odpowiednio kompletować swe biblioteki podręczne.

C h a r a k t e r i n s t y t u c j i a r c h i - w a l n y c h ulegał dalej wyraźnej zmianie. Wprawdzie archiwa państwowe pozostały nadal urzędami, stanowiąc gałąź wydzielonej administracji państwowej, jednak praca archiwistów nabrała w tym okresie jeszcze wyraźniej charakteru naukowego, znajdując oparcie w rozwijającej się teraz szybko nowej dyscyplinie naukowej - archiwistyce. Toteż i sami archiwiści poczęli dostrzegać coraz powszechniej w swych warsztatach pracy instytucje naukowe. Najbardziej zagorzałym szermierzem poglądu o takim właśnie charakterze archiwów (przynajmniej tych z zasobem starszym) był wówczas Józef Siemieński. W 1929 r., dzieląc archiwalia na 3 kategorie - współczesne, najnowsze i dawne, pisał on:

Trzecia kategoria - akta władz dawnych - wymaga, aby archiwum było przede wszystkim instytucją naukową /.../ Metody naukowej wymaga doprowadzenie do właściwego układu akt zwłaszcza dawniejszych. Metody naukowej potrzeba do opracowania archiwalnego akt i do służenia niezbędną pomocą pracownikom naukowym przychodnim. /I dalej/ Tedy archiwa, zawierające akta dawne albo będą instytucjami naukowymi, albo w ogóle nie dadzą się obsadzić i zorganizować należycie do swoich celów praktycznych.

Za tezą Siemieńskiego nie tylko przemawiał fakt, że rzeczywiście samo opracowywanie archiwaliów zaczęło się stawać pracą wymagającą kwalifikacji naukowych i nie tylko stojący za tym rozwój archiwistyki, ale i podejmowanie przez archiwa szerokiej akcji publikowania własnego dorobku. Własne wydaw-

nictwa posiadała nie tylko państwowa służba archiwalna, ale i archiwa miejskie i to nie tylko te dawne, galicyjskie, ale i nowo zorganizowane w Łodzi czy Toruniu. Szerszemu przekonaniu o naukowym charakterze archiwów torował też drogę rozwój regionalizmu z udziałem archiwów. Wiele z nich, jak krakowskie, lwowskie, lubelskie, łódzkie i poznańskie, stawało się ośrodkami badań regionalnych.

Kierunek przemian archiwów dostrzegali także niearchiwiści. W 1937 r. bibliotekarz Marian Łodyński tak pisał

Nowa era dla archiwów, dla archiwistyki zaczęła się od chwili, gdy archiwa przestały być tylko urzędami, przechowującymi i strzegącymi akty publicznego znaczenia, a wzięły nadto na siebie obowiązki naukowo-wydawnicze oraz społeczno-naukowe, to jest odkąd stały się instytucjami "Publicznej użyteczności naukowej".

Zmiany w charakterze archiwów musiały pociągnąć za sobą dalsze zmiany w profilu personelu archiwów historycznych. Zwiększył się w związku z tym ich dystans w stosunku do archiwistów z archiwów bieżących, zwłaszcza ze składnic akt. Zdecydowaną teraz już większość wśród pracowników archiwów państwowych, miejskich, niekiedy także rodowych i kościelnych, stanowili ludzie z wyższym wykształceniem, historycy lub prawnicy, sami czynnie uprawiający badania głównie jeszcze z zakresu historii, ale coraz częściej także z zakresu archiwistyki. Przepisy dla archiwistów służby państwowej nakładały na nich nawet obowiązek pracy naukowej, zwłaszcza edytorskiej.

Szefami archiwów bywali wybitni uczeni o dużym autorytecie. Dość tu przypomnieć nazwiska dyrektorów archiwów państwowych i miejskich: Józefa Siemieńskiego, Kazimierza Konarskiego, Oswalda Balzera, Eugeniusza Barwińskiego, Aleksandra Czółowskiego, Włodzimierza Budki, Adama Chmiela, Kazimierza Kaczmarczyka. O poziomie kadr archiwalnych świadczyło powoływanie archiwistów na katedry uniwersyteckie. Tak Abdon Kłodziński odszedł do Poznania, Stefan Ehrenkreutz,

Janusz I w a s z k i e w i c z , Kazimierz C h o d y -
n i c k i , Stanisław Z a j ą c z k o w s k i - do Wil-
na, Józef Siemieński - do Krakowa. Wybitnymi archiwistami sta-
li się też niektórzy pracownicy archiwów rodowych (Karol Bu-
czek) i kościelnych (księża Jan Kwolek i Józef Nowacki).
Wieloletni kierownik Archiwum Wojskowego Bronisław P a -
w ł o w s k i był znanym historykiem wojskowości.

I dla tego okresu, podobnie jak dla poprzedniego, charak-
teryistyczna była mała fluktuacja kadr. Wielu dyrektorów archi-
wów kierowało swymi placówkami przez całe dwudziestolecie
międzywojenne (Eugeniusz Barwiński, Józef Siemieński, Kazi-
mierz Kaczmarczyk, Kazimierz Konarski). Niektórzy archiwiści
wędrowali wprawdzie po różnych archiwach, ale nie opuszczali
służby archiwalnej (Adam Próchnik, Leon Białkowski, Władysław
Prawdźik). Następowala też wymiana pomiędzy archiwami róż-
nych służb i rodzajów (Ryszard Przelaskowski, Karol Buczek).

Pogłębiło się przekonanie o odrębności z a w o d u
a r c h i w i s t y . Przyczyniły się do tego m.in. przepisy
o personelu archiwów państwowych. Aczkolwiek traktowały one
archiwistów jako urzędników państwowych, uwzględniały prze-
cież specyfikę pracy archiwalnej, ustalały stanowiska o odręb-
nej nomenklaturze.

Od zarania niepodległości pojawiły się też głosy domaga-
jące się wprowadzenia kształcenia archiwistów, powołania szko-
ły archiwalnej, przy czym niekiedy myślano o szkole wspólnej
dla archiwistów i bibliotekarzy, zdawano sobie bowiem sprawę
ze słabości liczebnej grupy pracowników archiwów.

Ten ostatni moment brano także pod uwagę przy wysuwa-
niu projektów odrębnej lub wspólnej z bibliotekarzami organiza-
cji zawodowej. Za wspólną organizacją wypowiedzieli się pier-
wsi bibliotekarze (Marian Łodyński), niektórzy archiwiści jed-
nak (Wojciech Hejnosz) protestowali, dowodząc, że wystarczają-
ca jest dla nich przynależność do Polskiego Towarzystwa
Historycznego. Rzeczywiście zrzeszało ono większość archi-
wistów, a Warszawskie Towarzystwo Miłośników Historii (sto-
łeczny Oddział PTH) posiadało nawet żywo działającą odręb-
ną Sekcję Archiwalną. Do powstania wspólnego Stowarzyszenia

Archiwistów i Bibliotekarzy doszło dopiero po 1945 r., a grunt do tego przygotowała właśnie dyskusja toczona przed 1939 r.

Wśród archiwistów istniało niewątpliwie poczucie wzajemnego związku wynikające z przekonania o wykonywaniu odrębnego zawodu. "Klanem porządných ludzi" określił archiwistów Kazimierz Konarski. Wykazali też niezwykłą ofiarność w latach drugiej wojny światowej, zwłaszcza pracownicy archiwów warszawskich, którzy ratowali zasób podczas kampanii wrześniowej i następnie podczas powstania warszawskiego.

P o z y c j a a r c h i w i s t ó w w okresie międzywojennym może być oceniana rozmaicie. Ich zaszeregowanie w państwowej służbie nie było zbyt wysokie. Wprawdzie naczelny dyrektor archiwów odpowiadał stopniem dyrektorowi departamentu (stopień IV-III), dyrektor archiwum - naczelnikowi wydziału (stopień VI-IV), kustosz archiwum - radcy ministerialnemu (stopień VI-V), ale już pozostali urzędnicy archiwalni mieli stopnie znacznie niższe. Ich autorytet i uznanie jednak, podobnie jak w okresie wcześniejszym, kształtował przede wszystkim własny dorobek naukowy. To samo można powiedzieć o archiwistach spoza służby państwowej.

O z a s o b a c h wszystkich archiwów polskich tego okresu można powiedzieć to samo, co powiedziano już o zasobie archiwów państwowych. W zasadzie cały zasób starszy, aż po r. 1918, znalazł się w archiwach historycznych państwowych, miejskich, kościelnych. Ten zasób starszy składał się z dwóch głównych grup akt: staropolskich i z okresu zaborów. Nowo powstające archiwa historyczne nie zawsze jednak mogły objąć całość ich "przyrodzonego" zasobu (objętego ich własnością terytorialną). Nieraz bowiem akta starsze zarchiwizowały się już w okresie wcześniejszym w innym archiwum. Na przykład nowo zorganizowane archiwa miejskie w Warszawie i w Łodzi nie posiadały w swym zasobie akt staropolskich, które poprzednio trafiły do Archiwum Głównego Akt Dawnych.

Całość zasobu można podzielić także na część przechowywaną w archiwach państwowych oraz w archiwach spoza państwowej służby. Jakże tu były proporcje, trudno ocenić wobec braku jakichkolwiek danych choćby sumarycznych dla za-

sobu archiwów niepaństwowych. To co było w zawiadywaniu państwowej służby archiwalnej zajmowało przed 1939 r. ok. 90 tys. mb. pótek. To co powinno do magazynów wpłynąć ze składnic akt, a czego nie przejmowano ze względu na brak miejsca, obliczano na ok. 40 tys. mb.

Archiwa bieżące urzędów państwowych pozbyły się w ciągu dwudziestolecia archiwaliów władz zaborczych, w minimalnym jednak tylko stopniu poczęły przekazywać (z przyczyn o których wspomniano) do archiwów państwowych akta najnowsze. Ich masowy napływ do archiwów nastąpił dopiero w wyniku katastrofy państwa w latach 1939-1940. Wiele natomiast archiwów bieżących instytucji niepaństwowych posiadało, jak już o tym była mowa, znaczne partie zasobu starszego.

W dalszym ciągu pewna ilość archiwaliów, zwłaszcza pochodzenia prywatnego, wpływała do bibliotek i muzeów.

Inną formę zaczęło przyjmować znane już w XIX w. brakowanie akt. Wobec nowego urządzenia stosunków między archiwami historycznymi a bieżącymi (w sektorze państwowym) służba archiwalna starała się teraz przenieść ciężar brakowania na instytucje wytwarzające akta. Stało się to możliwe dzięki wprowadzanemu wówczas powszechnie w administracji państwowej nowemu systemowi kancelaryjnemu, w ramach którego akta narastały w oparciu o wykaz akt zawierający kwalifikację akt (akta kat.A - wieczyste i kat.B czasowe). Archiwa uzyskały już w r. 1920 prawo nadzorowania brakowania w urzędach państwowych.

Stan uporządkowania zasobu u schyłku okresu nie przedstawiał się najgorzej. Wprawdzie archiwa, zwłaszcza państwowe, borykały się z olbrzymią ilością nowo przyjętych (rewindykacje oraz archiwalizacja akt państw zaborczych), ale stopniowo większość nabytków rozpoznano i opatrzone pomocami. Nowością stała się próba opracowania przewodnika po całości zasobu przechowywanego w archiwach państwowych. Jego pierwszy tom, poświęcony archiwom dawnej Rzeczypospolitej pióra J. S i e m i e Ń s k i e g o, wyszedł w 1933 r., następny dla akt okresu porozbiorowego był w przygotowaniu.

Wytoczył drogi opracowywaniu zasobu r o z w ó j
 a r c h i w i s t y k i p o l s k i e j korzystającej
 teraz w pełni, choć nie bezkrytycznie, z wzorów obcych. Już
 w r. 1925 na poznańskim zjeździe historyków przedyskutowano
 stosowanie na gruncie polskim zasady przynależności zespoło-
 wej. Choć znana już uprzednio, zasada ta teraz stosowana
 świadomie, stała się kanonem decydującym o strukturze we-
 wnętrzej każdego archiwum, nie tylko państwowego. Zwolna
 zaczęła się wyrabiać ogólnopolska terminologia archiwalna. W
 1929 r. pojawił się podręcznik K. Konarskiego "Nowożytna ar-
 chiwistyka polska i jej zadania". W latach trzydziestych wypra-
 cowano w kręgu archiwistów warszawskich pełną koncepcję
 pomocy archiwalnych dla każdego archiwum (R. Przelaskowski,
 "Program prac wewnętrznych w archiwach nowożytnych").
 Wszystko to były osiągnięcia głównie archiwistów służby pań-
 stwowej, ale dzięki publikacjom na łamach czasopisma "Arche-
 ion" (od 1927 r.) oraz w seriach "Wydawnictwa archiwów pań-
 stwowych" i "Wydawnictwa kursów archiwalnych" oddziaływały
 one na wszystkie archiwa polskie.

P o m o c e a r c h i w a l n e , co prawda w nie-
 wielkiej ilości, publikowano. Wychodziły sui generis przewodni-
 ki po archiwach (praca Ćiabinina o archiwum lubelskim) lub
 stojące na wysokim poziomie katalogi po części zasobu (K.
 Badeckiego - ksiąg staropolskich Lwowa, J. Smółki - archiwum
 miejskiego w Przemyślu, H. Piskorskiej - zbiorów kartograficz-
 nych archiwum miejskiego w Toruniu). Wykształtował się też
 pewien typ opracowań związanych z określonym zespołem ar-
 chiwalnym w postaci studium nad aktami, kancelarią i urzędem.
 W postaci takich opracowań prezentowane były na łamach "Ar-
 cheionu" niektóre zespoły akt dziewiętnastowiecznych. Powsta-
 wały wreszcie także pomoce tematyczne, o materiałach do
 określonych tematów. "Archeion" np. opublikował w 1930 r.
 serię artykułów o materiałach do dziejów powstania listopadowe-
 go.

Pomoce archiwalne pełniły zwykle funkcje ewidencyjne i
 zarazem informacyjne dla u ż y t k o w n i k ó w a r -
 c h i w ó w . Były ich trzy kategorie. Na czoło wysunęli

się niewątpliwie pracownicy nauki. Rozbudowa szkolnictwa wyższego, dalszy rozwój ośrodków badań regionalnych - wszystko to wypełniło z wolna pracownie archiwów. Ale nie był to napływ zawsze i wszędzie rzucający się w oczy. Jeszcze na zjeździe historyków w Warszawie w 1930 r. wyrwały się J. Siemiańskiemu takie gorzkie słowa:

Od lat 10 jestem kierownikiem Archiwum Głównego - zbioru najbogatszego źródeł rękopiśmiennych do historii Polski /.../ Od lat 10 widzę kto i ile z tego korzysta. I zadaję sobie pytanie: skąd bierze się ta ogromna produkcja historiograficzna, na czym są oparte te wszystkie wydawnictwa i opracowania, których taką mnogość rejestruje każdy rocznik Kwartalnika Historycznego /.../ skoro tak nikła jest praca nad źródłami rękopiśmiennymi /.../ Na palcach jednej ręki mogę wyliczyć wszystkich, którzy w ciągu tych 10 lat dokonali poważnych studiów w Archiwum Głównym.

Obficie korzystały z archiwów dwie pozostałe kategorie: administracja państwowa i rzesze obywateli, głównie zresztą z archiwów państwowych i miejskich. Toteż na ogół bywały one przeciążane kwerendami.

Niewątpliwie rozwój kadry archiwalnej liczącej w swoim gronie wybitnych archiwistów i historyków, rozwój instytucjonalnych form archiwistyki, a także jej dorobek merytoryczny, własne czasopismo, trafiające się coraz częściej wykłady archiwistyki na uniwersytetach - wszystko to wpływało dodatnio na pozycję archiwów w społeczeństwie. Przecież przekonanie o wysokiej randze tych instytucji, jeżeli w ogóle istniało, to chyba tylko w niektórych środowiskach naukowych. Wyraźnie znaczenie archiwów i ich interesy nie były doceniane przez ówczesną administrację. Odczuwali to boleśnie sami archiwiści. Helena Polackówna pisała w 1934 r. o "archiwistacie polskim zepchniętym tendencjami współczesnymi na szary koniec życia społecznego". A Kazimierz Konarski tak się wyraził w opublikowanej w latach trzydziestych encyklopedii "Świat i Życie":

Nie ma chyba we współczesnym języku polskim słowa bardziej zakurzonego, spleśniałego i tchnącego nudą, jak archiwum. Nie dba się o nie, lekceważy je, skąpi na ich utrzymanie.

A przecież osiągnięcia archiwów polskich w krótkim okresie dwudziestolecia były niemałe tak w dziedzinie organizacyjnej (budowa państwowej służby archiwalnej, rozbudowa archiwów miejskich, renowacja części kościelnych), jak i zakresie gromadzenia i udostępniania zasobu, tworzenia zaplecza w postaci archiwistyki. Najcenniejszym dorobkiem tych czasów stało się jednak wychowanie pokaźnego zastępu wybitnych archiwistów.

Druga wojna światowa nadwyrężyła dzieło okresu międzywojennego, ale go całkowicie nie zniszczyła. Utrzymała się częściowo struktura organizacyjna. Natomiast olbrzymie straty poniósł zasób archiwów i ich personel. Zniknęły zupełnie niektóre archiwa warszawskie, zatarcie uległa większość archiwaliów drugiej Rzeczypospolitej. Zginęło na polach bitew, w obozach, lub zmarło własną śmiercią w latach 1939-1945 blisko 50 archiwistów. To co pozostało jednak z substancji materialnej i spośród żywych - wystarczyło, by stać się mocnym fundamentem rozbudowy archiwów i archiwistyki w dniach Polski Ludowej.

R o z d z i a ł I I

A R C H I W A W P O L S C E L U D O W E J

RZUT OKA NA DZIEJE ARCHIWÓW NA ŚWIECIE PO DRUGIEJ WOJNIE ŚWIATOWEJ

L i t e r a t u r a . Pełny wykaz archiwów na świecie zawiera "Annuaire international des archives" (Archivum XXII-XXIII, 1972-1973), zob. też "Guide to the diplomatic archives of Western Europe" (Philadelphia 1959). O archiwach niepaństwowych na zachodzie pisał B. Pełka, "Archiwa gospodarcze w krajach kapitalistycznych" (Archeion LIII, 1970). Wykaz archiwów środkowej Europy znaleźć można w "Archive in Deutschsprachigenraum" (Berlin-New York 1974). O archiwach w poszczególnych krajach - zob. artykuły w czasopiśmie "Archeion", m.in.: S. Pańków, "Archiwa belgijskie" (XXXI, 1959); I. Dimitrow i in., "Archiwa w Bułgarii", (XXVII, 1957); "Archiwa czeskosłowackie" (XXIV, 1955); Z. Šamberger, "Powojenne ustawodawstwo archiwalne w Czechosłowacji" (XXXIX, 1963); S. Nawrocki, "Problemy państwowej służby archiwalnej w Danii" (XXXVI, 1962); tenże, "Archiwa w Hiszpanii" (LVIII, 1973); P. Damianović, "Służba archiwalna w Nowej Jugosławii" (XXVIII, 1958); Z. Kolankowski, "Organizacja i praca archiwów NRD w świetle kongresu archiwów w Weimarze w maju 1952 r." (XXIII, 1954); I. Koberdowa, I. Radtke, "Archiwa w Socjalistycznej Republice Rumunii" (XLVIII, 1968); S. Nawrocki, "Organizacja i działalność państwowej służby archiwalnej w Szwecji" (L, 1968); J. Reychman, "Archiwa tureckie i ich znaczenie dla nauki europejskiej" (XXXIV, 1961); B. Sobolowa, "Stan archiwów w Węgierskiej Republice Ludowej" (XXIV, 1955); P. Bańkowski, "Kilka uwag o archiwach węgierskich

i węgierska ustawa archiwalna" (LVII, 1972); T. C i e ś l a k, "Archiwa węgierskie i ich praca nad narastającym zasobem" (LXV, 1977); S. N a w r o c k i, "Organizacja i problemy służby archiwalnej w Wielkiej Brytanii" (XXXII, 1960); R. G e r b e r, "Archiwa radzieckie" (XIX-XX, 1951); "Archiwa w Związku Radzieckim" (z rosyjskiego przełożył Z. K o l a n k o w s k i, XXIV, 1955), H. A l t m a n, "Pięćdziesiąt lat archiwistyki radzieckiej" (XLIX, 1968). O archiwach w NRD zob. też "Taschenbuch Archivwesen der DDR" (Berlin 1971); "Lexikon Archivwesen der DDR" (Berlin 1976) oraz "Z problemów archiwistyki Niemieckiej Republiki Demokratycznej" (Warszawa 1967 - Przekłady z obcej literatury archiwalnej, 7). O międzynarodowej współpracy archiwów - H. A l t m a n, "Archiwa w życiu międzynarodowym" (Archeion XXXVI, 1962) i L. C h a j n, "Międzynarodowa Rada Archiwów - międzynarodowe forum archiwalne" (LXIII, 1975).

Główny kierunek rozwoju archiwów. Okres drugiej wojny światowej i lata powojenne przyniosły dalszy ogólny wzrost biurokracji na całym świecie, a w konsekwencji i pogłębienie zarysowującego się już wcześniej zjawiska określanego mianem "masowości akt". Toteż przemiany zachodzące w organizacji służb archiwalnych przede wszystkim wiązały się z próbami dostosowywania działania tych służb dla sprostanienia nowej sytuacji. Próbowano przede wszystkim usprawnić przepływ akt między dwoma, nadal istniejącymi jako podstawowe, typami archiwów: historycznymi i bieżącymi. W zamożnych krajach zachodnich doprowadziło to do powstania nowego jakościowo typu archiwum - tzw. archiwum przejściowego. W różnych też krajach, także socjalistycznych, widzi się możliwości usprawnienia działania archiwów bieżących w organizowaniu wspólnych tego rodzaju archiwów dla szeregu instytucji.

Zmieniony po zakończeniu wojny obraz polityczny świata nie pozostał bez wpływu na dziedzinę archiwalną. Model w pełni scentralizowanej służby archiwalnej, administrującej państwowym zasobem archiwalnym, znany poprzednio tylko w Związku Radzieckim, rozpowszechnił się we wszystkich krajach socjalistycznych. Potrzeba wprowadzenia pojęcia państwowego lub narodowego zasobu archiwalnego znalazła zrozumienie także w niektórych krajach kapitalistycznych. Własną służbę archiwalną poczęły też organizować nowe państwa powstające z byłych kolonii.

Dalszy wielki rozwój techniki postawił przed archiwami nowe zadania, ale i równocześnie otworzył nowe możliwości. Pojawiły się w większych ilościach nowe postaci materiałów archiwalnych odbiegające formą od tradycyjnej dokumentacji aktowej i wymagające nowych rozwiązań w zakresie przechowywania i opracowywania. Szczególnie wtargnięcie techniki elektronicznej do wielu instytucji, zwłaszcza w bardziej rozwiniętych krajach, doprowadziło do powstania odmiennego rodzaju dokumentacji. Prowadzą do tego też próby miniaturyzacji także tradycyjnej dokumentacji w samych instytucjach. Równocześnie nową technikę obliczeniową opartą na pamięci komputerów próbuje się stosować do opracowywania pomocy archiwalnych i ogólniej do usprawnienia informacji archiwalnej. Te ostatnie próby nie wyszły ze stadiów początkowych, jednak ich stosowanie w szczególnych wypadkach zdaje się rokować pomyślnie wyniki.

Powstawanie dużych ilości dokumentacji o charakterze specjalnym doprowadziło w wielu krajach do utworzenia archiwów przeznaczonych wyłącznie do jej gromadzenia. Powstawały więc tzw. archiwa dokumentacji mechanicznej (m.in. w Moskwie i w Warszawie) lub archiwa gromadzące tylko materiał filmowy, fotograficzny, czy nagrania dźwiękowe. Wprowadzone w wielu państwach na dużą skalę mikrofilmowanie akt stało się powodem tworzenia w archiwach nowych wyspecjalizowanych działów.

Nadal przed archiwami stawia się te same zadania - mają one służyć tak nauce (głównie historycznej), jak i bieżącej administracji państwowej. Ale coraz bardziej zaczęto dostrzegać możliwości pełnienia przez archiwa bezpośrednio funkcji oświatowych. Bardzo daleko poszła w tym kierunku archiwalna służba we Francji, której archiwa posiadają stałe ekspozycje ciekawych archiwaliów.

Przebudowa polityczna świata, rozwój nauki i techniki, wzrost zadań archiwów - wszystko to spowodowało po drugiej wojnie światowej burzliwy rozwój archiwistyki, któremu towarzyszył stały rozwój międzynarodowej współpracy w dziedzinie archiwalnej.

Archiwa w Związku Radzieckim. Ich rozwój szedł nadal w ogólnym kierunku wytyczonym zaraz po Rewolucji Październikowej, w samej organizacji służby archiwalnej zaszły jednak pewne zmiany. W 1960 r. wyłączono administrację archiwalną z resortu spraw wewnętrznych tworząc Zarząd Główny Archiwów przy Radzie Ministrów ZSRR (podobne zmiany przeprowadzono w republikach związkowych). Uznano charakter naukowo-badawczy archiwów. Rozwinięto budownictwo archiwalne i unowocześniono wyposażenie archiwów.

Sieć archiwów państwowych składa się z archiwów ogólnozwiązkowych, podległych bezpośrednio Głównemu Zarządowi Archiwów, oraz archiwów republikańskich (podległych zarządom archiwów w republikach). Do pierwszych należą:

Centralne Archiwum Państwowe Rewolucji Październikowej i Budownictwa Socjalistycznego w Moskwie,

Centralne Archiwum Państwowe Armii Czerwonej w Moskwie,

Centralne Archiwum Państwowe Marynarki Wojennej w Leningradzie,

Centralne Archiwum Państwowe Wojskowo-Historyczne w Moskwie,

Centralne Archiwum Państwowe Akt Dawnych w Moskwie (przechowuje akta władz centralnych Rosji do początku XIX w.),

Centralne Archiwum Historyczne Państwowe w Moskwie oraz Centralne Historyczne Archiwum Państwowe w Leningradzie (przechowujące akta władz centralnych Rosji od początku XIX w. do Rewolucji Październikowej),

Centralne Archiwum Państwowe Literatury i Sztuki w Moskwie,

Centralne Archiwum Państwowe Dokumentacji Fono-filmograficznej w Moskwie.

W republikach związkowych działało w 1968 r., czyli w 50 lat od wydania leninowskiego dekretu o archiwach, 27 archiwów centralnych, ponad 100 obwodowych oraz kilka tysięcy rejonowych.

Archiwa w innych krajach socjalistycznych. Wszystkie kraje, które w wyniku drugiej wojny światowej weszły na drogę budowy socjalizmu, przyjęły w zasadzie jako wzór model organizacji archiwów radzieckich. W szczególności istnieją jednak pomiędzy służbami archiwalnymi poszczególnych krajów znaczne różnice. Prawie wszystkie państwa oparły organizację swoich archiwów o dekrety wprowadzone w życie w pierwszych kilku latach powojennych. Koniec lat sześćdziesiątych i lata siedemdziesiąte przyniosły w większości tych państw rewizję dekretów i wydanie nowych normatywów.

Służby archiwalne podlegają różnym resortom: w Czechosłowacji i NRD - ministerstwu spraw wewnętrznych, w Bułgarii, Rumunii i Polsce - ministerstwu oświaty (lub szkolnictwa wyższego), na Węgrzech - ministerstwu kultury i sztuki.

We wszystkich krajach (nieco odmiennie jest tylko na Węgrzech) archiwami zarządzają specjalne urzędy o różnych nazwach (najczęściej "Zarząd Archiwów..."). Stopień centralizacji jest jednak różny. W niektórych państwach, jak np. w Polsce jest on większy, w innych centralnym organem archiwalnym podporządkowana w pełni jest tylko część archiwów, inne pozostają w gestii administracji lokalnej (NRD, Czechosłowacja). W Czechosłowacji od 1968 r. dwa zarządy centralne w Pradze dla Czech i w Bratysławie dla Słowacji zarządzają archiwami państwowymi - archiwa powiatowe zależą od administracji powiatowej, a władze archiwalne sprawują nad nimi tylko nadzór merytoryczny. W NRD zarządowi archiwów państwowych poza Archiwum Centralnym podlegały tzw. główne archiwa krajowe i archiwa krajowe wywodzące się z historycznych archiwów różnych krajów Rzeszy. Nowa ustawa z 1968 r. wprowadziła archiwa historyczne o zamkniętym zasobie, archiwa państwowe i ich oddziały. Zasięg najnowszy zbierają także archiwa powiatowe, miejskie, instytucji naukowych, przedsiębiorstw - podległe odpowiednim organom władz administracyjnych. Należy dodać, że w każdym kraju spod kompetencji centralnych władz archiwalnych bywają wyodrębniane archiwa niektórych resortów, a także archiwa partii politycznych. Swoje odrębne archiwa posiadają także z reguły gminy wyznaniowe.

We wszystkich krajach zorganizowano nadzór nad materiałami dojrzewającymi do archiwizacji w archiwach zakładowych. Nadzór ten spoczywa albo w rękach samej służby archiwalnej (np. w Polsce), albo należy do specjalnie powoływanych komórek w organach administracyjnych. W ich skład wchodzi także przedstawiciele służby archiwalnej (Czechosłowacja, NRD).

Lata powojenne przyniosły służbom archiwalnym krajów socjalistycznych bujny rozwój. Rozszerzyła się sieć archiwów, wzrosły kadry archiwalne, powiększył się zasób.

Archiwa w krajach kapitalistycznych. Model organizacji służby archiwalnej w różnych krajach świata po II wojnie światowej jest z reguły uwarunkowany dawniejszymi tradycjami archiwalnymi i panującym w tych krajach ustrojem politycznym. Tego rodzaju państwa, jak Stany Zjednoczone Ameryki Północnej lub Niemiecka Republika Federalna nie posiadają scentralizowanych służb archiwalnych jako państwa związkowe. Istnieją w nich archiwa zależne od władz centralnych (Archiwum Narodowe Stanów Zjednoczonych w Waszyngtonie, czy Archiwum Federalne w Koblencji), inne archiwa jednak zależą od władz krajowych w NRF i stanowych w USA. Brak scentralizowanej służby w Anglii wynika wprost z dawnych tradycji. Przeważają jednak dziś na całym świecie scentralizowane służby archiwalne. Na sposobie organizowania archiwów w państwach powstających z kolonii zaważyły przykłady dawnej metropolii.

Podejmowane w niektórych państwach zachodnich próby powstrzymania zalewu archiwów najnowszymi aktami doprowadziły, jak już o tym wyżej wspomniano, do powstania tzw. archiwów przejściowych. W Anglii nastąpiło to w myśl zaleceń raportu sporządzonego w 1954 r. przez specjalny komitet kierowany przez sir Jamesa Grigga. Zalecenia dotyczą przede wszystkim akt władz centralnych. Ciężar ich brakowania złożono na ministerstwa, odbywa się jednak ono pod nadzorem specjalnej komórki utworzonej w centralnym archiwum państwowym w Londynie (Public Record Office). Dla odciążenia składnic akt poszczególnych ministerstw zorganizowano specjalne przejściowe

magazyny, gdzie akta "dojrzewają" - jedne do wybrakowania, inne do ostatecznej archiwizacji. Public Record Office otrzymuje dzięki temu, co prawda z pewnym opóźnieniem, wyłącznie akta uporządkowane, wybrakowane i spisane.

Także we Francji, w której zasadnicza struktura archiwów nie ulegała po II wojnie światowej zmianie, spróbowano podobnych rozwiązań. Dla akt ministerstw i urzędów centralnych poczęto od 1962 r. przygotowywać organizację archiwum przejściowego. Projekt przybrał realne kształty po 1968 r. w postaci Cité interministerielle des Archives w Fontainebleau pod Paryżem. Inicjatorem powstania "miasta międzyministerialnego archiwów" było Archives Nationales w Paryżu zalewane masami akt (w 1959 r. przejęto 71 ton akt, w 1966 - 89 ton).

W Stanach Zjednoczonych, wychodząc z przesłanek ekonomicznych, zorganizowano dla licznych centralnych urzędów federalnych kilkanaście archiwów zastępując nimi składnice akt poszczególnych urzędów. System ten dał duże oszczędności, a równocześnie zapewnił aktom możliwość pełnego "dojrzenia" do archiwizacji w odpowiednich warunkach i pod właściwą opieką specjalnej komórki powołanej w Archiwum Narodowym w Waszyngtonie.

Ogólnie ocenić można rozwój służb archiwalnych krajów kapitalistycznych w stosunku do okresu przedwojennego jako znaczny. Najbardziej uwidoczniło się to w bogatych krajach Zachodu łożących znaczne kwoty na budownictwo archiwalne i techniczne wyposażenie archiwów.

R o z w ó j a r c h i w i s t y k i . Nowe zadania, jakie spadły na archiwa po drugiej wojnie światowej, znalazły odbicie w rozwijającej się coraz bujniej, ciągle jeszcze głównie w Europie, archiwistyce. Zapoczątkowano badania nad problemem opracowywania nowych typów materiałów archiwalnych. Wiele uwagi poświęcono problemowi przedpola archiwalnego, a więc wszelkim zagadnieniom związanym z narastającym zasobem archiwalnym. Potrzeba opanowania naporu akt najnowszych na archiwa doprowadziła do opracowania nowych metod selekcji akt. Dawną metodę selekcji akt każdej instytucji zastąpiono w niektórych krajach - selekcją samych instytucji. Zniszczenia wo-

jenne ożywiły badania w zakresie techniki archiwalnej. W Sztokholmie wybudowano po raz pierwszy archiwum mające zabezpieczyć zasób przed skutkami zniszczeń atomowych, z magazynami wykutymi w skale. Nowe gmachy archiwalne powstające we wszystkich niemal krajach zostają wyposażone we wszelkie możliwe zdobycze techniki.

Rozwój służb archiwalnych pociągnął za sobą dalszy rozwój szkolnictwa archiwalnego. Obok szkół dawniej istniejących zaczęły powstawać nowe. W większości krajów, w tym we wszystkich krajach socjalistycznych, nauczanie zawodowe archiwistów połączono ze zdobywaniem wykształcenia wyższego. Na uniwersytetach powstały nowe osobne kierunki archiwistyki albo specjalizacje archiwistyczne na kierunkach historii. Największą uczelnią na świecie kształcąca archiwistów jest Instytut Historyczno-Archiwalny w Moskwie.

Nadal rozwija się czasopiśmiennictwo archiwalne. Obok tytułów wychodzących od dawna przybywają nowe. Do najważniejszych dla polskiego archiwisty należą: międzynarodowe "Archivum", radzieckie "Sovietskije Archivy" i "Archivy Ukrainy", czeskie "Archivní Časopis" i "Sbornik Archivních Prací", słowacka "Slovenska Archivistika", "Archivmitteilungen" z NRD, "Der Archivar" i "Archivalische Zeitschrift" z NRF, francuska "La Gazette des Archives" i amerykański "The American Archivist".

Powstały nowe podręczniki archiwistyki. W Związku Radzieckim podręcznik K.G. Mitjajewa z r. 1946 (tłumaczony także na język polski) "Teoria i praktyka archiwnogo dieła" został zastąpiony przez zbiorowe opracowanie pod red. G.A. Biełowa, "Teoria i praktyka archiwnogo dieła w SSSR" (1966). W NRD wyszły G. Endersa "Archivistik" i "Archivverwaltungslehre" (1956 i 1962). Dzięki staraniom stowarzyszenia archiwistów francuskich wydano w Paryżu w 1970 r. zbiorowo przygotowany "Manuel d'archivistique. Théorie et pratique des archives publiques en France". Kraje anglosaskie dysponują podręcznikiem T.R. Schellenberga "Modern archives. Principles and Techniques" (ostatnie wydanie München 1961). Wyszły także podręczniki szerzej uwzględniające historię archiwów, jak np.

A. Brenneke, "Archivkunde. Ein Beitrag zur Theorie und Geschichte des europäischen Archivwesens" (Leipzig 1953), lub zgoła z pogranicza archiwistyki i dyplomatyki, jak H.O.Meisnera, "Archivalienkunde vom 16 Jahrhundert bis 1918" (Leipzig 1969).

Ogólny rozwój archiwistyki uwidocznił się także w podniesieniu jej znaczenia. W niektórych krajach jako dyscyplina wykładana na uniwersytetach uzyskała własne katedry. Z zakresu archiwistyki wiele osób doktoryzuje się i habilituje.

M i ę d z y n a r o d o w a w s p ó ł p r a c a
a r c h i w ó w . Wielkie znaczenie dla rozwoju archiwistyki posiada rozwinięcie na wielką skalę po zakończeniu drugiej wojny światowej międzynarodowej współpracy w dziedzinie archiwalnej. Wiąże się to ściśle z powołaniem do życia w Paryżu w 1948 r. Międzynarodowej Rady Archiwów (pod protektoratem UNESCO). Reprezentowanych jest w niej dziś ponad 100 krajów europejskich i pozaeuropejskich. Rada rozwinęła żywą działalność na wielu polach. Pomaga krajom tzw. Trzeciego Świata w organizowaniu służb archiwalnych, a zwłaszcza w kształceniu archiwistów. Dzięki niej powołano do życia przy Archives Nationales w Paryżu Międzynarodowy Staż Archiwalny (dostępny także dla archiwistów polskich). Duże osiągnięcie Rady stanowi publikacja międzynarodowego czasopisma "Archivum", a przy nim międzynarodowej bibliografii archiwalnej. Powstały z inicjatywy Rady komitet terminologiczny doprowadził do wydania międzynarodowego słownika archiwalnego. Rada zajęła się też publikowaniem "Zródeł do Historii Narodów" - rodzaju przewodnika po zasobach archiwalnych (dotychczas głównie krajów Ameryki łacińskiej).

Olbrzymiego rozmachu nabrały międzynarodowe spotkania archiwistów. Co kilka lat odbywa się międzynarodowy kongres archiwistów. Odbyło się ich dotychczas 9: 1950 r. - w Paryżu, 1953 - w Hadze, 1956 - we Florencji, 1960 - w Sztokholmie, 1964 - w Brukseli, 1966 - w Waszyngtonie (kongres nadzwyczajny), 1968 - w Madrycie, 1972 - w Moskwie, 1976 - w Waszyngtonie. W kongresach biorą udział szerokie rzesze archiwistów, a przedmiotem obrad bywają wielkie problemy stojące

przed współczesną archiwistyką. Ostatni kongres w Waszyngtonie obradował pod hasłem "Rewolucji w archiwach". W latach pozbawionych kongresów odbywają się spotkania szefów służb archiwalnych różnych krajów na konferencjach "okrągłego stołu". Obrady toczą się na temat wybranych problemów interesujących archiwistów, w oparciu o raporty przygotowane zwykle drogą ankiet. Konferencja w Kijowie w 1975 r. obradowała np. na temat kształcenia kadr archiwalnych oraz archiwów literatury i sztuki. Poprzednie konferencje odbyły się: 1954 r. - w Paryżu, 1955 - w Namur, 1957 - w Zagrzebiu, 1958 - w Wiesbaden i Frankfurcie nad Menem, 1959 - w Lisbonie, 1961 - w Warszawie, 1962 - w Madrycie, 1965 - w Londynie 1967 - w Kopenhadze, 1969 - w Bukareszcie, 1970 - w Jerozolimie, 1971 - w Bonn i Bad-Godesberg, 1973 - w Luksemburgu i 1974 - w Otawie.

W ostatnich kilkunastu latach nastąpiło także zaciśnienie współpracy służb archiwalnych krajów socjalistycznych. Wyraża się ono m.in. regularnymi spotkaniami szefów tych służb, szefów archiwów partyjnych, a także archiwów akademii nauk itp.

Rozwija się pomyślnie współpraca archiwów i archiwistów w ramach stosunków dwustronnych. Polską służbą archiwalną łączą więzy zwłaszcza z archiwami krajów sąsiednich. Istnieją także podkomisje archiwalne w dwustronnych komisjach historycznych (np. Polska-NRD).

Rozbudowa form organizacyjnych współpracy międzynarodowej archiwistów wpłynęła w okresie powojennym na ułatwienia w dostępie do akt, w wymianie mikrofilmów, zwiększyła wymianę publikacji fachowych, rejestrację materiałów źródłowych (np. polonica w różnych archiwach europejskich), umożliwiła częstsze kontakty między archiwistami, a co najważniejsze wpłynęła na wymianę myśli i doświadczeń archiwalnych pomiędzy krajami na całym świecie.

OGÓLNE WARUNKI ROZWOJU ARCHIWÓW W POLSCE PO DRUGIEJ WOJNIE ŚWIATOWEJ

Zmiana ustroju społeczno-politycznego na ziemiach polskich po zakończeniu drugiej wojny światowej zaważyła w sposób bardzo wyraźny na dalszym rozwoju archiwów polskich. Państwo socjalistyczne ogarnia niepomiernie więcej dziedzin życia społecznego niż państwo kapitalistyczne. Stąd państwowa służba archiwalna uzyskała w nowej Polsce możliwości rozszerzenia swego pola działania. Stało się to także dzięki temu, że państwo socjalistyczne mogło przeznaczyć na działalność archiwów stosunkowo znaczne środki. Pojawiły się odpowiednie warunki dla rozbudowy organizacyjnej archiwów, ale równocześnie wzrosły też ich zadania.

Zmiany ustrojowe zachodzące w latach 1944, 1945 i następnych, a także fakt, że lata te poprzedziła niszcząca wojna i okupacja, czyniły pracę archiwów w pierwszym okresie powojennym szczególnie odpowiedzialną. Upaństwowienie przemysłu i wielkiej własności ziemskiej spowodowało, że pilne stało się zabezpieczenie (a później opracowanie) wielkich ilości akt dotychczas mało znanych archiwom państwowym. Lata wojenne przyniosły nie tylko straty w starej substancji aktowej archiwów, ale i spowodowały wielkie rozproszenie ich zasobu. Stąd wynikała potrzeba prowadzenia długo trwających prac rewindykacyjnych i mozolnej odbudowy zasobu poszczególnych archiwów. Wreszcie zmiana granic państwowych wymagała objęcia siecią archiwalną nowych obszarów.

Podobnie jak w innych krajach poczęło się w Polsce nasilać z każdym rokiem zjawisko "masowości akt" i wyłoniła się potrzeba staranniejszego sterowania przez archiwa tym, co się działo na tzw. przedpolu archiwalnym. Słaby poziom kadr biurowych w instytucjach działających po wojnie, płynność personelu archiwów bieżących (nazwanych coraz częściej zakładowymi) uczyniły już w latach pięćdziesiątych problematykę narastającego zasobu archiwalnego szczególnie ważną.

Wreszcie pojawiły się masowo także w Polsce materiały archiwalne odmienne od tradycyjnych, wymagające nowych me-

to gromadzenia i opracowywania. U schyłku okresu, o którym tu mowa, aktualnym stał się też problem materiałów wytwarzanych techniką elektroniczną.

Tradycyjne zadania archiwów pozostały nadal aktualne, nabierały jednak nieraz nowych treści. Odbudowujące się ze zniszczeń państwo polskie mogło korzystać z zasobu archiwalnego dla potrzeb praktycznych. Ogromny rozwój historiografii, której zainteresowania badawcze bardzo się jednak zmieniły, wymagał opracowania nowych pomocy archiwalnych.

Zaczęto też przed archiwami stawiać zadania nowe. Dążenia do podniesienia poziomu kultury całego społeczeństwa (zwłaszcza kultury historycznej) kazały umożliwić szerszym kręgom dostęp do skarbów kultury przechowywanych w archiwach, a nawet wprząc archiwa do procesu wychowywania młodego pokolenia.

Niewątpliwie ułatwił realizację tych i innych zadań archiwom fakt zorganizowania i nieprzerwanego funkcjonowania państwowej służby archiwalnej przez 20 lat międzywojennych, a także stworzenie w tym okresie podwalin archiwistyki polskiej. Kiedy zaistniała w 1945 r. potrzeba odbudowania i rozbudowy tej służby, do pracy mogła stanąć nieliczna, ale dobrowolna kadra archiwistów starszych, których z kolei po kilku latach wspomogli młodszy koledzy, kończący studia już w Polsce Ludowej. Ich dziełem był też dalszy rozwój archiwistyki i archiwów polskich.

ODBUDOWA ARCHIWÓW W LATACH 1945-1950

L i t e r a t u r a . Podstawowy materiał zawierają sprawozdania Wydziału Archiwów Państwowych oraz sprawozdania z działalności archiwów drukowane w "Archeionie" (XVII, 1948, XVIII, 1948, XIX-XX, 1951). Do ważniejszych pozycji należą: M. B i e l i Ń s k a, "Rozwój sieci archiwalnej w Polsce Ludowej w latach 1944-1953" (Archeion XXIV, 1955); M. W a s o w i c z, "Dziesięć lat działalności państwowej służby archiwalnej na Ziemiach Odzyskanych" (ibid.), J. J a n-

kowska, "Państwowy zasób archiwalny i prace nad nim w Polsce Ludowej" (ibid.); B. Smoleńska, "Archiwa podworskie w Polsce Ludowej" (ibid.); J. Jaros, "Archiwa przemysłowe w służbie nauki polskiej w okresie dziesięciolecia" (ibid.); "Wrocławska Konferencja Archiwalna" (XVIII, 1948); R. Gerber, "Wytyczne do projektu nowelizacji dekretu o państwowej służbie archiwalnej" (ibid.)

Reaktywowanie Wydziału Archiwów Państwowych. Archiwa państwowe wznowily po wojnie swoją działalność opierając się na podstawach prawnych z 1919 r. Przyszło im jednak działać w nowych warunkach; w państwie o odmiennych granicach i ustroju odmiennym od przedwojennego.

Na ich czele stanął przedwojenny naczelny dyrektor Witold Suchodolski. Pierwsze pismo upoważniające do działania uzyskał od władz już w lutym 1945 r., a 12 IV tego roku formalną nominację na dotychczas zajmowane stanowisko. Funkcję naczelnego dyrektora pełnił do 1 II 1949 r., kiedy to miejsce jego zajął Rafał Gerber.

W skład Wydziału weszli także Antoni Rybarski, Józef Stojanowski i Piotr Bańkowski. Wydział urzędował początkowo w zabudowaniach Uniwersytetu Warszawskiego, od jesieni 1945 r. w gmachu Ministerstwa Oświaty.

Wydział zajął się podliczaniem strat archiwów, nawiąza - niem kontaktu z archiwami w terenie i rozpoczął kroki dla ratowania archiwaliów na ziemiach poniemieckich i ustanowienia tam polskiej sieci archiwalnej.

Wznowienie działalności archiwów. W Warszawie najszybciej, bo już w kwietniu 1945 r., dzięki energii przedwojennego dyrektora Adama Stebelskiego wznowiło swą działalność Archiwum Główne Akt Dawnych. Oparciem był dla niego Fort Sokolnickiego z ocalałymi szczęśliwie aktami, później także odbudowane pomieszczenia Pałacu pod Blachą z sąsiednim pawilonem Biblioteki Królewskiej. W 1948 r. włączono formalnie do Archiwum ocalałe resztki zasobu zniszczonych archiwów warszawskich - Akt

Dawnych, Skarbowego i Oświecenia Publicznego. W tymże roku reaktywowano Archiwum Akt Nowych, oddając mu lokal w Szkole Głównej Planowania i Statystyki przy ul. Rakowieckiej. Archiwum to działało do chwili uruchomienia archiwów państwowych w Warszawie i Białymstoku także na obszarze tych dwóch województw.

Na prowincji pierwszym archiwum, które pojęło działalność w Polsce Ludowej, było Archiwum Lubelskie (już 27 VII 1944 r.). W ciągu roku 1945 podjęły swoją działalność wszystkie, z wyjątkiem płockiego, archiwa polskie istniejące przed wojną (Kraków, Kielce, Piotrków, Radom, Poznań, Bydgoszcz). Zasób archiwum płockiego, jak wiadomo, wywieźli Niemcy do Królewca. Archiwum krakowskie uzyskało wkrótce do dyspozycji kilka sal na Wawelu, zajmując nadal poprzednie swe lokale. Przez dłuższy okres obejmowało ono swą działalnością dwa województwa: krakowskie i rzeszowskie. Archiwum piotrkowskie obejmowało zasięgiem województwo łódzkie, a w 1949 r. uruchomiło swój oddział w uniwersyteckiej Łodzi. Archiwum poznańskie działało w swoim województwie, którego granice rozciągnęły się teraz daleko na zachód. W Bydgoszczy dawna filia archiwum poznańskiego z dniem 21 VI 1947 r. zyskała rangę archiwum samodzielnego (na obszar województwa pomorskiego, którego nazwę zmieniono potem na - bydgoskie).

Już w lutym 1945 r. podjęło działalność Archiwum Akt Dawnych województwa śląskiego w Katowicach zależne od urzędu wojewódzkiego. Na przełomie 1945/1946 r. włączono je do sieci podległej Wydziałowi Archiwów. Zasięgiem obejmowało ówczesne województwo śląsko-dąbrowskie.

Tak więc w pierwszych latach po wojnie tylko dwa województwa na przedwojennych ziemiach Polski nie posiadały własnych archiwów: białostockie i rzeszowskie. Archiwa państwowe w Białymstoku i Rzeszowie powołano do życia w dniu 10 XI 1950 r., ale nie od razu podjęły one działalność w braku odpowiednich lokali.

W ślad za archiwami państwowymi funkcjonować zaczęły także archiwa miejskie. Również - już w kwietniu 1945 r. - archiwum miasta Warszawy mimo całkowitego zniszczenia jego dawnego zasobu,

Rozciągnięcie sieci archiwalnej na ziemię zachodnie i północne. Główny wysiłek władz archiwalnych skupił się początkowo na przejęciu i uruchomieniu istniejących dawniej archiwów we Wrocławiu, Szczecinie i Gdańsku. Zorganizowaniem archiwum w Gdańsku zajął się świetnie znający grunt miejscowy Marcin D r a g a n. Ocalone zbiory umieszczono najpierw w Bibliotece Miejskiej i I Gimnazjum, a po odbudowaniu całkowicie niemal zniszczonego gmachu archiwum, z dniem 18 X 1948 r. otwarto archiwum w dawnej siedzibie.

Gmach archiwum szczecińskiego ocalał szczęśliwie. Uruchomieniem archiwum zajmował się tam Bohdan T u h a n - T a u r o g i ń s k i, przedwojenny archiwista Radziwiłłów. Do Wrocławia wyjechał jako pełnomocnik do spraw archiwalnych Józef S t o j a n o w s k i. Napotkał tam duże trudności z organizowaniem archiwum wobec spalenia gmachu archiwalnego w tym mieście. Formalnie archiwa w Gdańsku, Szczecinie i Wrocławiu powołane zostały do życia z dniem 17 XII 1946 r. Każde z nich działało na obszarze własnego województwa.

W województwie olsztyńskim zabezpieczaniem archiwaliów zajmował się początkowo Wydział Kultury i Sztuki Urzędu Wojewódzkiego w Olsztynie, gromadząc szereg zespołów na zamku. Zasób ten stał się załącznikiem archiwum państwowego powołanego zarządzeniem z dnia 15 XI 1948 r.

Po reaktywowaniu archiwów przedwojennych na całym obszarze państwa w nowych granicach i po korekturach wprowadzonych do sieci liczyła ona 14 placówek archiwalnych (archiwa państwowe oraz jeden oddział kódzki archiwum piotrkowskiego).

O d b u d o w a z a s o b u a r c h i w ó w . Archiwa państwowe stanęły przed zadaniem zebrania razem i wrócenia na właściwe miejsca zespołów wywiezionych z magazynów archiwalnych i ukrytych na prowincji (zwłaszcza na obszarach, które były wcielone do Rzeszy). Należało uzyskać zwrot archiwaliów wywiezionych przez Niemców, Archiwa musiały zwrócić sobie nawzajem archiwalia przemieszczane na ży-

czenie władz niemieckich (głównie z archiwów w Generalnej Guberni do archiwów w Rzeszy). Wreszcie archiwa stanęły przed zadaniem przejścia do swych magazynów znacznych ilości akt, które stały się własnością państwa wskutek przeprowadzenia reformy rolnej i upaństwowienia wielkiego przemysłu.

Akcja odnajdywania akt i przewożenia ich do archiwów w Gdańsku, Wrocławiu, Olsztynie, Szczecinie, Poznaniu i Katowicach trwała długo, choć nasilenie jej przypadło na początek działalności tych placówek archiwalnych. Pewne partie akt odnajdywały się jeszcze po upływie dłuższego czasu od zakończenia działań wojennych.

Większość akt wywiezionych przez Niemców, które znalazły się w strefie okupacyjnej państw zachodnich, wróciła do Polski w r. 1947. Odnalazł je wystany w specjalnej misji Adam S t e b e l s k i , dyrektor Archiwum Głównego, w kopalni soli potasowej w Grasleben k. Hanoweru (akta z archiwów w Poznaniu, Krakowie, Gdańsku, Bydgoszczy, Toruniu) oraz w Salz-Defurt (akta z Archiwum Głównego). Stebelski wyjeżdżał jeszcze powtórnie do Niemiec w 1949 r., w góry Harzu, ale ten jego wyjazd nie przyniósł bezpośrednich efektów.

Natomiast archiwalia, które znalazły się w radzieckiej strefie okupacyjnej zostały zabezpieczone przez Armię Czerwoną i wróciły do Polski ze Związku Radzieckiego głównie na początku lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych.

W sumie z akt wywiezionych na Zachód podczas wojny odzyskano bardzo dużo, ale nie wszystko (np. nie wróciły 222 dokumenty pergaminowe ze zbioru dokumentów Archiwum Głównego, część działu "Prussiae" Archiwum Koronnego).

Akcja zwrotu pewnych zespołów przez archiwa w Katowicach i w Poznaniu archiwom na obszarze należącym podczas wojny do Generalnej Guberni przebiegła bez większych trudności i została ukończona stosunkowo szybko.

Szczerby zadane zasobowi archiwów państwowych przez okupanta wypełniły w pewnej mierze przejęte po 1945 r. archiwalia podworskie i pofabryczne.

Podstawą dla przejścia dawnych archiwów wielkiej własności ziemskiej stał się dekret o reformie rolnej oraz rozporzą-

dzenie ministra rolnictwa i reform rolnych z dnia 1 III 1945 r. w sprawie wykonania dekretu. Ułatwił przejmowanie okólnik ministra z dnia 14 II 1946 r. skierowany do wojewódzkich urzędów ziemskich, polecający przekazanie Wydziałowi Archiwów Państwowych wszelkich akt, korespondencji i papierów rodzinnych byłych właścicieli w majątkach przejętych na rzecz Skarbu państwa.

Samo przejmowanie akt odbywało się nie bez trudności. Fundusze archiwów były wówczas skromne, a samych archiwistów niewielu. Toteż w akcji zabezpieczania akt podworskich wzięły także udział muzea i biblioteki. Przejęte przez te instytucje znajdują się niekiedy po dziś dzień w ich posiadaniu. Część zespołów jednak przeszła do archiwów państwowych po r. 1951, w którym władze archiwalne i władze muzealne zawarły specjalną umowę o wymianie swoich zasobów.

Większość dawnych archiwów magnackich trafiła do Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie, spora ich ilość weszła do Archiwum Państwowego w Krakowie. Inne mniejsze archiwa podworskie zostały rozmieszczone w poszczególnych archiwach państwowych na ogół zgodnie z zasadą przynależności terytorialnej. Po różnych przesunięciach i zakończeniu całej akcji, ok. r. 1954 stan posiadania poszczególnych archiwów państwowych w zakresie akt podworskich przedstawiał się następująco:

Lp.	Archiwum	Liczba zespołów	Mb.
1	WAP Wrocław	88	1952,0
2	WAP Katowice	8	930,0
3	Archiwum Główne Akt Dawnych	74	924,0
4	WAP Kraków	27	650,0
5	WAP Poznań	39	238,0
6	WAP Lublin	17	492,0
7	WAP Zielona Góra	11	367,0
8	WAP Opole	5	98,0
9	WAP Kielce	17	46,0
10	WAP Olsztyn	15	43,0
11	WAP Bydgoszcz	8	39,0
12	WAP Szczecin	1	36,0
13	WAP Łódź	20	23,9
14	WAP Gdańsk	15	4,3
	Razem	345	5843,2

Tabela wymienia archiwa wojewódzkie pod taką nazwą istniejące dopiero od 1951 r. (także kilka takich, których w ogóle przed 1951 r. nie było). Na czoło wysunęły się pod względem ilości posiadanych akt archiwa we Wrocławiu i w Katowicach: ponieważ posiadały olbrzymie zespoły: pierwsze - archiwum Schaffgotschów i archiwum Hochbergów z Książa, drugie - archiwum ks. Pszczyńskich i archiwum Sułkowskich z Bielska.

Upaństwowienie wielkiego przemysłu spowodowało także napływ do archiwów państwowych materiałów aktowych poprzednio tam nieznanych. Akcja ich przejmowania zresztą trwała szereg lat powojennych. Niekiedy, jak w Katowicach, przejmowanie było poprzedzone rejestracją zachowanych archiwaliów sprzed 1945 r. Największe ilości akt przemysłowych zachowały się na Śląsku, zwłaszcza Górnym oraz w łódzkim okręgu przemysłowym. Przejmowanie akt na terenie Łodzi utrudniał jednak początkowo brak w tym mieście państwowej placówki archiwalnej.

W sumie ok. r. 1954 w archiwach państwowych znajdowało się ok. 200 zespołów przemysłowych. Katowice zgromadziły głównie akta górniczo-hutnicze (akta koncernów i podległych im kopalń i hut), Łódź - archiwalia przemysłu włókienniczego (przedsiębiorstw naogół jednozakładowych, także akta organizacji przemysłowców). Akta zakładów metalurgicznych trafiły głównie do Katowic, Łodzi i Kielc. Wspomniane ok. 200 zespołów zajmowało nieco ponad 4000 mb., akta przemysłowe więc nie dorównywały objętością przejętym aktom podworskim.

Przygotowania do rozbudowy archiwów podjęte w latach 1949-1950. O nowelizacji dekretu o archiwach z 1919 r. myślało już przed wojną. Zmiany ustrojowe, które nastąpiły po wyzwoleniu ziem polskich uczyniły zmianę dekretu sprawą palącą. Przygotowania przybrały na sile od r. 1948. We wrześniu tego roku odbyła się we Wrocławiu konferencja archiwistów (podczas pierwszego powojennego zjazdu historyków polskich) z referatem na temat założeń nowelizacji dekretu. Jego autor Rafał Gerber, przyszły naczelny dyrektor archiwów państwo-

wych, roztoczył przed zebranymi wizję rozbudowanej sieci archiwalnej składającej się z archiwów centralnych, wojewódzkich i powiatowych. Siecią tą miał kierować urząd centralny - Naczelna Dyrekcja Archiwów. Jej zadaniem miało być scentralizowanie wszystkich zbiorów archiwalnych. Tezy referatu Gerbera spotkały się z przychylnym przyjęciem zgromadzonych we Wrocławiu archiwistów.

Od tej chwili prace nad doprowadzeniem do skutku nowelizacji dekretu przybrały na sile, zaś Wydział Archiwów Państwowych nie czekając jego wydania, poczynił pierwsze kroki w kierunku rozbudowy sieci archiwalnej. Zarządzeniem Ministra Oświaty z 21 VII 1950 r. utworzono oddziały powiatowe archiwów państwowych. Zaczęto je organizować w pierwszej kolejności na obszarach szczególnie nasyconych materiałami archiwalnymi, które należało zabezpieczyć przed zniszczeniem. Rozmieszczenie owych oddziałów w poszczególnych województwach (z uwzględnieniem powstałych w 1950 r. nowych: opolskiego, koszalińskiego i zielonogórskiego) wyglądało, jak następuje:

Województwa	Oddziały powiatowe	Liczba oddziałów
Bydgoszcz	Grudziądz, Włocławek	2
Gdańsk	Elbląg, Gdynia, Wejherowo	3
Katowice	Będzin, Bielsko, Bytom, Częstochowa, Gliwice, Zawiercie, Lubliniec, Pszczyzna, Tarnowskie Góry	9
Kielce	Radom, Sandomierz, Starachowice	3
Koszalin	Koszalin (do AP w Gdańsku)	1
Kraków	Bochnia, Chrzanów, Nowy Sącz, Tarnów	4
Lublin	Puławy, Tomaszów Lubelski, Zamość	3
Łódź	Końskie, Kutno, Łęczyca, Łowicz, Opoczno, Pabianice, Tomaszów Maz., Piotrków Tryb., Radomsko, Rawa Maz., Sieradz, Skierniewice, Wieluń	13
Opole	Opole, Niemodlin, Racibórz (do AP w Katowicach)	3
Poznań	Jarocin, Kalisz, Koło, Konin, Leszno	5
Warszawa	Mława, Płock, Siedlce (do Archiwum Akt Nowych)	3
Wrocław	Kłodzko, Wałbrzych,	2
Zielona Góra	Gorzów, Zielona Góra (do AP w Poznaniu)	2
	Razem:	53

Nie wszystkie te placówki archiwalne udało się uruchomić i niektóre z nich zostały następnie zlikwidowane. Nastąpiło to jednak już po wydaniu nowego dekretu o archiwach w 1951 r., który też wszystkie utworzone oddziały archiwów państwowych przemianował na archiwa powiatowe.

PODSTAWY PRAWNE DZIAŁALNOŚCI ARCHIWÓW OD R. 1951

L i t e r a t u r a . Tekst dekretu z 1951 r.: "Dekret z dnia 29 marca 1951 r. o archiwach państwowych (Archeion XIX-XX, 1951); tekst dekretu i najważniejszych rozporządzeń: "Zbiór przepisów archiwalnych. Zesz. 1. Stan na dzień 1 X 1952 r." oprac. Z. K o l a n k o w s k i i K. K u r z a - M u r z i c z (Warszawa 1952); "Zbiór przepisów archiwalnych. Stan na dzień 30 VI 1961 r." oprac. M. B i e l i Ń s k a, A. P t a ś n i k o w a (Warszawa 1962); treść ważniejszych aktów prawnych: "Akty prawne z 1957 r. dotyczące archiwów polskich" (Archeion XXVIII, 1957), "Akty prawne z r. 1958 dotyczące archiwów polskich" (Archeion XXX, 1959).

Nowe podstawy prawne działalności państwowej służby archiwalnej stworzone zostały aktami prawnymi wydanymi w latach 1951-1952. Przemiany w organizacji wewnętrznej państwa dwukrotnie potem spowodowały zmiany i uzupełnienia głównych aktów prawnych tyczących archiwów - w latach 1956-1958 oraz w latach 1976-1977.

L a t a 1 9 5 1 - 1 9 5 2 . W dniu 29 marca 1951 r. zatwierdzony został nowy dekret o archiwach państwowych. W 11 krótkich artykułach kładł on podwaliny pod nową organizację służby archiwalnej. Tworzył Naczelną Dyрекcję Archiwów Państwowych, jako urząd do kierowania całokształtem działalności archiwów państwowych, podporządkowaną bezpośrednio Prezesowi Rady Ministrów. Powoływał 3 rodzaje archiwów: centralne, wojewódzkie i powiatowe. Wprowadzał pojęcie państwowego zasobu archiwalnego; jego gromadzenie, opracowywanie i udostępnianie miało należeć do głównych zadań archiwów. Do

tych zadań zaliczał także nadzór nad składnicami akt oraz prowadzenie prac naukowo-badawczych i wydawniczych w zakresie archiwistyki. Zakazywał niszczenia materiałów archiwalnych bez zgody właściwego archiwum państwowego. Tworzył Radę Archiwalną jako organ doradczy. Wyłączał spod władzy Naczelnej Dyrekcji archiwa Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego, Obrony Narodowej i Spraw Zagranicznych.

Państwowy zasób archiwalny został określony bliżej rozporządzeniem Rady Ministrów z dnia 26 kwietnia 1952 r. Akt ten zaliczył do tego zasobu materiały archiwalne posiadające "historyczne znaczenie polityczne, społeczne, gospodarcze i naukowe". Pojęcie "materiały archiwalne" zostało wyjaśnione przez wyliczenie różnych rodzajów materiałów: "księgi, akta, mapy, fotografie" itp. Stwierdzono też, że w szczególności do państwowego zasobu archiwalnego wchodzi materiały archiwalne wytworzone i wytwarzane przez organa władz państwowych, instytucji gospodarczych, kulturalnych, pozostałe po zlikwidowanych przedsiębiorstwach prywatnych, majątkach ziemskich, rodzinach i osobach, które odegrały rolę historyczną. Równocześnie rozporządzenie głosiło, że część zasobu archiwalnego wytwarzana przez partie i stronnictwa polityczne nie będzie zarządzana przez Naczelną Dyrekcję Archiwów Państwowych.

Zasady organizacji sieci archiwalnej zostały bliżej sprecyzowane Zarządzeniem nr 9 Prezesa Rady Ministrów z dnia 14 stycznia 1952 r. w sprawie sieci archiwalnej. Wymieniało ono 3 archiwa centralne, dwa już istniejące: Archiwum Główne Akt Dawnych (z zasobem do r. 1918) i Archiwum Akt Nowych (z zasobem od r. 1918) oraz projektowane Archiwum Dokumentacji Mechanicznej (dla materiałów archiwalnych utrwalonych sposobem foto- i fonograficznym); wprowadzało w każdym województwie archiwum wojewódzkie i podległe mu oddziały oraz archiwa powiatowe, te ostatnie miały być przejściowymi składnicami akt przed przekazaniem ich do archiwów wojewódzkich. Wspomniane zarządzenie zapowiadało włączenie do sieci państwowej archiwów miejskich w sposób określony przez Naczelną Dyrekcję.

Włączenia archiwów miejskich tyczyło osobne Zarządzenie nr 91 Prezesa Rady Ministrów z dnia 8 czerwca 1951 r. w sprawie przejęcia byłych archiwów miejskich przez Naczelną Dyрекcję Archiwów Państwowych. Jego wydanie było naturalną konsekwencją ustawy o terenowych organach jednolitej władzy państwowej z 20 marca 1950 r., która to ustawa znosiła samorząd miejski w dawnej postaci. Zarządzenie z 8 czerwca przekazało państwowej służbie archiwalnej archiwa miejskie Bielska, Bytomia, Częstochowy, Gliwic, Jeleniej Góry, Kielc, Krakowa, Lublina, Łodzi, Opola, Płocka, Poznania, Przemysła, Puław, Radomia, Rzeszowa, Torunia, Warszawy i Wrocławia.

Wreszcie Zarządzenie nr 88 Prezesa Rady Ministrów z dnia 31 maja 1951 r. w sprawie tymczasowego statutu Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych stało się podstawą dla organizacji tego urzędu sprawującego władzę zwierzchnią nad archiwami państwowymi.

L a t a 1 9 5 6 - 1 9 5 8 . Ustawa z dnia 15 listopada 1956 r. o zniesieniu i zmianach podporządkowania niektórych urzędów centralnych pozbawiła Naczelną Dyрекcję Archiwów Państwowych charakteru urzędu centralnego podległego bezpośrednio Prezesowi Rady Ministrów. W wykonaniu ustawy Rada Ministrów - rozporządzeniem z dnia 17 listopada 1956 r. w sprawie właściwości niektórych naczelnych organów administracji państwowej - podporządkowała Naczelną Dyрекcję Ministerstwu Kultury i Sztuki.

Międzyresortowe uprawnienia Naczelnej Dyrekcji zostały natomiast potwierdzone nowym rozporządzeniem Rady Ministrów z dnia 19 lutego 1957 r. (zmienionym nieco i uzupełnionym rozporządzeniem z dnia 30 grudnia 1958 r.). Rozporządzenia te mocniej podkreśliły uprawnienia państwowej służby archiwalnej w zakresie nadzoru nad narastającym zasobem archiwalnym, równocześnie jednak wymieniły, jako wyłączone spod zarządu Naczelnej Dyrekcji, nie tylko materiały archiwalne partii i stronnictw politycznych, ale także trzech resortów wspomnianych już w dekreście o archiwach z 1951 r. (Ministerstwa Obrony Naro-

dowej, Spraw Zagranicznych i Spraw Wewnętrznych - to ostatnie przejęło kompetencje Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego) oraz kilkunastu bibliotek naukowych. Zupełną nowością było przyznanie Naczelnemu Dyrektorowi Archiwów Państwowych uprawnienia do powierzania urzędom i instytucjom (zwłaszcza Polskiej Akademii Nauk, szkołom wyższym i bibliotekom) prawa stałego przechowywania ich materiałów archiwalnych. Przyznano też archiwom powiatowym prawo do stałego zasobu zmieniając w ten sposób ich dotychczasowy charakter przejściowych składowów akt.

Zarządzeniem nr 99 z dnia 17 maja 1957 r. Minister Kultury i Sztuki nadał Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych nowy, tam razem już stały, statut organizacyjny.

Wreszcie rozporządzeniem Rady Ministrów z dnia 30 grudnia 1958 r. w sprawie właściwości niektórych naczelnych organów administracji państwowej wyjęto Naczelną Dyrekcję spod kompetencji Ministra Kultury i Sztuki podporządkowując ten urząd Ministrowi Szkolnictwa Wyższego.

L a t a 1 9 7 5 - 1 9 7 6 . Ustawa o dwustopniowym podziale administracyjnym kraju z dnia 28 maja 1975 r. zniósła powiaty i przeprowadziła nowy podział kraju na województwa. Ta reforma administracyjna doprowadziła z kolei do reorganizacji sieci archiwalnej i zniesienia archiwów powiatowych. Nowa organizacja archiwów zaczęła funkcjonować od 1 lutego 1976 r. na podstawie zarządzenia Ministra Nauki, Szkolnictwa Wyższego i Techniki z 21 stycznia 1976 r. i zarządzenia Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych z dnia 31 stycznia tegoż roku.

Zarządzenie nr 58 Ministra Nauki, Szkolnictwa Wyższego i Techniki z dnia 28 września 1976 r. zmieniło obowiązujący od r. 1957 statut Naczelnej Dyrekcji Archiwów.

P r ó b y d a l s z y c h r e f o r m . Niewątpliwie dekret z r. 1951 wraz z towarzyszącymi mu rozporządzeniami był wielkim krokiem naprzód w dziedzinie polskiego ustawodawstwa archiwalnego, przyswajając mu znane już wcześniej

w archiwistyce radzieckiej pojęcie państwowego zasobu archiwalnego i tworząc podstawy dla jego jednolitego zarządzania oraz dla rozbudowy sieci archiwów, Dekret umożliwił także zorganizowanie opieki nad narastającym zasobem archiwalnym.

Niemniej jednak kilkanaście lat jego użytkowania wykazało także pewne niedostatki tej normy prawnej. Okazało się bowiem, że nie stanowił on wystarczającej podstawy dla zorganizowania w pełni scentralizowanego zarządu państwowym zasobem archiwalnym, a co więcej nie zapewnił możliwości pełnej kontroli nad zasobem narastającym. Toteż na przełomie lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych przystąpiono do prac nad nowym projektem dekretu o archiwach. Zostały one zakończone ok. 1975 r. i odpowiedni projekt czeka na aprobatę najwyższych władz państwowych.

ORGANIZACJA I DZIAŁALNOŚĆ PAŃSTWOWEJ SŁUŻBY ARCHIWALNEJ

L i t e r a t u r a . Podsumowanie działalności Naczelnej Dyrekcji Archiwów i podległych jej archiwów do r. 1964 zawiera szereg artykułów opublikowanych w XLI tomie "Archeionu": E. B r a ń s k a , "Sieć organizacyjna archiwów państwowych w Polsce Ludowej"; J. K a z i m i e r s k i , "Personel archiwów państwowych w latach 1945-1964"; C. S k o p o w s k i , "Uwagi nad budżetem państwowej służby archiwalnej w okresie 20-lecia PRL"; H. D o b r o w o l s k i , "Pomieszczenia archiwalne i wyposażenie archiwów państwowych"; J. J a n k o w s k a , "Kształtowanie państwowego zasobu archiwalnego"; W. M a c i e j e w s k a , "Opracowywanie państwowego zasobu archiwalnego w Polsce Ludowej"; M. H u s a r s k a , "Konserwacja materiałów archiwalnych w Polsce Ludowej"; H. S t e b e l s k a , "Udostępnianie materiałów archiwalnych w archiwach państwowych Polski Ludowej"; P. B a ń k o w s k i , "Działalność naukowa i wydawnicza państwowej służby archiwalnej w Polsce Ludowej". Podsumowanie poszczególnych okresów dali: H. A l t m a n , "W 10-lecie dekretu o archiwach" (XXXVII, 1962), L. C h a j n , "25 lat polskich archiwów państwowych" (LII, 1969). Rozwój archiwów terenowych syntetycznie ukazał K. B i e l e c k i , "Organizacja i działalność terenowych archiwów państwowych w

Polsce 1950-1970" (Warszawa 1975); zob. też M. B a n - d u r k a , "Zagadnienie organizacji i pracy archiwów powiatowych" (XLVIII, 1968). Sprawy personelu przedstawiła ostatnio M. L e w a n d o w s k a , "Aktualny stan kadry naukowo-badawczej w archiwach państwowych" (/w:/ Działalność naukowa archiwów polskich, Warszawa-Łódź 1978); o wewnętrznej organizacji archiwów pisał F. C i e ś l a k , "Nowelizacja statutów archiwów wojewódzkich i jej następstwa" (LX, 1974). Działalność w zakresie opieki nad narastającym zasobem podsumowywali: Z. K r u p s k a i M. T a r a k a n o w s k a , "Problem kształtowania narastającego zasobu aktowego w Polsce Ludowej" (LVI, 1971); B. K r o l l , "Uwagi w sprawie narastającego zasobu archiwalnego" (LVII, 1972); M. M o t a s , "Kształtowanie państwowego zasobu archiwalnego" (LXI, 1974).

Ogólną charakterystykę pomocy archiwalnych sporządzonych w archiwach dały I. R a d t k e i I. S u ł k o w s k a - K u r a ś , a stan opracowania i udostępnienia zasobu przedstawił I. J a n o s z - B i s k u p o w a i B. R y s z e w s k i ("Archiwa warsztatem pracy historyka", Toruń 1971 - maszynopis powielony). O pracy regionalnej archiwów terenowych pisali m.in.: T. M ł o d k o w s k i , "Działalność popularyzatorska archiwów państwowych w Polsce Ludowej" (XXIV, 1955); S. P o p i o ł e k , "Rola i miejsce kierownika archiwum powiatowego w pracy regionalnej" (XLIV, 1966) oraz J. G r z y b e k , Z. R ą c z k a oraz E. S k a l i Ń s k a - D i n d o r f o w a i B. C z a - j e c k a w tomie LI Archeionu (1970); o działalności naukowej w archiwach także M. F r i e d b e r g , T. M e n c e l , "Archiwa jako warsztat pracy wydawniczej" (XXV, 1976) oraz Z. B o d a - K r ę ż e l , M. C y - g a Ń s k i , I. R a d t k e , "Życie naukowe w archiwach w świetle ankiety przeprowadzonej w l. 1962-1963" (XLVII, 1967).

Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych

S t r u k t u r a o r g a n i z a c y j n a i z a d a n i a . Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych została powołana do życia w 1951 r. jako urząd centralny podległy Prezesowi Rady Ministrów. W 1956 r. przeszła do kompetencji Ministra Kultury i Sztuki, a od r. 1958 podlega Ministrowi Szkolnictwa Wyższego (w r. 1978: Ministrowi Nauki, Szkolnictwa Wyższego i Techniki).

Do zadań Naczelnej Dyrekcji należy zarządzanie państwowym zasobem archiwalnym, organizowanie sieci archiwów i kierowanie pracą archiwów, prowadzenie centralnej ewidencji ma-

teriałów archiwalnych, organizowanie badań w zakresie archiwistyki, nadzór nad narastającym zasobem archiwalnym.

W latach 1952-1957 Naczelna Dyrekcja dzieliła się na:

- Biuro Organizacji,
- Biuro Prac Naukowych,
- Wydziały: Ogólny, Planowania i Inwestycji, Finansowy,
Spraw Osobowych, Akt Specjalnych,
- Inspektorat Kontroli Wewnętrznej.

Przy Naczelnej Dyrekcji powołano także Centralną Komisję Brakowania Akt.

Od r. 1957 funkcjonowały natomiast jako osobne komórki organizacyjne,

- Biuro Prac Naukowych złożone z: a) Działu Metodycznego, b) Działu Ewidencji i Informacji, c) Działu Naukowo-Wydawniczego, d) Biblioteki i Ośrodka Bibliograficznego;
- Wydziały: Kadr, Budżetowo-Rachunkowy, Organizacyjno-Prawny.

Powołano także - obok Centralnej Komisji Brakowania Materiałów Archiwalnych (zwanej później Centralną Komisją Oceny Materiałów Archiwalnych) - Centralną Komisję Metodyczną.
W 1962 r. dodano jeszcze jedną komisję - Komisję Zakupu Materiałów Archiwalnych.

W 1976 r. przeprowadzono kolejną reorganizację centralnego urzędu zawiadującego archiwami państwowymi, dzieląc go na:

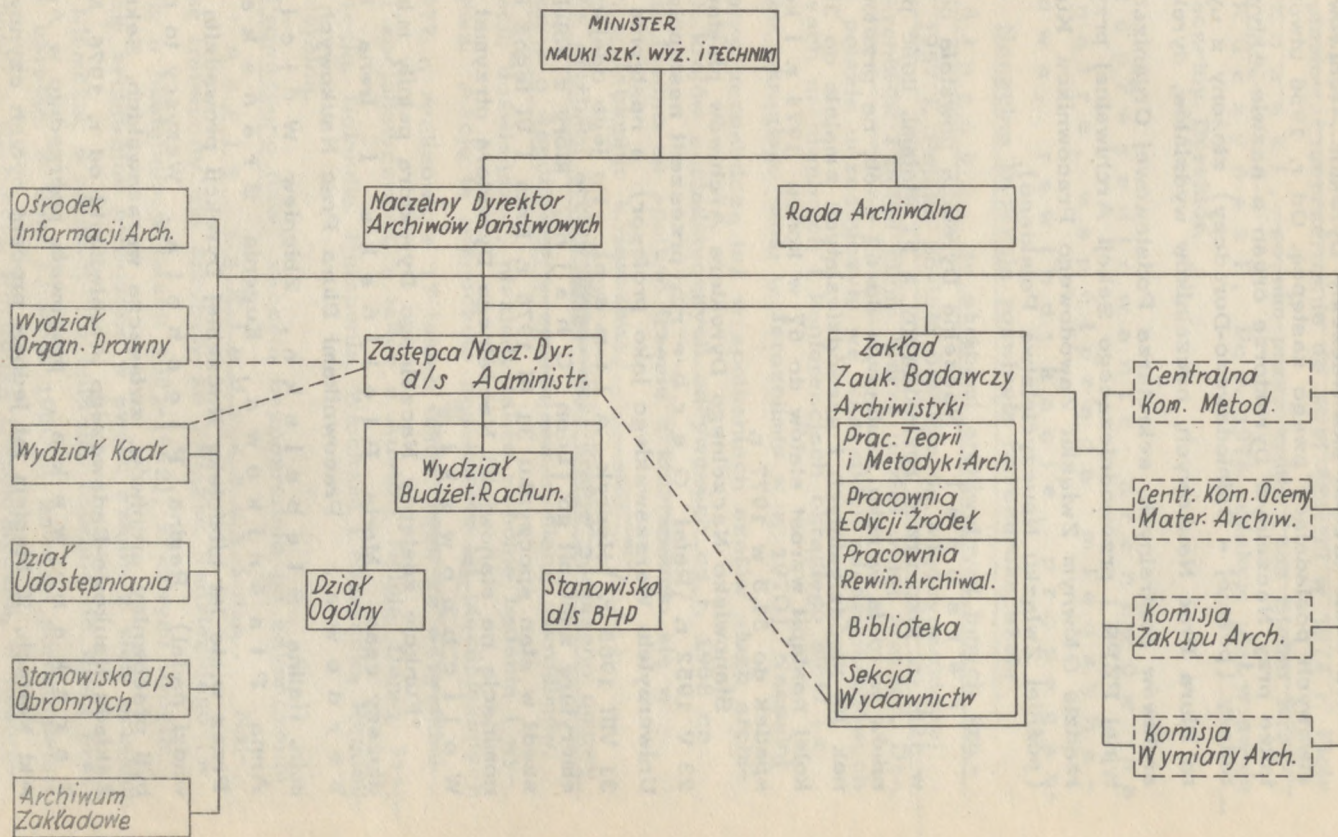
- Zakład Naukowo-Badawczy Archiwistyki złożony z a) Pracowni Teorii i Metodyki Archiwalnej, b) Pracowni Edycji Źródeł, c) Pracowni Rewindykacji Archiwaliów, d) Biblioteki,
- Wydziały: Organizacyjno-Prawny, Kadr, Budżetowo-Rachunkowy.

Działy nadal te same komisje, co w poprzednim okresie, oraz Komisja Wymiany Mikrofilmów Archiwaliów z Zagranicą.
Po przeprowadzonych jeszcze w latach 1977-1978 drobnych korekturach organizacja Naczelnej Dyrekcji przybrała postać pokazaną na załączonym schemacie.

ORGANIZACJA NACZELNEJ DYREKCJI ARCHIWÓW PAŃSTWOWYCH

VI

w 1978 r.

Na czele urzędu stoi Naczelny Dyrektor Archiwów Państwowych posiadający swego zastępcę. Od r. 1956 utworzono także przy Naczelnym Dyrektorze organ o nazwie Aktyw Doradczy (później - Opiniodawczo-Doradczy) złożony z dyrektora Biura Prac Naukowych, naczelników wydziałów, dyrektorów archiwów centralnych, sekretarza Podstawowej Organizacji Partyjnej PZPR i przewodniczącego Sekcji Archiwalnej przy Zarządzie Głównym Związku Zawodowego Pracowników Kultury (później Związku Nauczycielstwa Polskiego).

P e r s o n e l . Naczelna Dyrekcja powstała od razu w 1951 r. jako urząd rozbudowany z 51 etatami. Ilość pracowników wzrosła w roku następnym do 62 osób, na przełomie jednak lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych zmalała do 32. Z kolei nastąpił wzrost etatów do 67 w końcu 1974 r. i kolejny spadek do 54,5 w 1977 r.

Stanowisko Naczelnego Dyrektora Archiwów piastował do 23 V 1952 r. Rafał G e r b e r (przeszedł następnie do Uniwersytetu Warszawskiego jako profesor), a następnie do 31 VIII 1965 r. Henryk A l t m a n. Po jego odejściu na emeryturę zastąpił go Leon C h a j n, który z kolei przeszedł w stan spoczynku 31 III 1976 r. Dnia 1 VI tegoż roku nominację na stanowisko Naczelnego Dyrektora otrzymał Tadeusz W a l i c h n o w s k i.

Funkcje zastępcy Naczelnego Dyrektora pełniły m.in. przez dłuższy czas Maria B i e l i Ń s k a i Irena K o b e r d o w a. Pracownikami Biura Prac Naukowych byli m.in. Halina S t e b e l s k a, Zbigniew W ó j c i k, Anna P t a ś n i k o w a, Eugenia B r a ń s k a. Przez wiele lat bibliotekę Naczelnej Dyrekcji prowadziła (i prowadzi nadal) Regina P i e c h o t a. Wszyscy to prawie byli pracownicy archiwów, zwłaszcza warszawskich. Sekretarz Zakładu Naukowo-Badawczego Archiwistyki od r. 1976, Maria T a r a k a n o w s k a, pracowała poprzednio w Archiwum Akt Nowych. Z biegiem lat jednak procent byłych czynnych archiwistów w składzie personelu Naczelnej Dyrekcji wyraźnie zmalał.

Stanowisko redaktora "Archeionu", organu Naczelnej Dy-
 rekcyj, piastował nieprzerwanie do swej śmierci w 1974 r. Piotr
B a ń k o w s k i, po nim przez krótki czas Stefan Krzy-
sztol K u c z y ń s k i. Po r. 1976 redakcję ujął w swoje
 ręce Naczelny Dyrektor.

Reprezentowanie archiwów na
zewnątrz, współpraca międzyna-
rodowa, rewindykacje, propagan-
da. Naczelna Dyrekcja rozwinęła na szeroką skalę
współpracę ze służbami archiwalnymi innych kra-
jów. W 1957 r. Polska została przyjęta do Międzynarodowej
Rady Archiwów i dotąd pilnie bierze udział w jej pracach. De-
legacje polskie uczestniczyły we wszystkich międzynarodowych
kongresach archiwalnych i konferencjach okrągłego stołu (z
wyjątkiem okrągłego stołu w Jerozolimie w r. 1970). Naczelni
dyrektorzy uczestniczą też w spotkaniach szefów służb archi-
walnych krajów socjalistycznych odbywanych od r. 1968 co
dwa lata (jedno ze spotkań trzecie z kolei odbyło się w
1972 r. w Jabłonie k. Warszawy).

Ze służbami archiwalnymi wielu krajów podpisano umowy
dwustronne o współpracy, przewidujące wymianę mikrofilmów,
publikacji, doświadczeń, niekiedy także wspólne badania i wy-
dawnictwa. Akcję tę rozpoczęto pod koniec lat pięćdziesiątych
- w 1977 r. realizowano 17 takich umów, m.in. ze wszystkimi
krajami socjalistycznymi, a także z Austrią, Belgią, Danią, Fran-
cją, Grecją, Holandią, Hiszpanią, Włochami i Niemiecką Republi-
ką Federalną.

Prowadzono dalej, zaczęta bezpośrednio po zakończeniu
wojny, a k c j ę r e w i n d y k a c y j n ą. Naj-
 większe transporty akt przybyły ze Związku Radzieckiego (w
 r. 1952, a następnie w latach 1961-1962), z którymi wróciły
 materiały archiwalne wywożone w swoim czasie z ziem polskich
 przez Niemców, a niekiedy i archiwalia zabrane do Rosji przez
 władze carskie. W dniu 13 maja 1960 r. zawarto porozumienie
 o wymianie z Niemiecką Republiką Demokratyczną, w następ-
 stwie której wpłynęły w latach 1961-1962 znaczne ilości akt z

Greifswaldu, Poczdamu i Merseburga. W 1962 r. wznowiono też wymianę z Czechosłowacją (prowadzono ją po wojnie już w r. 1948). W 1960 r. zawarto umowę z Austrią, która przyniosła stronie polskiej nowe dopływy akt.

Do zadań Naczelnej Dyrekcji jej statut z 1957 r. zaliczył także "popularyzację i upowszechnianie bogactw kulturalnych przechowywanych w archiwach przez publikacje i wystawy archiwalne". Ale już wcześniej reprezentując archiwa państwowe wewnątrz kraju urząd ten rozwinął na szeroką skalę p r o - p a g a n d ę z a s o b u archiwalnego. Ten kierunek działalności został zapowiedziany już w przemówieniu Rafała Gerbera na konferencji wrocławskiej w r. 1948; wskazał on, że archiwa powinny dążyć do zainteresowania społeczeństwa swoją pracą i posiadanym zasobem. Stąd inspiracje władz archiwalnych w kierunku urządzania przez archiwa wystaw oraz podjęte przez samą Naczelną Dyrekcję próby zintensyfikowania propagandy archiwów podczas "Tygodni Archiwów". Pierwszy taki tydzień obchodzono 7-14 IX 1958, następne 12-20 X 1963, 20-27 X 1968 i 9-15 V 1973. W okresie tygodni urządzano szczególnie dużo wystaw i pokazów, organizowano sesje i konferencje naukowe, wydawano afisze i druki okolicznościowe, wygłaszano pogadanki i odczyty. Wprzęgano do tej akcji środki masowego przekazu: radio, telewizję, film i prasę.

R o z b u d o w a s i e c i a r c h i w a l n e j. Na podstawie dekretu z 1951 r. i rozporządzenia o sieci archiwalnej Naczelna Dyrekcja przystąpiła do szybkiej rozbudowy sieci archiwów centralnych, wojewódzkich, ich oddziałów terenowych i archiwów powiatowych. Archiwa centralne i wojewódzkie powoływał Prezes Rady Ministrów (od r. 1956 właściwy minister), oddziały i archiwa powiatowe - Naczelny Dyrektor Archiwów. Od r. 1957 archiwa wojewódzkie obsługujące równo - cześnie województwo miejskie nazywano "Archiwum miasta... i województwa..." Do r. 1957 archiwa powiatowe traktowano, jako przejściowe składnice akt, od tej daty stały się pełnoprawnymi archiwami o własnym stałym zasobie.

Archiwa tworzyły hierarchię: centralne i wojewódzkie podlegały wprost Naczelnej Dyrekcji, oddziały terenowe i archiwa powiatowe - archiwom wojewódzkim. Właściwość terytorialna poszczególnych archiwów zsynchronizowana była z podziałem administracyjnym kraju. Po pełnej roztudowie sieci każde województwo (z wyjątkiem miejskich) posiadało swoje własne archiwum państwowe. Oddziały terenowe i archiwa powiatowe działały zwykle na obszarze 2-4 powiatów. Dla powiatów leżących najbliżej miasta wojewódzkiego rolę archiwum powiatowego pełniło albo archiwum wojewódzkie, albo tworzone dla nich odrębne archiwum powiatowe obok wojewódzkiego.

W chwili wydania nowego dekretu o archiwach w obrębie państwa polskiego działało 14 archiwów państwowych, 10 oddziałów archiwum w Piotrkowie i 54 oddziały w miastach powiatowych. W 1955 r. powstało nowe archiwum centralne - Archiwum Dokumentacji Mechanicznej. Uzupełnianie sieci archiwów wojewódzkich zakończono formalnie w 1953 r., kiedy to powołano archiwa w Opolu, Koszalinie i Zielonej Górze, praktycznie w r. 1961, wówczas to bowiem dopiero udało się uruchomić archiwum w Koszalinie.

Największy rozwój archiwów terenowych przypadł na wczesne lata pięćdziesiąte. Większość utworzonych wcześniej oddziałów powiatowych przekształcono w archiwa powiatowe, część zlikwidowano. W 1952 r. włączono do sieci 18 archiwów miejskich, tworząc z nich oddziały terenowe, archiwa powiatowe, lub przyjmując ich zasób do archiwów wojewódzkich. W roku tym istniało już 5 oddziałów terenowych, i 67 archiwów powiatowych - wszystkich placówek archiwalnych było 87. W 1959 r. sieć archiwalna składała się z 3 archiwów centralnych, 16 wojewódzkich, 17 oddziałów terenowych, 70 archiwów powiatowych - razem 106 placówek archiwalnych. Lata następne przyniosły tylko pewne korekty w sieci, liczba archiwów wzrosła do 109, by następnie spaść do 108.

Na dzień 22 lipca 1964 r. sieć polskich archiwów państwowych (ich stan w r. 1968 ilustruje schemat VII) obejmowała - Archiwa centralne: Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Akt Nowych i Archiwum Dokumentacji Mechanicznej.

- Archiwa wojewódzkie i podległe im oddziały terenowe
oraz archiwa powiatowe:

Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Białymstoku; archiwa powiatowe w Bielsku Podlaskim, w Ełku, w Łomży, w Suwałkach.

Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Bydgoszczy; oddziały terenowe w Inowrocławiu i w Toruniu; archiwa powiatowe w Bydgoszczy, Chojnicach, Grudziądzu i Włocławku.

Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Gdańsku; powiatowe archiwa w Elblągu, w Gdańsku, w Gdyni, w Malborku, w Tczewie i w Wejherowie.

Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Katowicach; oddziały terenowe w Cieszynie, w Częstochowie, w Gliwicach, w Pszczynie; archiwa powiatowe w Będzinie, w Bielsku, w Bytomiu, w Tarnowskich Górach.

Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Kielcach; oddział terenowy w Radomiu; archiwa powiatowe w Jędrzejowie, w Końskich, w Pińczowie, w Sandomierzu i w Starachowicach.

Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Koszalinie; oddział terenowy w Słupsku; archiwum powiatowe w Szczecinku.

Archiwum Państwowe Miasta Krakowa i Województwa Krakowskiego; oddział terenowy w Nowym Sączu; archiwa powiatowe w Bochni, w Chrzanowie, w Krakowie, w Nowym Targu, w Oświęcimiu, w Tarnowie i w Żywcu.

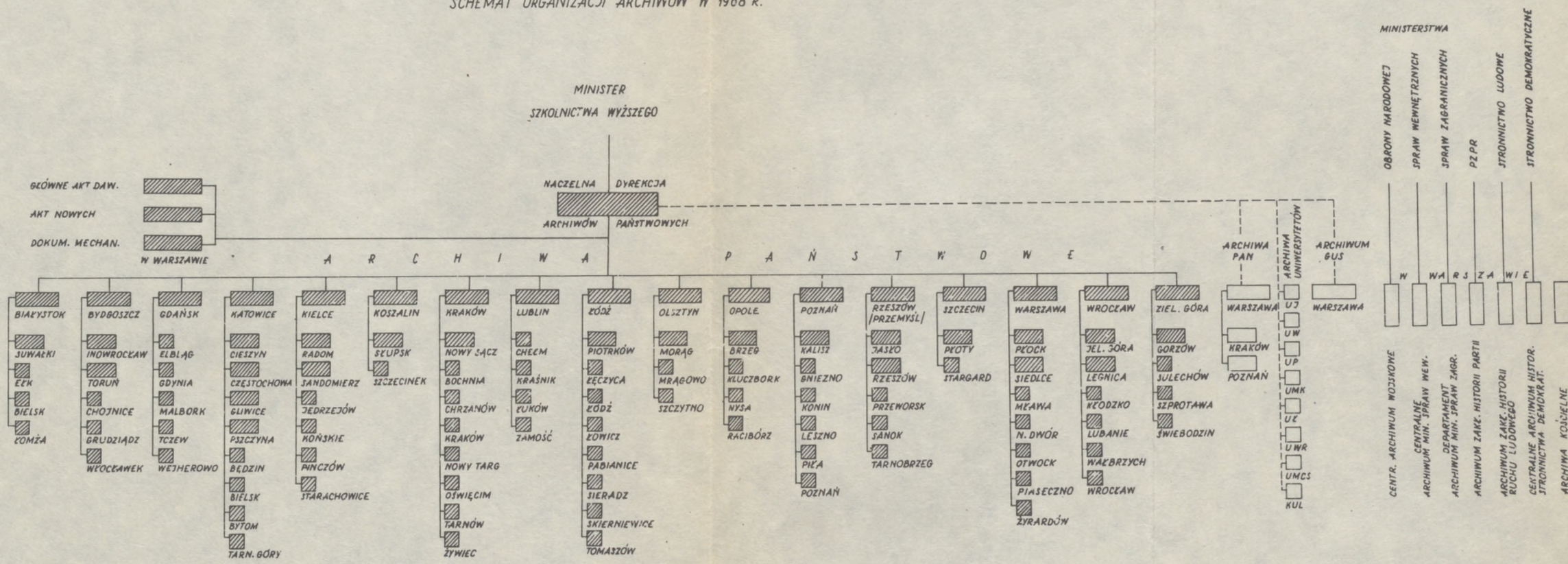
Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Lublinie; archiwa powiatowe w Chełmie, w Kraśniku, w Łukowie, w Zamościu.

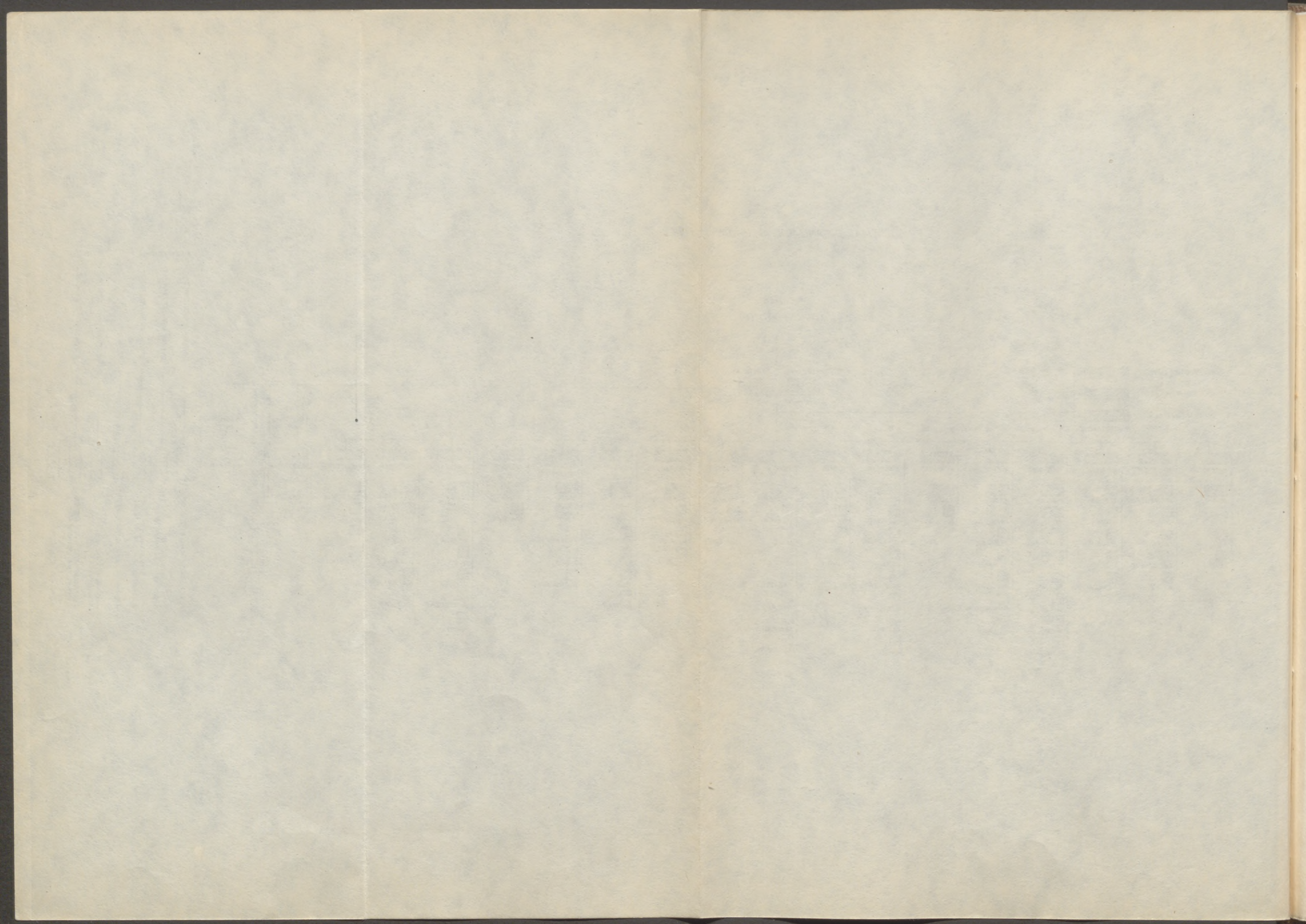
Archiwum Państwowe Miasta Łodzi i Województwa Łódzkiego; oddział terenowy w Piotrkowie; archiwa powiatowe w Łęczycy, w Łodzi, w Łowiczu, w Pabianicach, w Sieradzu, w Skierniewicach, i w Tomaszowie Mazowieckim.

Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Olsztynie; oddział terenowy w Morągu; archiwa powiatowe w Mrągowie i w Szczytnie.

Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Opolu; oddział terenowy w Brzegu; archiwa powiatowe w Kluczborku, w Nysie i w Raciborzu.

SCHEMAT ORGANIZACJI ARCHIWÓW W 1968 R.

Archiwum Państwowe Miasta Poznania i Województwa Poznańskiego; oddział terenowy w Kaliszu; archiwa powiatowe w Gnieźnie, w Koninie, w Lesznie, w Pile i w Poznaniu.

Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Rzeszowie (z siedzibą w Przemyślu); oddziały terenowe w Jaśle i w Rzeszowie; archiwa powiatowe w Przeworaku, w Sanoku i w Tarnobrzegu.

Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Szczecinie; archiwa powiatowe w Gryficach i w Stargardzie.

Archiwum Państwowe Miasta Warszawy i Województwa Warszawskiego; oddziały terenowe w Płocku i w Siedlcach; archiwa powiatowe w Mławie, w Nowym Dworze (z siedzibą w Modlinie), w Otwocku, w Piasecznie (z siedzibą w Górze Kalwarii) i w Żyrardowie.

Archiwum Państwowe Miasta Wrocławia i Województwa Wrocławskiego; oddziały terenowe w Legnicy i w Jeleniej Górze; archiwa powiatowe w Kłodzku, w Lubaniu Śląskim, w Wałbrzychu i we Wrocławiu.

Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Zielonej Górze (z siedzibą w Starym Kisielinie); oddział terenowy w Gorzowie Wielkopolskim; archiwa powiatowe w Sulechowie, w Szprotawie i w Świebodzinie.

Reforma administracji znosząca w r. 1975 powiaty i wprowadzająca nowy podział kraju na 49 województw zmieniła dość gruntownie sieć archiwów. Zwiększono ilość archiwów wojewódzkich do 33, skasowano archiwa powiatowe; część z nich zamieniono na oddziały archiwów wojewódzkich, część zlikwidowano w ogóle, w niektórych jednak wypadkach zostawiono lokale z aktami na miejscu, jako tzw. ekspozytury archiwów wojewódzkich. Wszystkich placówek archiwalnych było odtąd 68. Zrezygnowano z nazwy "archiwum państwowe miasta i województwa" przywracając jednolitą "wojewódzkie archiwum państwowe w...". Jedynie archiwum warszawskie przybrało nazwę "Archiwum Państwowe Miasta Stołecznego Warszawy".

Archiwa nowej sieci zostały dalej omówione w "Przeglądzie archiwów państwowych". Nową sieć przedstawia schemat VIII.

Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych a archiwa spoza sieci jej podległej. Przepisy prawne wyłączyły spod władzy Naczelnej Dyrekcji archiwa Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego (później: Ministerstwa Spraw Wewnętrznych), Ministerstwa Spraw Zagranicznych, Ministerstwa Obrony Narodowej oraz Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej, Zjednoczonego Stronnictwa Ludowego i Stronnictwa Demokratycznego. Wytworzyły się jednak pewne formy współpracy: istniało niewątpliwie oddziaływanie państwowej służby archiwalnej na archiwa pozostałe w zakresie metodyki archiwalnej. Publikacje Naczelnej Dyrekcji są otwarte także dla archiwistów spoza służby państwowej. Niekiedy wydaje się wspólne informatorzy o zasobie. Zwłaszcza w latach pięćdziesiątych archiwisci z archiwów wydzielonych brali udział w szkoleniu organizowanym przez Naczelną Dyrekcję. Nie ma natomiast bezpośredniej szerszej współpracy między państwową służbą archiwalną a archiwami kościelnymi.

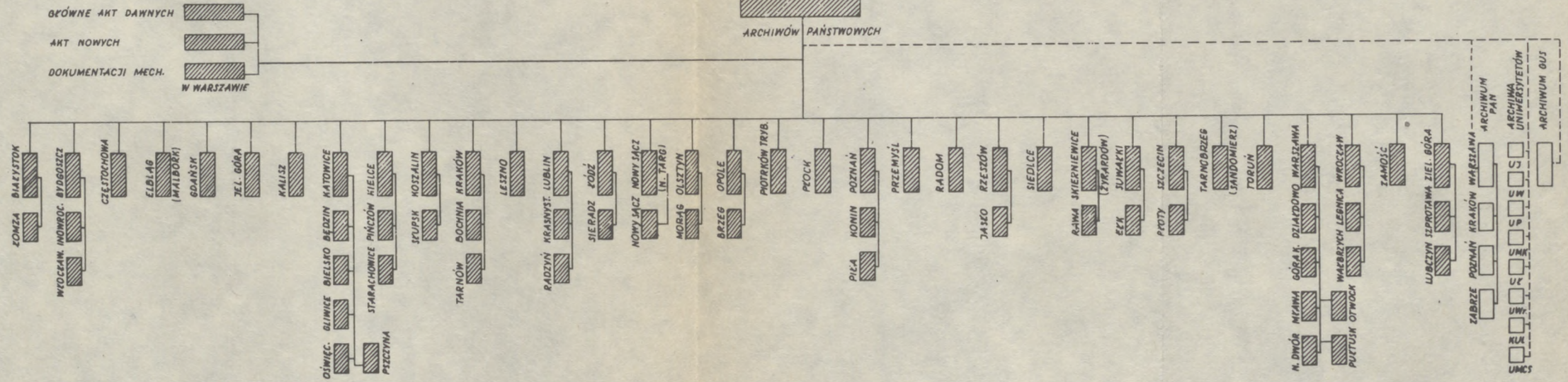
Po r. 1958 Naczelny Dyrektor Archiwów Państwowych korzystał z przyznanego mu prawa upoważniania archiwów bieżących do posiadania stałego zasobu. Okazywało się to korzystne dla obu stron: szereg instytucji zachowywało swe akta na miejscu, a archiwa państwowe nie musiały ich przejmować do swych przepelnionych magazynów. Powstała w ten sposób nowa kategoria archiwów tzw. "archiwów z powierzonym zasobem". Należą do nich Archiwum Polskiej Akademii Nauk, Archiwum Głównego Urzędu Statystycznego, archiwa uniwersyteckie. Państwowa służba archiwalna zachowała prawo kontroli tych archiwów, rzadko jednak z niego korzysta. Problematyka natomiast tej kategorii archiwów znajduje nieraz odbicie także w publikacjach Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych.

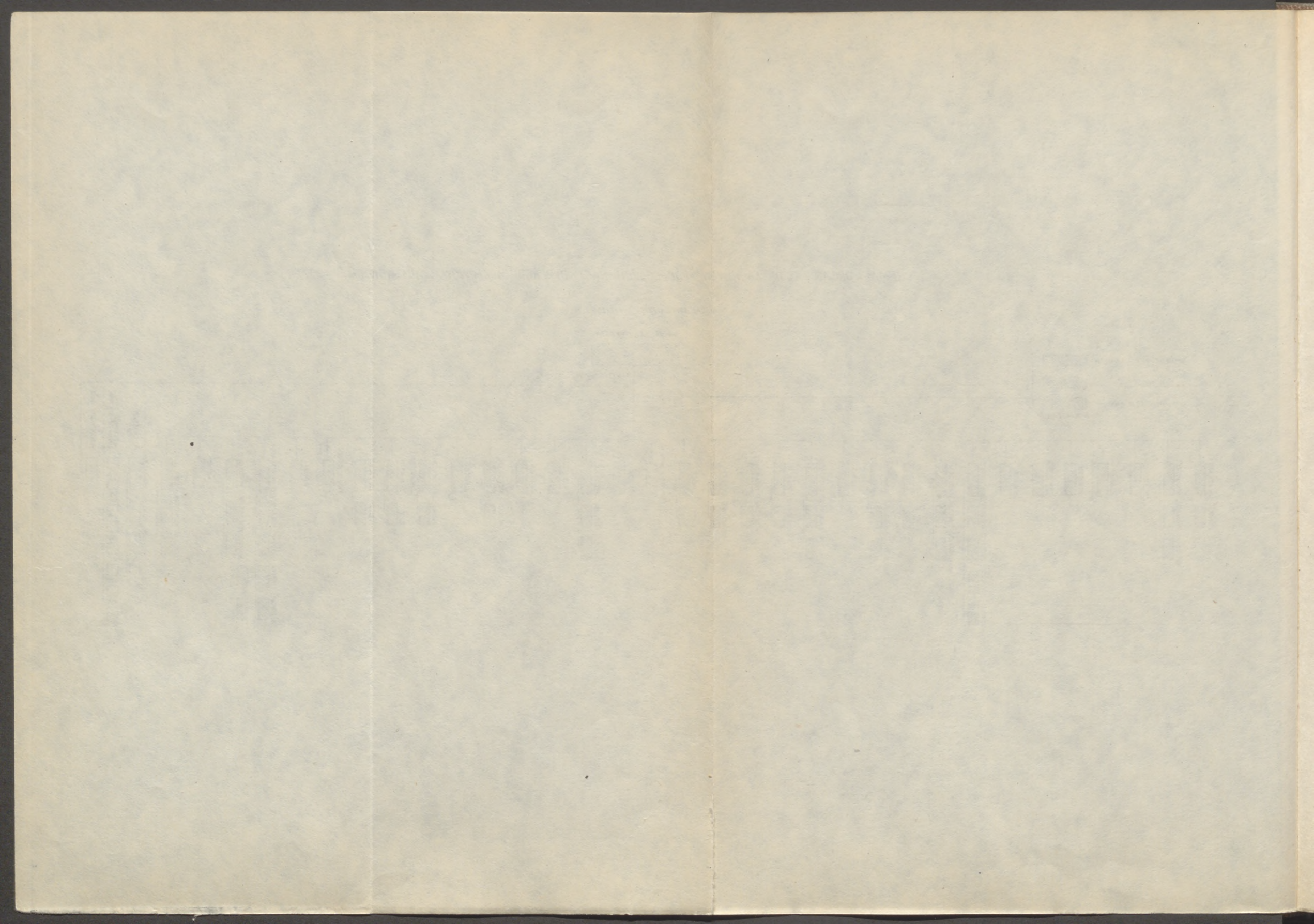
Zarządzanie archiwami, budżet, kadry. Nie tylko sprawy budżetu i personelu, ale także merytoryczna działalność archiwów państwowych kierowana jest centralnie przez Naczelną Dyrekcję Archiwów. Szereg dziedzin pracy wewnątrzarchiwalnej unormo-

SCHEMAT ORGANIZACJI ARCHIWÓW PODLECYCH NACZ. DYREKCJI ARCHIWÓW PAŃSTWOWYCH W 1977 R.

MINISTER
NAUKI SZKOLNICTWA WYŻSZEGO I TECHNIKI

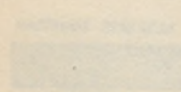
NACZELNA DYREKCJA
ARCHIWÓW PAŃSTWOWYCH

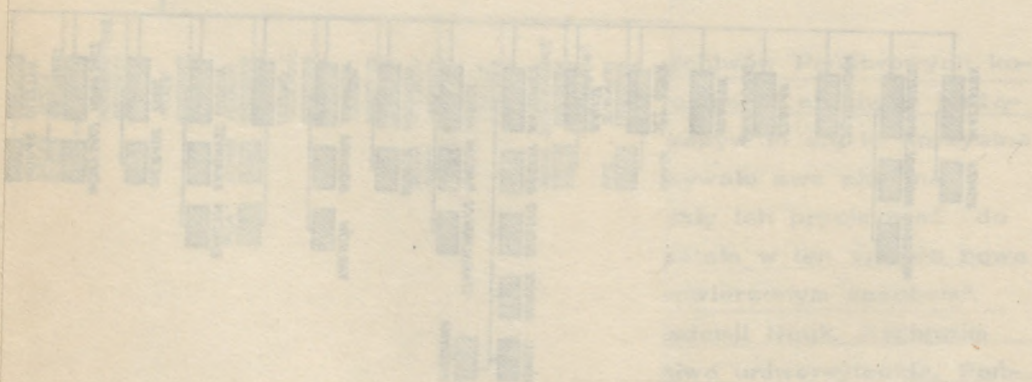

СТРОИТЕЛЬСТВО ГОРОДА И РАЙОНА

Генеральный план

Исполнительный комитет

А. А. А. А. А. А.

Принятая правая вы-
 3 стр. 1-я Министерств
 Министерств Строител-
 ственных Министерств
 Народного Труда Работ
 и т. д. Строительству Домо-
 строительству городов и
 поселков, а также архитек-
 турному проектированию

Указано в проекте
 1. Проект строительства
 2. Проект строительства
 3. Проект строительства

В соответствии с проек-
 том строительства до
 1932 года в этом году
 строительство объектов
 было начато. По мере
 осуществления работ
 по строительству
 объектов строительства
 в соответствии с про-
 ектом строительства
 строительства объектов
 строительства объектов
 строительства объектов

1. Проект строительства
 2. Проект строительства
 3. Проект строительства

wano przepisami mającymi postać zarządzeń Naczelnego Dyrektora Archiwów, jego wytycznych, albo instrukcji metodycznych. Te ostatnie mają na celu przede wszystkim ujednoczenie metod pracy archiwalnej. Ważniejsze przepisy i instrukcje były publikowane w zbiorach przepisów archiwalnych (r. 1952 i 1962). Rolę informacyjną pełni i ułatwia zarządzanie archiwami (przeznaczony wyłącznie do użytku wewnętrznego) Biuletyn Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych (wychodzi kilka razy do roku). Wskazówki dla swej działalności otrzymują dyrektorzy archiwów centralnych i wojewódzkich także na odbywanych periodycznie spotkaniach. Z kolei dyrektorzy archiwów wojewódzkich zwoływali konferencje szefów podległych im placówek archiwalnych (często łączone z zebraniem naukowymi). Działanie każdego archiwum opiera się na dokładnym planie pracy, z którego następnie składane jest sprawozdanie. Wypracowano też normy pracy archiwalnej, których - zwłaszcza w niektórych latach - należało skrupulatnie przestrzegać przy planowaniu i sprawozdawczości. Władze archiwalne wizytowały archiwa państwowe, przy czym do składu wizytatorów powoływano także archiwistów z sąsiednich archiwów.

Państwo łoży na utrzymanie archiwów znaczne sumy. Rozbudowa służby archiwalnej na początku lat pięćdziesiątych uwarunkowana była dużym wzrostem budżetu archiwów państwowych. Doszedł on ok. r. 1959 do sumy 24 mln zł i blisko 100 mln zł w 1977 r. Wydatki państwa na archiwa są jednak stosunkowo niższe, niż na tego rodzaju pokrewne archiwom instytucje, jak biblioteki i muzea.

Wzrost zatrudnienia w archiwach, oczywiście wobec rozszerzenia sieci archiwalnej i wzrostu zadań służby archiwalnej, przypadł przede wszystkim na lata pięćdziesiąte. W 1951 r. było w archiwach 429 pracowników (w tym 217 archiwistów, 161 pracowników administracyjnych i obsługi oraz 51 pracowników Naczelnej Dyrekcji), w r. 1955 już 740. Po chwilowym zahamowaniu wzrostu w latach następnych znów poczęto powiększać personel archiwów. W 1977 r. liczba etatów w państwowej służbie archiwalnej wynosiła 1156, w tym 789 archiwistów, 129 pracowników administracyjnych i 238 obsługi.

Siatkę stanowisk, kwalifikacje i uposażenia pracowników służby archiwalnej uregulowano ostatecznie w 1958 r. (rozporządzeniem Rady Ministrów z dnia 29 września). Wprowadzono wówczas w archiwach 12 stanowisk służbowych: kustosa (konserwatora archiwalnego), adiunkta archiwalnego (zastępcę konserwatora), starszego archiwisty (starszego asystenta konserwatorskiego), archiwisty (asystenta konserwatorskiego), młodszego archiwisty (młodszego konserwatora archiwalnego), praktykanta archiwalnego ze stażem, praktykanta archiwalnego bez stażu, technika archiwalnego, starszego laboranta, laboranta, starszego magazyniera archiwalnego, magazyniera archiwalnego. Od kandydatów na pierwsze 6 stanowisk wymagano ukończonych studiów wyższych.

W 1962 r. (uchwałą Rady Ministrów nr 164 z dnia 27 kwietnia) zezwolono na zatrudnianie w archiwach samodzielnych i pomocniczych pracowników naukowych na stanowiskach identycznych, jak w innych instytucjach naukowych (profesor zwyczajny, profesor nadzwyczajny, docent, adiunkt, starszy asystent, asystent). Samodzielnych pracowników naukowych zatrudniano zresztą w archiwach już wcześniej. Od r. 1962 obowiązywały więc w archiwach równolegle dwie siatki pracownicze. Ilość osób zatrudnionych w siatce naukowej była początkowo nieznaczna (w r. 1964 - 85), stopniowo jednak zaczęła rosnąć, by dojść do 178 w r. 1977 (w tym 13 samodzielnych pracowników nauki) oraz 232 na koniec r. 1978.

Już Wydział Archiwów Państwowych w r. 1949 przystąpił do szkolenia archiwistów na kilkutygodniowych kursach. Naczelna Dyrekcja Archiwów ten system podnoszenia kwalifikacji pracowników archiwów państwowych jeszcze rozbudowała. W latach 1950-1954 odbyło się kilka kursów o charakterze ogólnym (wykładano podstawy archiwistyki) m.in. w Jarocinie, Krakowie, Warszawie, Gdańsku, Szczecinie i Poznaniu. Równocześnie prowadzono kursy specjalistyczne (metodyka opracowywania specjalnych rodzajów materiałów archiwalnych, paleografia i neografia), które zaczęły przeważać w latach następnych.

Z inicjatywy Naczelnej Dyrekcji wprowadzono też w 1951 r. specjalizację archiwistyczną na kierunku historii uniwersytetów w Warszawie i Toruniu, próbowano też podobną specjalizację wprowadzić na Uniwersytecie Jagiellońskim. Utrzymała się tylko specjalizacja w Toruniu. Dopiero w r. 1961 do kształcenia archiwistów przystąpił także uniwersytet wrocławski, a w latach siedemdziesiątych również inne uczelnie (Gdańsk - 1972, Katolicki Uniwersytet Lubelski - 1973, Poznań - 1975, Warszawa - 1976, Lublin - 1978, Katowice - 1978). Niektóre uniwersytety (Wrocław, Toruń) prowadzą studia zaoczne, rozpoczęły też doszkalanie archiwistów na studiach podyplomowych (Toruń - 1973, Warszawa - 1975).

Gmachy archiwów i ich wyposażenie. Pracownice specjalistyczne. Rozbudowa służby archiwalnej wymagała zdobycia dla archiwów licznych nowych lokali. Warunki lokalowe dawniej istniejących archiwów, ciężkie już przed wojną, pogorszyły się w jej wyniku. Przed władzami archiwalnymi stanęło więc trudne zadanie. Wydział Archiwów widział rozwiązanie największych kłopotów przez budowę nowych gmachów archiwalnych. Odpowiedni plan, obejmujący projekt budowy archiwów w Warszawie, Katowicach, Kielcach, Krakowie, Lublinie i Łodzi, został złożony w Wydziale Budownictwa Szkolnego Ministerstwa Oświaty w r. 1948. Zrealizowano go i to z opóźnieniem jedynie w punkcie tyczącym Warszawy. W 1960 r. wzniesiono mianowicie według projektu Bohdana Pniewskiego gmach przy ul. Hankiewicza z przeznaczeniem dla archiwów centralnych. Niestety nie oddano go archiwom - znalazła w nim pomieszczenie (czasowe) Biblioteka Narodowa.

W tej sytuacji archiwa musiały sobie szukać pomieszczeń rozmaitego rodzaju. Znajdowano je w budowlach zabytkowych i to różnych typów. Były wśród nich pałace (pałac Raczyńskich w Warszawie - siedziba Archiwum Głównego), klasztory i dawne kolegia zakonne (pojezuicki gmach w Lublinie - siedziba archiwum w Lublinie), synagogi (siedziby archiwów w Rzeszowie, Sandomierzu, Kielcach), cerkwie (Przemysł), gmachy pofabrycz-

ne (Łódź), domy mieszczkańskie (kamieniczki przy Krzywym Kole w Warszawie - siedziba Archiwum stołecznego miasta Warszawy) - by przytoczyć tylko niektóre przykłady. Wysiętek władz archiwalnych dla zapewnienia archiwom właściwych pomieszczeń był na przestrzeni okresu powojennego olbrzymi, a koszta adaptacji i remontów pochłonięły wielkie sumy. Mimo to sytuacja wielu archiwów jest nadal bardzo ciężka. Nawet budowlanki zabytkowe nie zawsze zapewniają właściwe warunki przechowywania (np. zamek w Olsztynie). Jedynie dwa archiwa w Polsce zajmują gmachy specjalnie budowane na cele archiwalne: gdańskie i szczecińskie, reprezentują one jednak bardzo dawny styl budownictwa archiwalnego, pochodzą bowiem z przełomu XIX i XX w.

Równocześnie z rozwojem bazy lokalowej postępowało wyposażanie archiwów w niezbędny sprzęt. Do r. 1960 magazyny zabudowywano regałami drewnianymi, potem drewniane zaczęto stopniowo wymieniać na metalowe. Pracownie naukowe otrzymały czytniki do lektury mikrofilmów.

Przy trzech archiwach (Dokumentacji Mechanicznej, gdańskim i poznańskim) uruchomiono osobne pracownie fotograficzne i mikrofilmowe. Przy Archiwum Głównym stworzono Centralne Laboratorium Konserwacji Archiwaliów, pracownię sfragistyczną (drugą posiada Archiwum we Wrocławiu) i konserwatorsko-introligatorską. Pracownie do tzw. małej konserwacji powstały we wszystkich większych archiwach. Wszystkie archiwa posiadają też swoje biblioteki podręczne, niektóre, jak biblioteka Archiwum Głównego lub WAP w Krakowie, bardzo zasobne, stanowiące poważne warsztaty pracy naukowej.

Opieka nad narastającym zasobem. Wprowadzenie pojęcia "państwowy zasób archiwalny" doprowadziło z kolei do powstania określenia "narastający zasób archiwalny" (materiały przed ich przejściem przez archiwa wieczyste). Toteż oddziaływanie na przedpolu archiwalnym państwowej służby archiwalnej zaczęło po r. 1951 coraz częściej określać jako opiekę nad narastającym zasobem archiwalnym.

Podstawy prawne działania w tym kierunku stwarzał dekret z 1951 r. stwierdzający, że bez zezwolenia właściwej władzy archiwalnej nie wolno materiałów archiwalnych brakować ani niszczyć. Dla zorganizowania procesu udzielania zezwoleń na wybrakowanie i zniszczenie akt powołano w 1954 r. Centralną Komisję Brakowania Materiałów Archiwalnych przy Naczelnej Dyrekcji, która nadzorowała prace podobnych komisji zorganizowanych w poszczególnych archiwach wojewódzkich i Archiwum Akt Nowych. Komisja Centralna inicjowała i opiniowała projekty przepisów dotyczących postępowania z aktami (m.in. instrukcje kancelaryjne, wykazy akt) i zatwierdzała również wnioski w sprawie brakowania wewnątrz archiwów państwowych; komisje przy archiwach zatwierdzały zgłaszane przez zakłady pracy propozycje wybrakowania. W wypadkach wątpliwych archiwiści przeprowadzali ekspertyzy (ich ilość doszła do 3 tys. w r. 1958, potem zaczęła maleć). Dla przeciwdziałania próbom omijania archiwów przy przekazywaniu akt na makulaturę służba archiwalna przeprowadzała kontrole zbiornic makulatury (w r. 1956 - ponad 6 tys., potem coraz mniej wobec coraz mniejszej ilości wykroczeń ze strony zakładów pracy).

Poszukiwano różnych dróg usprawnienia brakowania. Pod koniec lat pięćdziesiątych ustalono, że pewne rodzaje akt mogą być przez zakłady pracy kierowane do zbiornic makulatury na podstawie tzw. stałych zwolnień, bez każdorazowej zgody państwowej służby archiwalnej (akta tzw. kategorii C, potem Bc).

Archiwa polskie przyjęły też pewne istotne novum w tej dziedzinie wzorem innych krajów europejskich. Wprowadzono mianowicie system selekcji instytucji tworzących zasób archiwalny. Stało się to niezbędne wobec olbrzymiego wzrostu czynników aktotwórczych po drugiej wojnie światowej. W latach 1953-1954 zarejestrowano łącznie ponad 33 tys. składnic akt (archiwów zakładowych), przy czym liczba instytucji działających w kraju była jeszcze większa. Zasady selekcji instytucji wytwarzających państwowy zasób archiwalny ustalono w r. 1955 (pismem okólnym Naczelnego Dyrektora nr 11 z dnia 25 września). W 1969 r. było ich 12 838. Zarządzeniem nr 21 z 9 listopada 1977 r. Naczelny Dyrektor nakazał archiwom przystąpić

do opracowania nowej listy instytucji wytwarzających materiały archiwalne o wartości trwałej.

Szczególną opieką otoczono sprawy przechowywania akt w zakładach pracy. Podstawę stworzyło tu rozporządzenie o państwowym zasobie archiwalnym z 1957 r., za którym poszło zarządzenie Naczelnego Dyrektora nr 16 z dnia 31 lipca 1960 r. w sprawie nadzoru nad składnicami akt, a potem także zarządzenie nr 20 z 1971 r. w sprawie nadzoru nad materiałami archiwalnymi w zakładach pracy. Na szeroką skalę stosowano wizytacje składnic akt, które - od przełomu lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych - zaczęto nazywać archiwami zakładowymi. Liczba wizytacji w latach 1953-1955 wynosiła ponad 13 tys. rocznie, następnie jednak znacznie zmalała. Równocześnie zaczęto na specjalnych kursach intensywne szkolenie archiwistów zakładowych. W Poznaniu powołano nawet w tym celu Korespondencyjny Kurs Archiwalny. Corocznie przeszkalano po kilka tysięcy osób (w r. 1954 nawet 8tys.), wysiłek ten jednak szedł częściowo na marne wobec wielkiej płynności kadr w tych archiwach.

W celu przyjęcia z pomocą instytucjom Naczelna Dyrekcja prowadziła też odpowiednią akcję wydawniczą. Trzykrotnie publikowano zbiory przepisów kancelaryjnych i archiwalnych (ostatnio w 1975 r. - "Dokumentacja w zakładzie pracy. Przepisy kancelaryjne i archiwalne. Stan prawny na dzień 31 grudnia 1973 r." oprac. K. Radczuk).

Nadzór nad narastającym zasobem archiwalnym prowadzony był więc w Polsce Ludowej na wielką skalę. Odpowiednie przepisy w tym zakresie zostały w latach siedemdziesiątych dwukrotnie kodyfikowane: zarządzeniem Naczelnego Dyrektora nr 20 z 10 grudnia 1972 r. oraz zarządzeniem nr 21 z dnia 9 listopada 1977 r.

Działalność Naczelnej Dyrekcji i podległych archiwów zabezpieczyła na ogół skutecznie zachowanie najbardziej wartościowych materiałów archiwalnych narastających współcześnie. Nie udało się jedynie zachować w pełni wszystkich interesujących akt z pierwszych lat istnienia Polski Ludowej.

W latach siedemdziesiątych jednak sami archiwiści (B. Kroll, M. Motas, M. Tarakanowska) ocenili dotychczasowe metody opieki nad narastającym zasobem, jako nie w pełni prawidłowe. Z jednej strony zaczęto protestować przeciw zbyt daleko posuniętej ingerencji archiwów w wewnętrzną biurowość zakładów pracy, z drugiej - zwracano uwagę, że dotychczasowy system selekcji przeznaczają zbyt wielkie ilości akt do wieczystego przechowywania.

Działalność naukowa, informacyjna i wydawnicza. Statut Naczelnej Dyrekcji wymieniał także wśród zadań tego urzędu "prowadzenie prac naukowo-badawczych oraz planowanie, kierowanie i nadzorowanie prac naukowo-badawczych archiwistów w zakresie archiwistyki i archiwoznawstwa". Zadanie to spełniała Naczelna Dyrekcja za pośrednictwem Biura Prac Naukowych, a od r. 1976 Zakładu Naukowo-Badawczego Archiwistyki. Dział Wydawnictw Biura zapewniał sprawną publikację prac naukowych, biblioteka i ośrodek bibliograficzny stanowiły zaplecze warsztatowe, bezpośredni wkład do badań dawał Dział Metodyczny i funkcjonujące przy nim komisje. Praca naukowa przybierała różne formy.

Od r. 1951 organizowano ogólnopolskie konferencje metodyczne (odbyło się ich razem 7) inspirujące opracowywanie nieraz zupełnie nowej problematyki archiwalnej; dorobek ich utrwalany bywał na łamach "Archeionu". Od r. 1977 rozpoczęto w ich miejsce krajowe konferencje pracowników naukowo-badawczych archiwów państwowych (dotychczas odbyły się dwie: w Poznaniu i w Katowicach). Od r. 1958 z inicjatywy Naczelnej Dyrekcji poszczególne archiwa poczęły organizować konferencje regionalne poświęcone rozmaitej problematyce archiwalnej lub lokalnohistorycznej. Od końca lat sześćdziesiątych odbyto wiele takich sesji z okazji jubileuszy archiwów, które to sesje z reguły inspirowały wszczęcie badań nad dziejami archiwów.

Dział Metodyczny Biura Prac Naukowych (obecnie Zakład Naukowo-Badawczy Archiwistyki) zajmował się opracowywaniem instrukcji metodycznych ujednoczających i podnoszących na

wyższy poziom pracę w archiwach. Współpracowała w tym zakresie Centralna Komisja Metodyczna powołana w 1958 r. "dla rozpatrywania podstawowych problemów metodycznych w dziedzinie archiwistyki". Powoływano też komisje czasowe dla rozwiązania określonych problemów, np. dla określenia podstaw metodycznych opracowywania akt miejskich. Do ważniejszych opracowanych instrukcji metodycznych należą m.in.: o opracowywaniu wstępu do inwentarza archiwalnego (1952), o porządkowaniu zbiorów kartograficznych (1952 i 1957), o opracowywaniu akt gminnych (1954) akt bankowych (1954), akt podworskich (1955), akt miejskich (1958), inwentarzy książkowych (1960), akt kancelarii austriackiej (1961), pieczęci (1961). Ich teksty opublikowane były w "Zbiorze przepisów archiwalnych" oprac. przez M. Bielińską i A. Ptaśnikową (Warszawa 1961) lub w postaci artykułów w Archeionie.

Dla zintensyfikowania działalności naukowej samych archiwistów władze archiwalne już pod koniec lat czterdziestych wprowadziły obowiązek posiedzeń naukowych w archiwach. Mimo to przez wiele lat nie istniały zorganizowane formy kierowania centralnie pracą naukową poszczególnych pracowników archiwalnych. Dopiero w drugiej połowie lat sześćdziesiątych nastąpiła w tej sprawie radykalna zmiana. Naczelna Dyrekcja Archiwów wprowadziła mianowicie planowanie badań dla całej państwowej służby archiwalnej z wysunięciem na czoło problematyki archiwalnej i włączeniem tych badań do obowiązków służbowych archiwistów. Równocześnie z wybitnych specjalistów od określonej tematyki stworzono zespoły naukowo-badawcze opracowujące tematykę szczególnie ważną dla archiwów.

Blisko badań naukowych stała działalność Działu Ewidencji i Informacji Naczelnej Dyrekcji (od r. 1977 Ośrodka Informacji). Prowadził on centralną kartotekę zespołów przechowywanych w archiwach oraz przygotowywał do publikacji różnego rodzaju informatory o państwowym zasobie archiwalnym, o stanie jego uporządkowania, o wynikach różnych kwerend tematycznych. Szczególnie cenne okazały się publikacje "Katalogu inwentarzy archiwalnych" (Warszawa 1957, 1971 i 1977) i informatora "Zbiory kartograficzne w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej" (Warszawa 1972).

Stroną organizacyjną w y d a w n i c t w państwo-
wej służby archiwalnej zajmował się, jak wyżej wspomniano,
Dział Wydawniczy Biura Prac Naukowych (następnie Sekcja Wy-
dawnictw Zakładu Naukowo-Badawczego Archiwistyki), wspoma-
gany przez Komitet Redakcyjny Wydawnictw i oceniany przez
Radę Redakcyjną. Nadal wychodziło czasopismo Archeion, w
zwiększonej jednak objętości (przeciętnie 2 tomy na rok). Do
r. 1978 wyszło razem 66 tomów. Wydawano o wiele więcej niż
w okresie międzywojennym pozycji książkowych. Większość z
nich układała się w wyraźne serie. W latach pięćdziesiątych
taką serię utworzył "Archiwalny Biuletyn Informacyjny" zawiera-
jący w kolejnych zeszytach przegląd zawartości poszczególnych
archiwów. Naturalną kontynuacją "Biuletynu" są przewodniki po
archiwach. Inne serie stanowią inwentarze i sumariusze zespo-
łów archiwalnych, katalogi mikrofilmów, katalogi poloniców, wyka-
zy tematów opracowywanych na podstawie materiałów archiwal-
nych, ¹⁻¹⁰ przekłady z obcej literatury archiwalnej, zbiory przepisów
archiwalnych i przepisów kancelaryjnych. Dla umożliwienia ar-
chiwistom publikacji ciekawszych źródeł małego formatu stworzo-
no "Teki Archiwalne" (do 1978 r. wyszło 14 tomów), dla więk-
szych wydawnictw serię "Zróżdła Archiwalne". Poza seriami
opublikowano szereg ważnych pozycji z zakresu teorii i meto-
dyki archiwalnej, m.in. pracę C. Biernata, "Problemy archiwisty-
ki współczesnej" (Warszawa 1977), wyszły dwa wydania (1952
i 1974) "Polskiego Słownika Archiwalnego". W zakresie archi-
woznawstwa dużym osiągnięciem stało się opracowanie i wyda-
nie 3 tomów "Strat archiwów i bibliotek warszawskich w zakre-
sie rękopiśmiennych źródeł historycznych" (Warszawa 1955-
1957). Popularyzacji archiwów służyła książka Stanisławy
Pańków "Archiwa" (wyd. I - Warszawa 1969, wyd. II - Warsza-
wa 1975).

Rada Archiwalna

O r g a n i z a c j a R a d y . R a d a A r c h i w a l n a
została reaktywowana zarządzeniem prezesa Rady Ministrów

z dnia 2 kwietnia 1953 r., jako organ doradczy i opiniujący przy Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych. Jej zadania obejmowały:

1) opiniowanie ogólnych zasad programowych Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych z uwzględnieniem koordynacji tych zasad z potrzebami nauki polskiej [...], 2) inicjowanie prac naukowo-badawczych i wydawniczych w zakresie archiwistyki i archiwoznawstwa, 3) opiniowanie zasad i programów szkolenia kadr archiwalnych, 4) rozpatrywanie spraw dotyczących organizacji państwowej służby archiwalnej, 5) opiniowanie zasad i trybu brakowania materiałów archiwalnych, 6) rozpatrywanie innych spraw przedstawionych przez naczelnego dyrektora archiwów państwowych.

Z biegiem czasu Radzie Archiwalnej powierzono też sprawy związane z przekwalifikowaniami i awansami pracowników naukowych w archiwach.

Kadencja Rady jest trzyletnia, a jej 20 członków powołał prezes Rady Ministrów (później właściwy resortowy minister) spośród pracowników nauki zatrudnionych w rozmaitych instytucjach naukowych i archiwach. Z reguły w każdorazowej Radzie zasiada obok historyków z Instytutu Historii PAN i uniwersytetów kilku dyrektorów archiwów podległych Naczelnej Dyrekcji oraz archiwów wydzielonych. Brak jest natomiast przedstawicieli resortów oraz władz kościelnych, czym Rada powojenna różni się od swej poprzedniczki z lat międzywojennych.

Pracami Rady kieruje przewodniczący posiadający dwóch zastępców. Jej sekretariat prowadzony jest przez biuro Naczelnej Dyrekcji Archiwów. Stanowisko przewodniczącego od r. 1953 piastowali kolejni dyrektorzy Instytutu Historii PAN - Tadeusz Manteuffel oraz Czesław Madajczyk.

Działalność Rady. Rada zbiera się przeciętnie dwa razy do roku. Działa także przez komisje stałe i zwoływane ad hoc. Stałą tematykę jej obrad stanowi dyskusja nad planami i sprawozdaniami Naczelnej Dyrekcji Archiwów, a od lat sześćdziesiątych również sprawy przekwalifikowań i awansów archiwistów. Szereg posiedzeń poświęcano omówieniu

problemów szczególnie ważnych dla służby archiwalnej i środowisk historycznych. Dyskutowano więc m.in. sprawy kształcenia archiwistów, sytuację personelu archiwów, projekty zmian dekretu o archiwach, sytuację lokalową archiwów i wiele innych. To z inicjatywy i na wniosek Rady Archiwalnej wystąpiono już w 1958 r. o zaliczenie archiwów do instytucji naukowych.

Rada Archiwalna stała się pożyteczną platformą stałej wymiany poglądów pomiędzy władzami archiwalnymi oraz użytkownikami archiwów ze świata nauki.

Archiwa państwowe

O r g a n i z a c j a a r c h i w ó w . Organizację wewnętrzną archiwów unormowały s t a t u t y nadawane w miarę rozbudowy sieci archiwalnej. Archiwa centralne uzyskały, każde z osobna, swoje własne statuty. Opierając się na nich w każdym stworzono pewną ilość oddziałów. Podstawą ich wydzielenia był podział zasobu według kryteriów chronologiczno-rzeczowych (niekiedy także pełnione funkcje). Tak więc Archiwum Główne Akt Dawnych miało 7 oddziałów, na które podzielono zasób oraz (w swoim czasie) także oddział ósmy konserwacji zbiorów, Archiwum Akt Nowych 6 oddziałów, Archiwum Dokumentacji Mechanicznej 3 oddziały.

Archiwa wojewódzkie przeprowadziły podział na oddziały według statutów ramowych. W archiwach wojewódzkich ilość oddziałów wynosiła od 2 do 6 zależnie od wielkości zasobu i liczby pracowników. Najczęściej tworzone oddziały: akt władz administracyjnych i sądowych (niekiedy z podziałem na dawne i nowe), akt instytucji i przedsiębiorstw gospodarczych, akt miejskich i samorządowych, zbiorów i kolekcji. W Archiwum Wojewódzkim w Katowicach powstał w 1960 r. specjalny oddział akt górniczych, przy którym powołano osobną radę naukową.

W oddziałach archiwów wojewódzkich tworzone działy w miarę potrzeby i zależnie od wielkości i struktury zasobu. Archiwum w Jaśle, będące oddziałem archiwum rzeszowskiego, posiadało dział akt górnictwa naftowego, przy którym powołano podobną radę, jak przy oddziale akt górniczych w Katowicach.

Statuty archiwów powiatowych, które do r. 1958 nie posiadały prawa do stałego zasobu, nie przewidywały tworzenia w nich działów.

W każdym archiwum organizowano pracownie naukowe połączone z bibliotekami podręcznymi. Ich funkcjonowanie określiły odrębne regulaminy.

W Archiwum Akt Nowych oraz w archiwach wojewódzkich powołano komisje brakowania (później oceny) materiałów archiwalnych. W archiwach centralnych oraz w archiwach wojewódzkich o bardziej doświadczonym personelu powstały w 1958 r. komisje metodyczne (niektóre wspólne dla kilku archiwów). Rozpatrywały one wszelkie problemy metodyczne wynikające z bieżącej pracy i opiniowały wykonywane w archiwum prace.

Wszystkie większe archiwa posiadały także osobne działy administracyjno-finansowe (sekretariat i rachubę). Jak już o tym wspomiano, przy większych archiwach stworzono także pracownie do tzw. małej konserwacji. Archiwum Dokumentacji Mechanicznej, archiwa państwowe w Gdańsku i Poznaniu uzyskały także własne pracownie fotograficzne i mikrofilmowe.

Od r. 1965 rozpoczęto prace nad nowelizacją statutów. Zarządzeniem Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych z dnia 26 stycznia 1970 r. wprowadzono w życie nowy ramowy statut archiwum wojewódzkiego, który posłużył za podstawę do zmiany statutów szczegółowych. W ciągu dwu lat (1970-1971) wszystkie archiwa wojewódzkie otrzymały nowe statuty. Zn. wleżowano także statuty archiwów centralnych.

Reforma polegała przede wszystkim na zmniejszeniu ilości oddziałów. Zasób dzielono teraz wyłącznie chronologicznie, najczęściej na akta okresu staropolskiego, akta XIX-XX w. do r. 1945 i akta po r. 1945 (Polski Ludowej). Poza tym każde archiwum miało posiadać jeden oddział funkcyjny o nazwie "udostępnienie, ewidencja, konserwacja i reprografia zasobu". W większości archiwów zasób dzielono tylko na dwa oddziały - akta do 1945 r. i od tego roku, nie wszędzie bowiem przechowywano większe ilości akt staropolskich.

W następstwie reformy 9 archiwów wojewódzkich przyjęło strukturę 3-oddziałową, 6 archiwów 4-oddziałową i dwa 5-oddziałową (w tym po jednym oddziale funkcyjnym). Archiwum w

Gdańsku stworzyło jednak 2 oddziały funkcyjne (oddzielnie - pracownia naukowa i biblioteka, oddzielnie - reprografia i konserwacja), a archiwum w Poznaniu aż 3 (pracownia naukowa wraz z filmoteką i biblioteką, pracownia reprograficzna, pracownia konserwatorska). Tak jak i w okresie poprzednim wszystkie większe archiwa posiadały działy administracyjno-finansowe.

Reforma spotkała się z uwagami krytycznymi. Wskazywano zwłaszcza na trudności podziału całego zasobu według kryteriów chronologicznych. Mimo to podstawowe zasady podziału zasobu zachowano przy kolejnej reformie przeprowadzonej w 1976 r. Nie miała ona już tak zasadniczego charakteru jak poprzednia z lat 1970/1971, była jednak konieczna ze względu na powołanie nowych archiwów państwowych i zmianę struktury archiwów terenowych. W 1976 r. wszystkie archiwa wojewódzkie otrzymały nowe statuty nadające im następującą organizację:

Archiwa posiadające większy zasób staropolski posiadają po 3 oddziały aktowe: 1 - materiałów archiwalnych do przełomu XVIII/XIX w., 2 - materiałów archiwalnych od przełomu XVIII/XIX w. do 1945 r. i 3 - materiałów archiwalnych od r. 1945.

Archiwa bez większego zasobu staropolskiego mają po dwa oddziały: 1 - materiałów archiwalnych do 1944/1945 r., 2 - materiałów archiwalnych od 1944/1945 r.

Archiwa najmniejsze posiadają tylko jeden oddział materiałów archiwalnych.

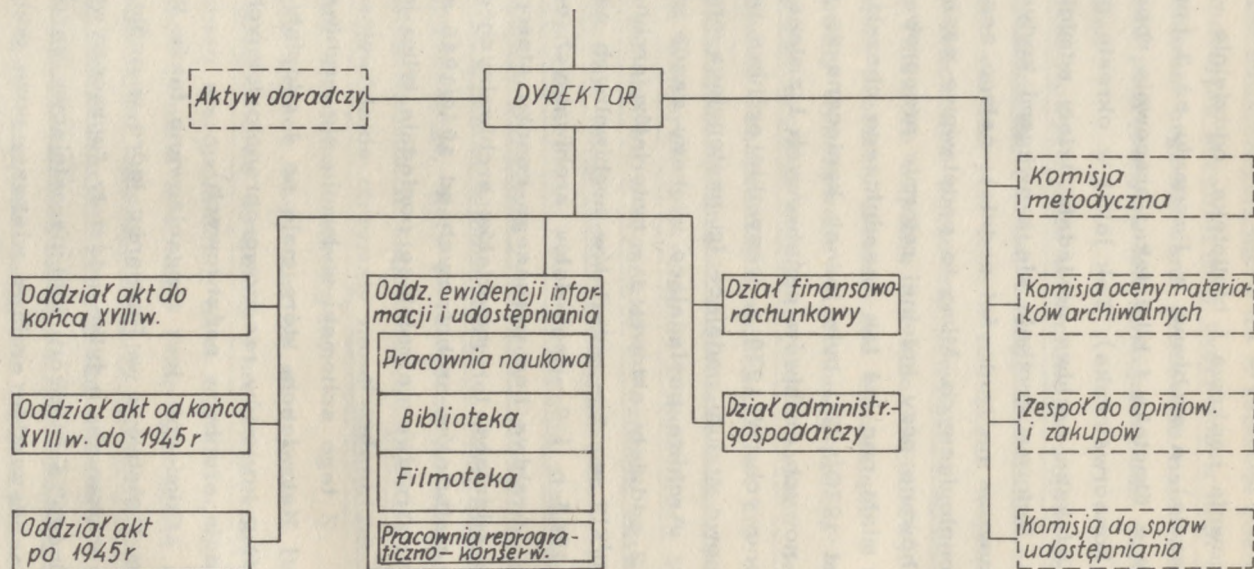
Z tego schematu wyłamują się archiwa w Warszawie, Łodzi i Katowicach, które mają po 4 oddziały aktowe wyróżnione według kryteriów rzeczowo-chronologicznych (zob. dalej w przeglądzie archiwów państwowych).

Odmienne jest zorganizowane także Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Poznaniu, które w ogóle nie posiada oddziałów aktowych, a tylko oddziały "opracowywania zasobu archiwalnego" i "nadzoru nad narastającym zasobem archiwalnym".

Wszystkie archiwa większe, poza oddziałami materiałów archiwalnych, mają także (zwykle jako czwarty lub trzeci) oddział ewidencji, informacji i udostępniania złożony z reguły z pracowni naukowej i pracowni konserwatorsko-reprograficznej. Sama zaś pracownia naukowa łączona jest z filmoteką i biblioteką,

SCHEMAT ORGANIZACJI DUŻEGO ARCHIWUM WOJEWÓDZKIEGO
W 1976 r
NACZELNA DYREKCJA ARCHIWÓW

IX

Archiwa mniejsze nie mają tego rodzaju pełnego oddziału, a tylko pracownię naukową oraz stanowiska pracy do spraw reprografii i konserwacji.

Obsługa większych archiwów zapewniona jest przez osobne działy: finansowo-rachunkowy i administracyjno-gospodarczy. Kilka archiwów mniejszych ma osobne referaty gospodarcze. Archiwa najmniejsze - stanowiska pracy do spraw administracyjnych i gospodarczych.

Przy wszystkich większych archiwach funkcjonują też następujące organy kolegialne o charakterze opiniodawczym i doradczym:

- 1) zespół doradczy przy dyrektorze (na wzór podobnego przy Naczelnym Dyrektorze Archiwów),
- 2) komisja metodyczna,
- 3) komisja oceny materiałów archiwalnych,
- 4) zespół do opiniowania i zakupu archiwaliów,
- 5) komisja opiniodawczo-doradcza do spraw udostępniania zasobu.

Na czele archiwów centralnych i wojewódzkich stali przed reformą i stoją nadal ich dyrektorzy, na czele zaś archiwów niższych szczebli ich kierownicy. Od r. 1977 zaczęto w największych archiwach powoływać zastępców dyrektorów.

Wraz z ogólnym wzrostem etatów w państwowej służbie archiwalnej wzrastała także obsada poszczególnych archiwów. Archiwa centralne i wojewódzkie posiadały z reguły większy personel niż oddziały terenowe i archiwa powiatowe. Ale i wśród wojewódzkich były większe i mniejsze. Ok. r. 1973 w oddziałach aktowych (a więc przy bezpośredniej pracy nad zasobem) zatrudniano:

Nazwa archiwum	Ogółem	W tym personel pomocn.
WAP w Białymstoku	6,0	1,5
WAP w Bydgoszczy	7,5	1,5
WAP w Gdańsku	14,0	6,5
WAP w Katowicach	15,0	4,0

WAP w Kielcach	11,0	5,0
WAP w Krakowie	26,0	7,0
WAP w Koszalinie	5,0	3,0
WAP w Lublinie	15,0	5,0
WAP w Łodzi	20,5	6,5
WAP w Olsztynie	7,5	3,0
WAP w Opolu	9,0	2,0
WAP w Poznaniu	16,0	7,5
WAP w Rzeszowie	6,5	3,5
WAP w Szczecinie	8,3	3,0
WAP w Warszawie	22,0	6,0
WAP we Wrocławiu	15,5	5,5

A więc były archiwa "wielkie" zatrudniające ponad 20 właściwych archiwistów (Kraków, Łódź, Warszawa - należało by tu dodać archiwa centralne), "średnie" o 10-20 archiwistach (Gdańsk, Kielce, Lublin, Poznań, Wrocław) i "małe", poniżej 10 archiwistów (pozostałe).

Oddziały terenowe miały na ogół znacznie mniejszy personel. Tylko największe (jak Toruń) zatrudniały 7-8 osób, inne 4-5, a archiwa powiatowe 2-3 archiwistów i pracowników obsługi.

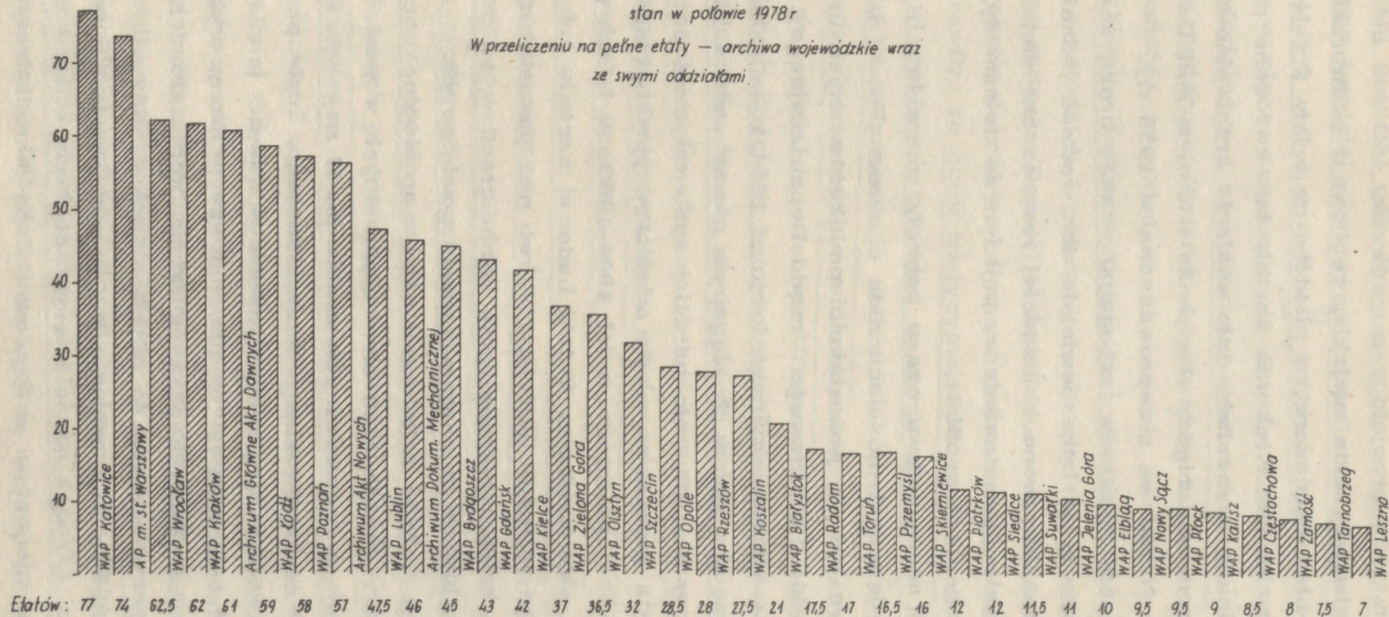
Podział wszystkich etatów (zarówno właściwych archiwistów jak i pracowników obsługi) pomiędzy poszczególne archiwa po reformie z 1975-1976 r. wyglądał tak jak, pokazuje to schemat X.

Zasób archiwów i jego opracowywanie. Gromadzenie zasobu w archiwach państwowych zachowało po r. 1951 nadal te formy, które przybrało w pierwszych latach powojennych. W dalszym ciągu, aż do lat sześćdziesiątych włącznie, przeprowadzano akcję rewindykacyjną (była o tym już mowa wyżej). Przejmowano od różnych urzędów, zwłaszcza po 1956 r. zabezpieczone przez nie czasowo akta. Pewne materiały archiwalne uzyskały archiwa państwowe w drodze scalania archiwalno-muzealnego.

ZATRUDNIENIE W ARCHIWACH PAŃSTWOWYCH
stan w połowie 1978 r

X

W przeliczeniu na pełne etaty — archiwa wojewódzkie wraz
ze swymi oddziałami.

Już w r. 1951 przejęto z muzeów ok. 450 mb. akt proveniencji państwowej, akta miejskie, cechowe i podworskie. Akcji tej jednak nie dokończono, a niektóre materiały przejęte z Muzeum Czartoryskich w Krakowie zostały tam zwrócone po kilku latach. Mniejsze rezultaty dało scalanie archiwalno-biblioteczne (poza wymianą między Archiwum Głównym Akt Dawnych i Biblioteką Narodową przeprowadzoną w 1955 r.).

Zasób archiwów wzbogacano także drogą zakupów. Ilości kupowanych akt były niewielkie, ich wartość jednak niejednokrotnie duża. Oferowano najczęściej rozproszone materiały staropolskie i dziewiętnastowieczne, pojedyncze dokumenty, korespondencję, papiery osobiste.

W miarę upływu czasu zaczęły w archiwach narastać w coraz większych ilościach akta z okresu Polski Ludowej. Początkowo były to pozostałości po likwidowanych urzędach (np. cenne akta Państwowego Urzędu Repatriacyjnego). Po reformie podziału administracyjnego kraju w 1954 r. napłynęły masowo akta urzędów gminnych sięgające nieraz wstecz XIX w. Później przejmowanie przybrało bardziej systematyczną postać. Napływały akta zwłaszcza władz administracyjnych i samorządowych, w pierwszej kolejności z lat 1944-1950. W latach siedemdziesiątych akta z okresu Polski Ludowej zaczęły już w większości archiwów wyraźnie ilością górować nad pozostałymi, zwłaszcza że kolejna reorganizacja administracji w 1975 r. spowodowała archiwizację masy akt władz powiatowych.

Od r. 1958 państwowa służba archiwalna poczęła gromadzić nowy rodzaj materiałów archiwalnych w postaci mikrofilmów poloników z zagranicznych archiwów. W negatywach przechowywano je w filmotece Archiwum Głównego, kopie pozytywowe otrzymywały także zainteresowane archiwa.

W celu zabezpieczenia, a także ochrony oryginałów przed zużyciem rozpoczęto także mikrofilmowanie cenniejszych zbiorów własnych. Akcja ta objęła stopniowo wszystkie archiwa i doprowadziła do powstania w nich osobnych zbiorów mikrofilmów. Jej ośrodek mieści się w Archiwum Dokumentacji Mechanicznej, mianowicie w Pracowni Foto-Mikrofilmowej i Centralnym Magazynie Mikrofilmów. Do r. 1969 sporządzono ponad 15 mln klitek i rozpoczęto wydawanie osobnego katalogu mikrofilmów.

↓

W wyniku procesu odbudowy zasobu, a następnie jego dalszego coraz bardziej planowego gromadzenia, zmieniła się s t r u k t u r a z a s o b u archiwów państwowych.

Znalazły się w nim w szerszym niż dawniej zakresie akta samorządu terytorialnego i zawodowego, akta rodowe i spuścizny, archiwalia gospodarcze. Zmieniło tę strukturę także przesunięcie granic państwa. W skład zasobu weszły po 1945 r. także materiały archiwalne (głównie popruskie) dokumentujące przeszłość ziem zachodnich i północnych. Zaszły też w zasobie zmiany innego rodzaju. Rozwój techniki biurowej z jednej strony a zainteresowanie różnymi formami dokumentacji przeszłości z drugiej sprawiły, że obok tradycyjnej dokumentacji aktowej zaczęły się w archiwach pojawiać w coraz większych ilościach inne jej postaci: dokumentacja techniczna (projektowa), kartograficzno-geodezyjna, wreszcie audiowizualna. Ta ostatnia trafiła przede wszystkim do Archiwum Dokumentacji Mechanicznej, w mniejszych ilościach jednak także i do innych archiwów.

Chronologicznie dawały się wyróżnić w zasobie archiwów: materiały staropolskie (z okresu do końca XVIII w.), z okresu zaborów, z okresu dwudziestolecia międzywojennego, z lat okupacji hitlerowskiej i wreszcie akta Polski Ludowej.

R o z m i e s z c z a n i e w archiwach tego z a s o b u było wypadkową dwóch tendencji: zachowania w każdym archiwum tego, co się w nim zarchiwizowało, oraz przekazywania nowym archiwom zespołów wytworzonych na obszarze ich działania a zarchiwizowanych wcześniej w innych starszych archiwach. W latach pięćdziesiątych na ogół dzielono zasoby archiwów starszych na rzecz nowszych. Z części zasobów archiwów w Poznaniu i we Wrocławiu zorganizowano zasób archiwum w Zielonej Górze, wydzielone zespoły z Wrocławia i Katowic zasilły zasób archiwum w Opolu, archiwum białostockie uzyskało akta z Olsztyna i archiwów warszawskich, archiwum w Rzeszowie z archiwum krakowskiego, Archiwum m. Warszawy i Województwa Warszawskiego - z Archiwum Akt Nowych. Archiwa starsze broniły się jednak przed wydawaniem swych akt, niekiedy dochodziło w tej mierze do sporów między archiwami. W latach sześćdziesiątych miała je rozpatrywać i wątpliwe wy-

padki rozstrzygać specjalna komisja do spraw międzyarchiwalnego scalania akt powołana z ekspertów spoza państwowej służby archiwalnej, działalność jej jednak nie trwała długo.

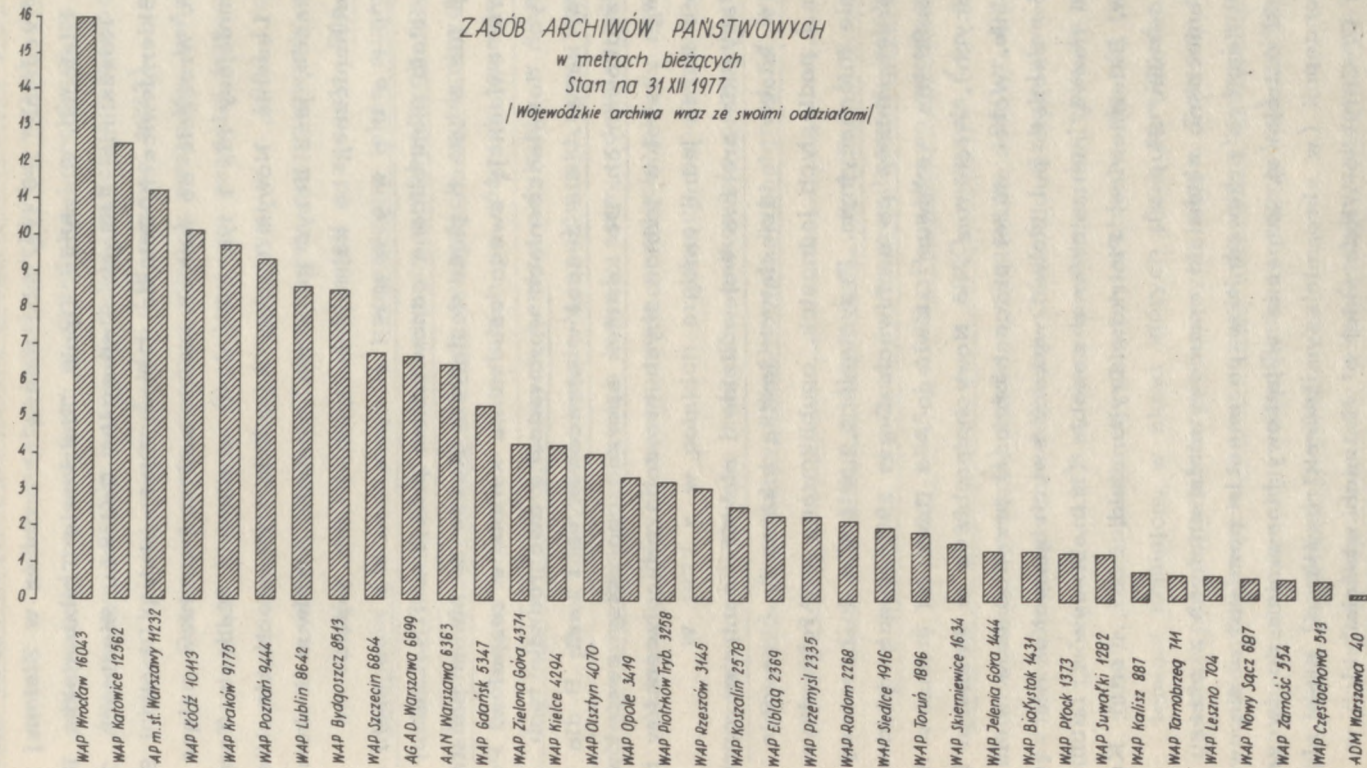
Dochodziło również do przesuwania zasobu między archiwami wojewódzkimi i ich oddziałami terenowymi oraz archiwami powiatowymi, i tu jednak zaznaczały się różne tendencje: skupiania wszystkich starszych i cenniejszych akt w siedzibie województwa lub rozmieszczenia zasobu w archiwach terenowych zgodnie z zasadą przynależności terytorialnej.

W następstwie tych wszystkich przemieszczeń, a także sytuacji istniejącej częściowo już w okresie międzywojennym, rozmieszczenie państwowego zasobu archiwalnego w archiwach jest na ogół dosyć przypadkowe, jedynie zasób staropolski utrzymał się na ogół bez zmian w tych archiwach, w których był przechowywany przed 1939 r., a nawet już w XIX w.

Wzrost w i e l k o ś c i tego zasobu charakteryzują następujące liczby: na koniec r. 1950 szacowano zasób wszystkich archiwów państwowych na ok. 80 tys. mb. akt (5 tys. zespołów), nie osiągnął on więc jeszcze stanu z r. 1939; w r. 1955 zasób zajmował ponad 105 tys. mb. (ponad 10 tys. zespołów), a w r. 1963 odpowiednio 145 tys. mb. (24 tys. zespołów). Sprawozdanie Naczelnej Dyrekcji Archiwów za rok 1977 określiło wielkość zasobu na 156 tys. mb. (11 719 tys. jednostek archiwalnych) i 35 tys. zespołów. Poza tym Archiwum Dokumentacji Mechanicznej przechowywało fonotekę z 6 424 nagraniami, fototekę liczącą 753 tys. jednostek i filmotekę z 340 filmami.

Zasób ten na przełomie 1977/1978 r. rozkładał się na poszczególne archiwa wojewódzkie, jak pokazuje to schemat XI. Największy zasób posiada Wojewódzkie Archiwum Państwowe we Wrocławiu (wraz z oddziałami w Legnicy i Wałbrzychu), bo aż 16 tys. mb. Ponad 10 tys. mb. mają jeszcze archiwa w Katowicach (z 5 oddziałami), w Warszawie (Archiwum m.st. Warszawy z 6 oddziałami) i w Łodzi (z jednym oddziałem). Zasób od 5 tys. mb. do 10 tys. mają archiwa w Krakowie, Poznaniu, Lublinie, Bydgoszczy, Szczecinie, Warszawie (Archiwum Główne i Akt Nowych), wreszcie Gdańsku. To są archiwa wielkie i duże.

tys. mb

Grupę archiwów średnich tworzą te, których zasób mieści się w przedziale 1-5 tys. mb.; należą tu archiwa: w Zielonej Górze, Kielcach, Olsztynie, Opolu, Piotrkowie Trybunalskim, Rzeszowie, Koszalinie, Elblągu, Przemyślu, Radomiu, Siedlcach, Toruniu, Skierniewicach, Jeleniej Górze, Białymstoku, Płocku i Suwałkach. Wreszcie do małych można zaliczyć archiwa mające zasób mniejszy niż 1 tys. mb.; są to archiwa w Kaliszu, Tarnobrzegu, Lesznie, Nowym Sączu, Zamościu i Częstochowie. Nie- wielki zasób, jeśli liczyć go w mb., posiada Archiwum Dokumentacji Mechanicznej, bo zajmuje on tylko 40 mb. pótek.

O p r a c o w y w a n i e z a s o b u w a r c h i - w a c h z o s t a ł o u j e d n o l i c o n e o d p o w i e d n i m i p r z e p i s a m i N a c z e l n e j D y r e k c j i j u ż w l a t a c h p i ę d z i e s i ą t y c h. K a ż d e a r c h i w u m p a ń s t w o - w e o p a r ł o e w i d e n c j ę s w e g o z a s o b u n a k a r t o t e c e z e s p o ź ó w. P o p i e r w s z y c h d o ś w i a d c z e n i a c h w p r o w a d z o n o d w a r o d z a j e t y c h k a r t: t z w. k a r t ę A d l a z e s p o ź ó w o p r a c o w a n y c h i k a r t ę B d l a n i e u p o r z ą d k o w a n y c h. D o k a r t o t e k s p o r z ą d z o n o s p i s y z e s p o ź ó w. Z s z e r e g u z e s p o ź ó w j e d n o r o d n y c h t w o r z o n o g r u p y z e s p o ź ó w p o s i a d a j ą c e k a ż d a j e d n ą k a r t ę.

Wszystkie archiwa wojewódzkie i niektóre centralne opracowały w latach pięćdziesiątych krótką informację o zasobie własnym i podległych jednostek, opublikowaną w Archiwalnym Biuletynie Informacyjnym. Przystąpiono następnie do opracowywania przewodników po archiwach. Do r. 1977 wyszły drukiem przewodniki dla Archiwum Głównego Akt Dawnych (tom I z 3 planowanych), Archiwum Akt Nowych, archiwów w Poznaniu i Szczecinie. Wobec dużej pracowitości przewodników wiele archiwów zaczęło publikować wykazy swych zespołów najczęściej pod nazwą informatorów o zasobie (m.in. Rzeszów, Lublin, Wrocław, Skierniewice, Piotrków Trybunalski, Łódź, Toruń, Kraków, Koszalin, Słupsk).

Zaniechano natomiast opracowywania znanych z okresu międzywojennego przewodników po zasobie pozostałym z pewnej epoki ustrojowej. Zupełnie wyjątkowym nawrotem do ówczesnych koncepcji (w skromniejszym jednak rozmiarze) stało się studium C. Chryzko-Włodarskiej o władzach włościńskich w Królestwie Polskim i pozostałych po nich aktach (Warszawa 1973).

Sporządzano przewodniki po archiwach, które obecnie weszły w skład zasobu innych archiwów; wyszły drukiem takie przewodniki po archiwum m. Gdańska i archiwum m. Elbląga (Warszawa 1970); można tu także zaliczyć przewodnik po archiwum książąt pszczyńskich (Warszawa 1973).

Opracowywanie poszczególnych zespołów kończyło się napisaniem inwentarza (książkowego, rzadziej tylko kartkowego), zgodnie z wytycznymi wprowadzonymi w r. 1952 i znowelizowanymi w 1960. Większość inwentarzy zaopatrywano we wstępy, spełniające rolę naukowej informacji o zespole. Dla wybranych zespołów (lub ich części) sporządzano także sumariusze i indeksy. Pewną ilość takich pomocy archiwalnych opublikowano. Informacje o poszczególnych zespołach archiwalnych, o ich wytwórcach, a także o materiałach do różnych tematów publikowane były w postaci licznych bardzo artykułów w "Archeionie".

Do czasu opracowania zespołów akt nowo przyjętych podstawową pomocą dla nich bywały spisy zdawczo-odbiorcze, na podstawie których następowało przejęcie akt do archiwum.

W 1977 r. w polskich archiwach państwowych przechowywano ponad 21 tys. zespołów całkowicie opracowanych (124 tys. mb. akt). Inwentarzy książkowych było ponad 16 tys., kartkowych ponad 7 tys.

U d o s t ę p n i a n i e z a s o b u o d b y w a ł o się na podstawie regulaminów wprowadzanych kolejno zarządzeniami z lat 1952, 1955 i 1960. Początkowo udostępniano tylko akta do r. 1939, potem do r. 1950, wreszcie (za zezwoleniem Naczelnej Dyrekcji) także z okresu po 1950 r. Ostatnie w tej mierze zarządzenie Ministra Oświaty i Szkolnictwa Wyższego z 13 stycznia 1968 r. decydowanie o dostępie do akt sprzed 1939 r. pozostawiło dyrektorom archiwów, do akt nowszych natomiast komisjom, w skład których obok dyrektorów wchodziły także przedstawiciele miejscowych władz. Dotyczy to użytkowników krajowych. Dopuszczanie do akt obcokrajowców (również sprowadzanie akt i mikrofilmów z zagranicy) należy do kompetencji Naczelnej Dyrekcji.

Udostępniania akt bezpośrednio zainteresowanym odbywało się w pracowniach naukowych. Inną formę stanowiły odpowiedzi

na kwerendy. Głównymi użytkownikami byli pracownicy nauki. Przejęcie jednak dużej ilości akt stosunkowo nowych powodowało także zainteresowanie nimi ze strony społeczeństwa. Stosunkowo mały procent zainteresowanych stanowiły urzędy i instytucje.

Ilość osób odwiedzających pracownie naukowe archiwów i ilość kwerend stale rosła:

Rok	Liczba osób w pracowniach	Liczba kwerend
1951	1 207	1 188
1963	4 127	15 445
1977	7 497	19 129

W 1977 r. dla władz i urzędów wykonano 2125 kwerend, dla instytucji naukowych 426, dla osób prywatnych 16 582 (w tym 2473 zagranicznych).

Dużą rolę w przybliżaniu historykom materiałów archiwalnych odegrały tzw. kwerendy tematyczne. W latach 1949-1950 przeprowadzono inwentaryzację źródeł do historii polskiego ruchu robotniczego, w latach 1951-1955 inwentaryzację materiałów do dziejów wsi, dalej inwentaryzację źródeł do dziejów rewolucji 1905-1907 r., kwerendę do historii wojen polsko-szwedzkich i do dziejów powstania styczniowego. Przeprowadzano także kwerendy obejmujące nie tylko archiwa zależne od Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych, na przykład przy poszukiwaniu materiałów do dziejów Komunistycznej Partii Polski. Wyniki niektórych z tych kwerend były publikowane w osobnych informatorach (np. "Komunistyczna Partia Polski, Informator o materiałach archiwalnych z lat 1918-1939, przechowywanych w archiwach polskich", Warszawa 1970). Wszystkie te kwerendy oddały wielkie usługi badaczom, decydując nieraz wprost o ożywieniu badań nad określoną tematyką.

W latach siedemdziesiątych państwowa służba archiwalna wprowadziła nowe metody udostępniania materiałów użytecznych dla władz, zwłaszcza takich, które mogłyby przydać się bezpo-

średnio gospodarce narodowej. Przeprowadzano mianowicie odpowiednie kwerendy tematyczne w archiwach, a ich wyniki w postaci opracowań analitycznych rozsyłano do potencjalnych użytkowników. Same kwerendy przeprowadzali archiwiści specjalnie do tej pracy odkomenderowani, zwani popularnie dokumentalistami. Z wyników kwerend tego rodzaju korzystają również rozmaite placówki naukowe. O wielkości przedsięwzięcia i jego efektach świadczy fakt, że tylko w jednym 1977 r. udostępniono użytkownikom 32 148 kart dokumentacyjnych. Dla zainteresowania odpowiednich władz i instytucji materiałami spoczywającymi w archiwach poczęto też organizować specjalne sesje i narady (w r. 1977 we Wrocławiu i w Katowicach).

O p i e k a a r c h i w ó w n a d n a r a s t a j ą c y m z a s o b e m a r c h i w a l n y m . Niewątpliwie ta dziedzina działalności pochłaniała po drugiej wojnie światowej dużą część czasu i wysiłku archiwów państwowych za wyjątkiem Archiwum Głównego Akt Dawnych. Najtrudniejsze były zwłaszcza lata pięćdziesiąte, kiedy to dopiero wypracowano właściwe metody działania i zdobywano odpowiednie doświadczenie. Stosunkowo szybko wypracowano technikę wydawania zezwoleń zakładom pracy na oddawanie do składnic makulatury wybrakowanych materiałów. Natomiast trudniej było przyuczyć same zakłady pracy do przestrzegania wszystkich w tym zakresie przepisów. Wymagało to licznych kontroli zbiornic makulatury, wizytacji składnic akt (archiwów zakładowych), ekspertyz, kursów dla kierowników tych składnic. Pewną poprawę przyniosły dopiero lata sześćdziesiąte. Formy opieki stosowane przez archiwa były ściśle określone przez Naczelną Dyрекcję Archiwów i zostały bliżej już przedstawione w odpowiednim ustępie o działalności tego urzędu.

D z i a ł a l n o ś ć n a u k o w a , p o p u l a r y z a t o r s k a i r e g i o n a l n a . Te nowe formy działania archiwów rozwinęły się na większą skalę dopiero po drugiej wojnie światowej, zwłaszcza od r. 1957. I tu ogólny kierunek nadawała Naczelna Dyрекcja Archiwów (patrz

NDAP
 wyżej). Na niej też spoczywał ciężar popularyzacji archiwów w skali ogólnopolskiej. W skali regionalnej czyniły to same archiwa.

Urządzeniami wystaw, zapoczątkowanych w r. 1949 ekspozycją Archiwum Głównego Akt Dawnych "Przeszłość Warszawy w dokumencie archiwalnym", zajmowały się archiwa wszystkich szczebli. O wielkości tej akcji świadczą przedstawione liczby:

Rok	Ilość wystaw i pokazów	Rok	Ilość wystaw i pokazów
1951	4	1961	8
1952	4	1962	26
1953	6	1963	ok. 46
1954	12	1964	21
1955	31	1965	16
1956	ok. 17	1966	30
1957	25	1967	27
1958	ok. 119	1968	ok. 140
1959	ok. 20	1969	16
1960	35	1970	7

W 1977 r. ilość wystaw urządzonych samodzielnie lub wspólnie z innymi instytucjami (archiwa szczególnie owocnie współpracują w tym zakresie z muzeami), doszła do 174. Nasiłenie tej akcji przypadało zawsze na lata, w których obchodzono Tygodnie Archiwów. Wówczas też archiwiści starali się rozwinąć akcję propagandową na szerszą skalę także za pomocą środków masowego przekazu.

Tematyka wystaw bywała różnaita. Nawiązywano do wielkich rocznic historycznych obchodzonych przez cały kraj, ale podejmowano też tematy regionalne, a nawet lokalne. Bywały też wystawy poświęcane pracy i osiągnięciom samych archiwów. Dla wielu wystaw wydano osobne katalogi.

Archiwa wchodziły też na swoim terenie w kontakt ze szkołami, urządzając dla nich specjalne pokazy i pogadanki.

Intensyfikacja pracy naukowej archiwistów nastąpiła nieco później niż pracy popularyzatorskiej, bo dopiero w latach sześćdziesiątych. Jednak już od końca lat

czterdziestych, jak o tym była mowa, we wszystkich archiwach wojewódzkich i niektórych oddziałach terenowych wprowadzono obowiązek periodycznych posiedzeń naukowych. Ich tematyka z reguły wychodziła poza zakres archiwistyki w kierunku historii regionalnej i lokalnej. Przez ostatnie kilkanaście lat wielu archiwistów bierze bezpośredni udział w badaniach organizowanych przez Naczelną Dyрекcję Archiwów (w zespołach badawczych). Ale aktywność naukowa wielu spośród nich uwidacznia się też w podejmowaniu tematów historycznych w powiązaniu z miejscowymi ośrodkami badawczymi. W związku z tym wiele archiwów terenowych, także niektóre wojewódzkie, stały się ważnymi ośrodkami prowadzącymi badania regionalne, a także popularyzację dziejów regionu. Współpracowały w tym zakresie zwłaszcza z Polskim Towarzystwem Historycznym. Często właśnie w oparciu o archiwa powstawały i istnieją oddziały lub koła tego stowarzyszenia. W ośrodkach uniwersyteckich archiwiści z reguły uczestniczyli w badaniach naukowych inicjowanych przez uczelnie, zwłaszcza biorąc często udział w publikacji źródeł do dziejów własnego regionu.

Ta działalność regionalna archiwów, mimo że zalecana i częściowo sterowana przez Naczelną Dyрекcję Archiwów, przybierała na sile w różnych ośrodkach także zależnie od temperamentu, zainteresowań i możliwości samych archiwistów. Większość archiwów terenowych stała się jednak w okresie po drugiej wojnie światowej instytucjami ważącymi w życiu prowincji, wnoszącymi wiele do życia naukowego i kultury poszczególnych regionów kraju. Toteż zlikwidowanie wielu archiwów po r. 1975 (archiwa powiatowe) osiagających w tej dziedzinie znakomite wyniki (np. Powiatowe Archiwum Państwowe w Tomaszowie Mazowieckim) niewątpliwie zubożyło życie kulturalne prowincji polskiej.

PRZEGLĄD ARCHIWÓW PAŃSTWOWYCH WEDŁUG STANU
W R. 1977)

L i t e r a t u r a . Wykaz archiwów państwowych według stanu na dzień 22 lipca 1964 r. opublikowała E. Brańska w załączniku do artykułu "Sieć archiwów państwowych w Polsce Ludowej" (Archeion XLI, 1964), oraz, według stanu z początku r. 1966, osobno: "Archiwa państwowe. Informator" (Warszawa 1968). Wykaz archiwów (nie tylko podległych Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych) w układzie wg województw wydał I. I h n a t o w i c z , "Vademecum do badań nad historią XIX i XX wieku" (t.1, Warszawa 1967). Przeglądu archiwów i ich zasobu dokonała także S. P a ń k ó w w książeczce "Archiwa" (Warszawa 1969, II wyd. 1975). Prezentację archiwów państwowych dała I. K o b e r d o w a , "Archives d'Etat en Pologne" (La Pologne au XIII Congrès International des Sciences Historiques à Moscou)" (t. 1, Warszawa 1970). Najpełniejsze zestawienie podstawowych informacji o archiwach państwowych (a także kościelnych) zawiera praca S. P ł a z y , "Źródła rękopiśmienne do dziejów wsi w Polsce feudalnej" (Warszawa 1976); znaleźć w niej można także niemal pełną literaturę na temat każdego archiwum i jego zasobu.

Wszystkie te wydawnictwa pokazują archiwa państwowe przed zasadniczymi przemianami, jakie przyniosły im lata 1975-1976. Natomiast przeglądu archiwów po reformie z tych lat dokonała R. P i e c h o t a , "Archiwa państwowe. Informator" (Warszawa 1977, wyd. II rozszerzone 1979), a także (wraz z omówieniem wewnętrznej organizacji) S. S t a n i s ł a w s k a , "Organizace a síť státních archivů v Polsku (stavke 30.3.1978)" (Archivní časopis 1978/2); zob. też "Informator nauki polskiej 1977/1979" (t. 2, Warszawa 1978).

Archiwum Główne Akt Dawnych

L i t e r a t u r a . Obraz Archiwum na przelocie lat 1957/1958 dał M. W ą s o w i c z , "Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie w 150-ym roku swego istnienia" (Archeion XXIX, 1958); nieco informacji o działalności Archiwum także po 1945 r. zawiera "Zamiast wstępu" /w/ "Księżde pamiątkowej 150-lecia Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie" (Warszawa 1958); zob. także M. W ą s o w i c z , "25-lecie działalności Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie" (Archeion LV, 1971); krótką informację o organizacji Archiwum zawiera również przedmowa do "Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Przewodnik po zespołach. I. Archiwa dawnej Rzeczypospolitej" (Warszawa 1958, wyd.2 - 1973).

O r g a n i z a c j a . Reaktywowane już w pierwszych miesiącach 1945 r. Archiwum Główne Akt Dawnych, zgodnie z postanowieniami aktów prawnych z lat 1951-1952, jest archiwum centralnym przeznaczonym do przechowywania akt powstałych do r. 1918.

Uzyskany w latach pięćdziesiątych statut podzielił Archiwum na 7 oddziałów aktowych. Oddział ósmy - konserwacji akt - został zorganizowany jako Centralne Laboratorium Konserwacji Archiwaliów. Do czasu powstania Archiwum Dokumentacji Mechanicznej funkcjonowała też przy Archiwum osobna pracownia mikrofilmowa.

W 1969 r. struktura wewnętrzna Archiwum uległa zmianie. Nowy statut stał się podstawą do stworzenia oddziałów materiałów archiwalnych:

I - z okresu do 1795 r. (w jego skład weszła także pracownia reprodukcji pieczęci),

II - z okresu porozbiorowego - do 1918 r.,

III - archiwów rodowych, podworskich i zbiorów,

IV - zbiorów kartograficznych i graficznych.

Oddział V - ewidencji, informacji i udostępniania - składa się podobnie, jak i we wszystkich pozostałych archiwach państwowych, z pracowni naukowej, biblioteki i filmoteki.

Osobną jednostkę tworzy nadal Centralne Laboratorium Konserwacji Archiwaliów z pracownikami: naukowo-badawczą, konserwacji praktycznej i introligatorską. Obsługę zapewnia Archiwum dział administracyjny.

Pierwszą powojenną siedzibą Archiwum był Pałac pod Blachą. W 1951 r. zostało ono przeniesione do pałacu Raczyńskich przy Długiej 7.

Na czele Archiwum stał do r. 1953 Adam S t e b e l s k i , następnie Michał W ą s o w i c z . W latach 1976-1978 obowiązki dyrektora pełnił Kazimierz K r z o s , od r. 1979 przejął je Mieczysław M o t a s . W połowie 1978r. Archiwum dysponowało 61 etatami (w tym 5 naukowo-badawczymi), co stawiało je wśród kilku najlepiej obsadzonych archiwów polskich.

Z a s ó b . Profil zasobu Archiwum zmienił się wskutek strat wojennych i późniejszych nabytków. W 1944 r. spaleniu uległy w pierwszym rzędzie akta z XIX stulecia. Po 1945 r. napłynęło do Archiwum szereg archiwów podworskich. Przyjęto zasadę, że wszystkie zespoły akt rodowych o znaczeniu ogólnopolskim spoczną w magazynach Archiwum Głównego. Archiwum to przechowuje także w swojej filmotece mikrofilmy poloników gromadzone w wielkich ilościach od lat pięćdziesiątych. Cały zasób wynosił na koniec 1977 r. 6369 mb.

Zasób Archiwum jest w dużym stopniu uprzystępniony. Wprawdzie wyszedł dotychczas tylko pierwszy tom przewodnika po Archiwum (patrz wyżej), ale użytkownicy mają do dyspozycji wiele znakomitych pomocy archiwalnych, niektóre z nich także w postaci publikacji (np. "Księgi Referendarii Koronnej z czasów saskich. Sumariusz" oprac. M. Woźniakowa, t.1-2, Warszawa 1969-1970; "Inwentarz akt II Rady Stanu Królestwa Polskiego z lat 1832-1841" oprac. F. Ramotowska, Warszawa 1976). Podjęto także kontynuację sumariusza ksiąg Metryki Koronnej, którego publikację zapoczątkował w swoim czasie Teodor Wierzbowski. Archiwiści Archiwum Głównego ogłosili też wiele artykułów informujących o rozmaitych partiach zasobu. Jedne z nich omawiają poszczególne zespoły lub ich grupy, inne informują o materiałach do określonych tematów. Zespół pracowników Archiwum, dobierany w latach powojennych z dużą starannością, pracował bardzo intensywnie naukowo i godnie podtrzymywał tradycje swoich poprzedników.

Archiwum Akt Nowych

L i t e r a t u r a . "Archiwum Akt Nowych w Warszawie" (Archiwalny Biuletyn Informacyjny, Warszawa 1958); "Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Przewodnik po zasobie archiwalnym", pod red. M. M o t a s a (Warszawa 1973), także pełna bibliografia Archiwum.

O r g a n i z a c j a . Reaktywowanie Archiwum nastąpiło w 1948 r. Początkowo miało ono przechowywać nie tylko akta władz naczelných państwa polskiego z lat 1918-1939, władz emigracyjnych polskich i okupacyjnych niemieckich z lat 1939-1945 oraz władz naczelných Polski Ludowej, ale także akta władz niższych instancji z terenu województwa warszawskiego. W tym celu powołano także w 1950 r. oddziały powiatowe w Mławie, Płocku i Siedlcach. Dopiero powstanie w 1952 r. Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w Warszawie pozwoliło Archiwum Akt Nowych uwolnić się od obowiązków związanych z opieką nad aktami niższych instancji w Warszawie i województwie warszawskim. Nowemu archiwum przekazano też w r. 1954 zorganizowane placówki terenowe. Odtąd, zgodnie z nomenklaturą podstawowych aktów prawnych z lat 1951-1952, Archiwum Akt Nowych pozostało archiwum o charakterze centralnym.

Według statutu nadanego w 1970 r. Archiwum posiada 5 oddziałów:

- I - materiałów archiwalnych z lat 1918-1945,
- II - od r. 1944/1945 wytworzonych przez naczelne organy władzy, kontroli, administracji i wymiaru sprawiedliwości,
- III - od r. 1944/1945 wytworzonych przez centralne organa państwowej i spółdzielczej administracji gospodarczej, centralne instytucje finansowe i kredytowe,
- IV - od r. 1944/1945 wytworzonych przez centralne organy organizacji społecznych, zawodowych itp.
- V - ewidencji, informacji i udostępniania.

Funkcjonuje też w Archiwum osobny dział administracyjno-gospodarczy.

Archiwum mieściło się początkowo razem z Archiwum Głównym Akt Dawnych w gmachu przy Długiej 7, następnie zostało przeniesione do budynku Szkoły Głównej Planowania i Statystyki przy Al. Niepodległości 162.

W 1948 r. na czele Archiwum stanął jego przedwojenny dyrektor Józef S t o j a n o w s k i . Ciężka choroba zmusiła go do wyręczenia się w latach 1949-1952 Zofią R e j m a n . Następnie funkcje dyrektora pełnił: w latach 1952-

1955 Zygmunt K o l a n k o w s k i , 1955-1968 Sta-
niława S k r z e s z e w s k a , 1969-1979 Mieczysław
M o t a s . W połowie 1978 r. Archiwum dysponowało 57 eta-
tami, w tym 12 naukowo-badawczymi.

Z a s ó b . Nieliczne bardzo ocalałe akta z przedwojen-
nego zasobu Archiwum dla okresu do 1939 r. uzupełniono wielu
spuściznami po wybitnych działaczach i aktami różnych organi-
zacji i stowarzyszeń. Wpłynęły także do Archiwum (choć nie w
komplecie) akta władz i różnych organizacji emigracyjnych dzia-
łających na Zachodzie i w Związku Radzieckim podczas drugiej
wojny światowej. Również niekompletne są akta po władzach o-
kupacyjnych niemieckich 1939-1945. Brak akt władz podziemia
w kraju z tego okresu. Z akt Polski Ludowej przejmowano w
pierwszym rządzie materiały archiwalne urzędów i instytucji likwi-
dowanych. Na koniec 1977 r. cały zasób liczył 6363 mb.

Podstawową orientację w zasobie zapewnia cytowany wyżej
"Przewodnik". Istnieją też publikowane inwentarze niektórych ze-
spółów (np. "Inwentarz akt Ambasady Rzeczypospolitej Polskiej
w Londynie (1916) 1919-1945", oprac. A. Piber i M. Wróblewski,
Warszawa 1974; "Inwentarz akt Kancelarii Cywilnej Naczelnika
Państwa 1918-1922" oprac. M. Motas, Warszawa 1965). Szereg
zespołów (i materiały do tematów) zostało omówionych w osob-
nych artykułach.

Archiwum Dokumentacji Mechanicznej

L i t e r a t u r a . R. Nowicki, "Dwa lata
działalności Archiwum Dokumentacji Mechanicznej" (Archeion
XXVIII, 1958); E. Landau - Paszkowska,
"Organizacja i działalność Archiwum Dokumentacji Mechanicz-
nej w Warszawie" (Archeion XXI, 1964).

O r g a n i z a c j a . Utworzenie Archiwum zostało
zapowiedziane już rozporządzeniem o sieci archiwalnej z 14
stycznia 1952 r., ostatecznie powołano je jednak dopiero

16 sierpnia 1955 r. Powstało jako archiwum centralne; w praktyce gromadzenia zbiorów brano pod uwagę jednak nie tyle rangę instytucji wytwarzającej materiał, co charakter i treść tego materiału.

Archiwum miało swoje oddziały fotografii i nagrań. Przejęto także pracownię mikrofilmową stworzoną przy Archiwum Głównym Akt Dawnych i rozbudowało ją w Centralną Pracownię Reprograficzną.

Przydzielono Archiwum lokal przy ul. Świętojerskiej 24, a później także drugi w zbudowanym dla archiwów, a użytkowanym przez Bibliotekę Narodową, gmachu przy Hankiewicza 1.

Pierwszym organizatorem Archiwum był Romuald Nowicki (do 1962 r.). W latach 1962-1975 na czele Archiwum stała Elżbieta Landau-Paszkowska. Od 1 XI 1975 r. funkcję dyrektora objął Jan Boniecki. W połowie 1978 r. Archiwum dysponowało 46 etatami, w tym 3 naukowo-badawczymi.

Z a s ó b . Archiwum zgromadziło do końca 1977 r. fototekę liczącą 753 259 jednostek, filmotekę z 34 filmami oraz fonotekę z 6424 nagraniami. Ciekawszy materiał stanowią m.in. fotografie po Ilustrowanym Kurierze Codziennym z Krakowa z okresu międzywojennego oraz fotografie Wydawnictwa Prasowego Kraków-Warszawa z lat 1939-1945; wymienić tu można także płytotekę Rozgłośni Centralnej Polskiego Radia z lat 1945-1951 z nagraniami sięgającymi wstecz 1919 r. Obok Centralnej Pracowni Reprograficznej istnieje Centralny Magazyn Mikrofilmów, w którym gromadzone są wszystkie negatywy (i jeden komplet pozytywów) powstałe w wyniku rozwiniętej od początku lat pięćdziesiątych akcji mikrofilmowania cenniejszych zbiorów i zespołów archiwalnych we wszystkich archiwach polskich.

Archiwum opracowało dla swoich zbiorów szereg pomocy, niektóre opublikowano: "Archiwum fotograficzne Wydawnictwa Prasowego Kraków-Warszawa 1939-1945, Informator" (Warszawa 1972); "Płytkoteka Rozgłośni Centralnej Polskiego Radia w Warszawie z lat (1919) 1945-1951" opr. H. Karczowa (Warszawa 1972).

Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Białymstoku

L i t e r a t u r a . A. F i l o n i k i in., "Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Białymstoku i jego archiwa powiatowe" (Archiwalny Biuletyn Informacyjny, Warszawa 1957); A. S z t a c h e l s k a , "Archiwa w województwie białostockim" (Rocznik Ziemi Białostockiej 1, 1962); A. F i l o n i k , "Archiwa państwowe Białostoczczyzny w latach 1953-1963" (Rocznik Białostocki 5, 1964); H. M a j e c k i , "Działalność Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w Białymstoku" (kolejno w latach 1967-1970 - Rocznik Białostocki 9, 1968/1969; - 10 1970; - 11, 1972); "Spis zespołów akt przechowywanych w Wojewódzkim Archiwum Państwowym w Białymstoku" (Białystok 1973); "Spis zespołów akt przechowywanych w Powiatowym Archiwum Państwowym w Bielsku Podlaskim" (Białystok 1973); D. G o d l e w s k a , "Powiatowe Archiwum Państwowe w Łomży. Jego dzieje i stan obecny" (Archeion LVII, 1972); "Spis zespołów akt przechowywanych w Powiatowym Archiwum Państwowym w Łomży" (Łomża 1972).

O r g a n i z a c j a . Archiwum Państwowe w Białymstoku, formalnie erygowane już w 1950 r., rozpoczęło swoją działalność jako archiwum wojewódzkie dopiero od r. 1953.

Obejmowało swoim zasięgiem całe duże ówczesne województwo białostockie. Na obszarze tego województwa działało od r. 1952 archiwum powiatowe w Łomży (do 1 I 1954 podległe Archiwum m. Warszawy i Województwa Warszawskiego) dla powiatów łomżyńskiego, kolneńskiego, zambrowskiego i wysokomazowieckiego; od r. 1954 archiwum powiatowe w Ełku dla powiatów ełckiego, gołdapskiego, grajewskiego i oleckiego; od r. 1955 archiwum powiatowe (później: oddział terenowy) w Suwałkach dla powiatów suwalskiego, augustowskiego, sokólskiego, sejneńskiego i dąbrowskiego; w połowie lat sześćdziesiątych utworzono też Archiwum powiatowe w Bielsku Podlaskim dla powiatów bielskiego, hajnowskiego i siemiatyckiego.

Od r. 1976 właściwość terytorialna Archiwum skurczyła się do obszaru zmniejszonego znacznie w 1975 r. województwa białostockiego i sąsiedniego łomżyńskiego. W skład Archiwum wchodzi oddział w Łomży. Archiwum w Bielsku Podlaskim zlikwidowano; Archiwum w Suwałkach zyskało rangę archiwum wojewódzkiego (z oddziałem w Ełku).

Według nadanego w 1976 r. statutu zasób Archiwum podzielono na dwa oddziały: materiałów archiwalnych powstałych do zakończenia działań wojennych w 1944 r. i materiałów powstałych od tego czasu. Oddział III - ewidencji, informacji i udostępniania - posiada pracownię naukową z biblioteką i filmoteką oraz pracownię konserwatorsko-reprograficzną. Istnieje także dział finansowo-rachunkowy i administracyjno-gospodarczy.

Ulokowane początkowo w tzw. Łoży Masońskiej przy ul. Kilińskiego, od r. 1960 Archiwum zajmuje osiemnastowieczny budynek tzw. Zbrojowni przy Rynku Kościuszki 4. Oddział w Łomży mieści się od r. 1957 we własnym budynku przy ul. Świerczewskiego 36.

Pierwszym organizatorem Archiwum był Stefan Sobaniec, od r. 1953 do 1965 kierował jego pracami Adam Filoniuk, po nim obowiązki dyrektora przejął Henryk Majewski. Wieloletnim kierownikiem Archiwum w Łomży jest Donata Godlewska. W 1978 r. Archiwum w Białymstoku (razem z Łomżą) miało 21 etatów, w tym 5 naukowo-badawczych.

Zasób. Wojewódzkie Archiwum Państwowe zgromadziło w magazynach swych i podległych placówek większość zachowanych akt z XIX i XX w. wytworzonych na obszarze Białostocczyzny. W samym Białymstoku skupiono akta wyższych instancji, w terenie - akta szczebla powiatowego. Sytuacja nie uległa zmianie po oddzieleniu się archiwum w Suwałkach i w Ełku. Z opracowanych pomocy archiwalnych na uwagę zasługuje drukowany "Katalog archiwalnych planów miasta Łomży 1619-1914" opracowany przez Donatę Godlewską (Warszawa 1975). Cały zasób archiwum białostockiego wraz z Łomżą liczył na koniec r. 1977 - 1 431 mb. akt.

Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Bydgoszczy

Literatura. J. Augustyn i in., "Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Bydgoszczy i jego Oddział

Terenowy w Toruniu" (Archiwalny Biuletyn Informacyjny, Warszawa 1954); T. E s m a n , "Archiwum Państwowe w Bydgoszczy" (Komunikaty Działu Inf. Nauk, Wydziału Pomoroznawczego Inst. Bał., 2, 1946, 10); t e n ż e , "Archiwum Państwowe w Bydgoszczy" (Zapiski TNT 13, 1947); B. Kwiatkowska, "Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Bydgoszczy. Oddział w Inowrocławiu w latach 1953-1961" (Ziemia Kujawska 1, 1963); t e j ż e , "Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Bydgoszczy. Oddział w Inowrocławiu w latach 1962-1966" (ibid. 2, 1968); L. W a k u l u k , "Archiwum Państwowe Oddział w Inowrocławiu w latach 1953-1973" (ibid., 4, 1974); H. Ż m i j e w s k i , "Powiatowe Archiwum Państwowe we Włocławku w latach 1950-1961" (ibid., 1, 1963); t e n ż e , "Powiatowe Archiwum Państwowe we Włocławku w latach 1962-1966" (ibid., 2, 1968); M. G r u s z c z y Ń s k a , "Powiatowe Archiwum Państwowe we Włocławku w latach 1950-1972" (ibid., 4, 1974).

O r g a n i z a c j a . Dawny oddział Archiwum Państwowego w Poznaniu uzyskał samodzielność z dniem 21 VI 1947 r. Jego obszar działania stanowiło województwo pomorskie (od r. 1950 - bydgoskie). Już w 1950 r. powstały dwie placówki terenowe; oddziały w Grudziądzu i Włocławku, przemianowane następnie na archiwa powiatowe - pierwszy dla powiatów grudziądzkiego, brodnickiego i rypińskiego, drugi dla włocławskiego, aleksandrowskiego, lipnowskiego i radziejowskiego. W 1952 r. stworzono oddział terenowy w Toruniu z tamtejszego archiwum miejskiego (podlegały mu powiaty chełmiński, wąbrzeski, golubski i dobrzyński). W 1953 r. powstało archiwum powiatowe (od r. 1958 oddział terenowy) w Inowrocławiu dla powiatów inowrocławskiego, mogileńskiego i żnińskiego. Uzupełniło sieć archiwów województwa bydgoskiego archiwum powiatowe w Chojnicach działające od r. 1952 w powiatach chojnickim, sępoleńskim i wyrzyskim.

Od 1975 r. Archiwum działa na obszarze zmniejszonego województwa bydgoskiego i nowego województwa włocławskiego. Pozostały przy nim jako oddziały archiwa w Inowrocławiu i we Włocławku. Oddział terenowy w Toruniu został archiwum wojewódzkim, archiwa w Chojnicach i Grudziądzu skasowano.

Od początku lat siedemdziesiątych Archiwum ma 3 oddziały: pierwszy i drugi dzielą zasób rokiem 1945, oddział trzeci, funkcyjny, istnieje w identycznej postaci, jak w innych archiwach

wojewódzkich. Są także działy: finansowo-rachunkowy i administracyjno-gospodarczy.

Archiwum zajmuje nadal dawny lokal przy ul. Dworcowej 65. Oddział w Inowrocławiu od r. 1972 mieści się w dosyć wygodnym własnym budynku przy ul. Narutowicza 58. Oddział we Włocławku zajmuje od r. 1964 niewystarczający dla jego potrzeb lokal przy ul. Kościuszki 13.

Funkcje dyrektora Archiwum kolejno sprawowali: do r. 1952 Tadeusz E s m a n , do r. 1953 Czesław S k o p o w - s k i , do r. 1967 Józef A u g u s t y n i od r. 1968 Franciszek F e d o r o w i c z . Wieloletnim kierownikiem archiwum w Inowrocławiu była Barbara K w i a t k o w - s k a , jest - Lidia W a k u l u k , archiwum we Włocławku - Henryk Ż m i j e w s k i i Marianna G r u s z - c z y ń s k a . W 1978 r. Archiwum posiadało 45 etatów (wraz z oddziałami), w tym 5 naukowo-badawczych.

Z a s ó b . Pierwotny zasób Oddziału Archiwum Państwowego w Poznaniu powiększył się znacznie podczas wojny o akta władz i instytucji polskich z okresu międzywojennego, a w latach ostatnich o akta Polski Ludowej. Zaznaczyła się tendencja skupiania akt starszych w samej Bydgoszczy (nie objęta tylko Torunia). Po r. 1976 Bydgoszcz zachowała podstawowy zrab akt odnoszących się do terenu dawnego dużego województwa. W placówkach terenowych rozlokowane były akta instancji niższych i akta nowsze. Cały zasób (z oddziałami) liczył w 1977 r. 8513 mb. Archiwiści bydgoscy opublikowali stosunkowo niewiele artykułów informacyjnych o swoim zasobie. Z ciekawszych pomocy wydany jest "Przewodnik po zespole akt Urzędu Wojewódzkiego Bydgoskiego z lat 1945-1950", opr. przez A. Piotrowską, K. Sławińską i Z. Waniek (Bydgoszcz 1973).

Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Częstochowie

L i t e r a t u r a . "Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Stalinogrodzie oraz jego oddziały terenowe i archiwa

powiatowe" (Archiwalny Biuletyn Informacyjny, Warszawa 1955); F. S o b a l s k i, "Dziesięć lat istnienia Archiwum Państwowego w Częstochowie" (Archeion XXXIV, 1961).

O r g a n i z a c j a . Archiwum powołano jako oddział powiatowy Archiwum Państwowego w Katowicach już w 1950 r. Od roku następnego działało ono jako Powiatowe Archiwum Państwowe w Częstochowie dla północnych powiatów województwa katowickiego: częstochowskiego, kłobuckiego i myszkowskiego. W 1956 r. przekształcono je w oddział terenowy.

Na początku r. 1976 powołano Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Częstochowie na obszar nowo utworzonego województwa częstochowskiego. Nadano mu statut, zgodnie z którym utworzono oddział materiałów archiwalnych, pracownię naukową oraz stanowiska pracy do spraw reprografii i konserwacji, także do spraw administracyjnych i gospodarczych.

Archiwum mieściło się przez wiele lat w budynku przy Krakowskiej 16, następnie uzyskało swój lokal przy Modzelewskiego 8, wreszcie przy Warszawskiej 172.

Organizatorką Archiwum była Jadwiga W ó d k i e w i c z o w a . Przez wiele lat kierował nim Franciszek S o b a l s k i i on też został dyrektorem Wojewódzkiego Archiwum Państwowego.

Z a s ó b . Archiwum gromadziło zasób nowszy i to głównie dopiero od r. 1918. Tylko akta miejskie sięgają początków w. XIX. Obecnie większość zespołów pochodzi z okresu Polski Ludowej. Spory procent w zasobie stanowią akta zakładów przemysłowych Częstochowy i okolic (od końca XIX w.). W 1977 r. z zasobem liczącym 513 mb. Archiwum było najmniejsze ze wszystkich wojewódzkich archiwów państwowych.

Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Elblągu z siedzibą w Malborku

L i t e r a t u r a . "Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Gdańsku oraz jego archiwa powiatowe" (Archiwalny Biuletyn Informacyjny, Warszawa 1954); J. W i e c k a, "Powiatowe Archiwum Państwowe w Elblągu" (Rocznik Elbląski 2, 1963).

O r g a n i z a c j a . Archiwum powstało jako oddział powiatowy Archiwum Państwowego w Gdańsku w 1950 r. Od r. 1951 istniało jako Powiatowe Archiwum Państwowe w Elblągu dla powiatów elbląskiego, malborskiego, sztumskiego i kwidzińskiego. W roku następnym skasowano archiwum w Elblągu, tworząc na jego miejsce nowe w Malborku. W końcu 1954 r. przywrócono odrębne od malborskiego archiwum elbląskie, obejmujące powiaty Nowy Dwór i Elbląg (pozostałe wyżej wymienione podlegały Malborkowi).

Na początku 1976 r. powołano Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Elblągu z siedzibą w Malborku (bez oddziałów terenowych), działające na obszarze nowego województwa elbląskiego. Zgodnie ze statutem nadanym w tymże roku posiada ono oddział materiałów archiwalnych, pracownię naukową oraz stanowiska pracy do spraw reprografii i konserwacji, także do spraw administracyjnych i gospodarczych.

Od r. 1957 archiwum elbląskie zajmowało samodzielny lokal przy Grunwaldzkiej 31. Archiwum malborskie uzyskało natomiast siedzibę w zamku i tam mieści się nadal jako archiwum wojewódzkie. W zamku malborskim pod opieką Archiwum znajdowała się też centralna składnica archiwaliów mniej często użytkowanych, odciążająca magazyny rozmaitych archiwów polskich. Na czele Archiwum stoi (od jego założenia) Eligiusz G u m p r e c h t dysponujący w r. 1978 10 etatami.

Z a s ó b . Oba archiwa w Elblągu i w Malborku zbierały niemal wyłącznie zasób z okresu Polski Ludowej (starszy znalazł się w Wojewódzkim Archiwum Państwowym w Gdańsku). Ukazały się artykuły informujące o niektórych zespołach - np.

E. B u d z y n a , "Akta Zarządu Miejskiego i Miejskiej Rady Narodowej w Elblągu z lat 1945-1950 jako źródło do badań nad dziejami miasta" (Rocznik Elbląski 5, 1972).

Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Gdańsku

L i t e r a t u r a . "Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Gdańsku oraz jego archiwa powiatowe" (Archiwalny Biuletyn Informacyjny, Warszawa 1954); M. Dragan, "Archiwum Państwowe w Gdańsku dawniej a dziś" (Jantar 5, 1947); M. P e l c z a r , "Odbudowa Archiwum Gdańskiego" (Przegląd Zachodni 3, 1947); T. K u p c z y Ń s k i , "Organizacja przedwojenna Archiwum w Gdańsku i dzisiejsze jego zasoby" (Archeion XVIII, 1948); M. S ł a w o s z e w s k a , "Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Gdańsku" (Rocznik Gdański 13, 1954); C. B i e r n a t , "Archiwum Państwowe w Gdańsku i jego zasób" (ibid., 25, 1966).

O r g a n i z a c j a . Przedwojenne Archiwum Wolnego Miasta Gdańska reaktywowano jako polskie Archiwum Państwowe już w grudniu 1945 r. Uroczyste otwarcie Archiwum nastąpiło jednak dopiero w dniu 18 października 1948 r. po odbudowaniu spalonego gmachu. Działo ono na obszarze nowego województwa gdańskiego. W 1950 r. powołano pierwsze jego oddziały powiatowe w Elblągu, Gdyni i Wejherowie; przemianowane w roku następnym na archiwa powiatowe działały na obszarze powiatów: pierwsze - elbląskiego i nowodworskiego, drugie - Gdyni i Sopotu, trzecie - wejherowskiego, lęborskiego, kartuskiego i puckiego. Sieć tę uzupełniły: w r. 1952 archiwum malborskie (powiaty malborski, kwidzyński i sztumski) oraz w r. 1955 archiwum tczewskie (powiaty tczewski, kościerzynski, starogardzki i gdański). Od r. 1959 funkcjonowało też przez kilka lat Powiatowe Archiwum Państwowe w Gdańsku, Archiwum w Tczewie zlikwidowano w 1974 r.

W latach 1950-1954 Archiwum w Gdańsku podlegało też terytorium województwa koszalińskiego. Utworzono tam archiwa powiatowe w Słupsku i w Szczecinku.

W 1976 r. ograniczono właściwość terytorialną Archiwum do zmniejszonego województwa gdańskiego. Placówki w Gdyni i Wejherowie przestały istnieć, archiwum elbląskie stało się Wojewódzkim Archiwum Państwowym (z siedzibą w Malborku) na obszar nowego województwa elbląskiego.

Na podstawie statutu z 1976 r. funkcjonują w Archiwum trzy oddziały aktowe (z cezurami na przełomie XVIII/XIX w. i na r. 1945) oddział ewidencji, informacji i udostępniania oraz oddział reprografii i konserwacji. Z tego ostatniego oddziału w 1976 r. zrobiono dwie odrębne pracownie: reprograficzną i konserwatorską. Są także działy finansowo-rachunkowy i administracyjno-gospodarczy.

Siedzibą Archiwum jest wzniesiony dla pruskiego Archiwum Państwowego w 1902 r. gmach przy Wałach Piastowskich 5. Archiwa terenowe mieściły się: w Elblągu przy ul. Grunwaldzkiej 31, gdyńskie przy Świętojańskiej 9, malborskie w zamku, tczewskie przy Łaziennej 26, wejherowskie przy 1 Maja 4.

Do r. 1961 na czele Archiwum stał Marcin D r a g a n, w latach 1961-1968 Roch M o r c i n e k, przejściowo Maria S ł a w o s z e w s k a, a od r. 1969 dyrekturę sprawuje Czesław B i e r n a t. W 1978 r. Archiwum dysponowało 43 etatami, w tym 8 naukowo-badawczymi.

Z a s ó b. Archiwum odbudowało swój przedwojenny zasób w ok. 50%. Nadal ważną jego część stanowią akta dawnego archiwum miasta Gdańska, przejęto jednak sporo akt administracji państwowej - niemieckiej i polskiej z lat 1918-1945, a następnie także akt Polski Ludowej. Wpłynęło m.in. także wiele zespołów wytworzonych przez urzędy i instytucje związane z gospodarką morską a mających swą siedzibę na Wybrzeżu. W zasadzie akta do r. 1945 starano się skupić w samym Gdańsku, placówkom terenowym pozostawiając materiały nowsze. Cały zasób liczył w r. 1977 - 5347 mb.

Archiwiści gdańscy opublikowali sporo informacji o zasobie. Obok artykułów w czasopismach także przewodniki po zespołach "Archiwum Miasta Gdańska" (Warszawa 1970) i "Archiwum Miasta Elbląga" (Warszawa 1970), oraz kilka inwentarzy ważniejszych zespołów.

Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Jeleniej Górze

L i t e r a t u r a . "Wojewódzkie Archiwum Państwowe we Wrocławiu i jego Oddział w Jeleniej Górze" (Archiwalny Biuletyn Informacyjny, Warszawa 1955); A. L e s i e w - s k i , "Zabalsamowana pamięć" (Nowiny Jelenio-Górskie 4, 1961, nr 26); zob. też "Archiwa na Dolnym Śląsku 1946-1976" (Warszawa-Łódź 1978).

O r g a n i z a c j a . Na kilka lat przed drugą wojną światową zorganizowano w Jeleniej Górze wspólne archiwum dla miasta i miejscowej landratury. Po r. 1945 działało archiwum miejskie, które w r. 1951 zostało przejęte przez państwową służbę archiwalną. Powstał wówczas Oddział Terenowy Wojewódzkiego Archiwum Państwowego we Wrocławiu z właściwością terytorialną obejmującą powiaty: jeleniogórski, kamiennogórski i lwówecki.

Od początku r. 1976 Archiwum podporządkowano bezpośrednio Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych jako Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Jeleniej Górze, działające na obszarze nowo utworzonego województwa jeleniogórskiego. Według uzyskanego w tymże roku statutu Archiwum posiada oddział materiałów archiwalnych, pracownię naukową (z bardzo cenną biblioteką regionalną) oraz stanowiska do spraw reprografii, konserwacji i spraw administracyjnych oraz gospodarczych.

Siedzibę Archiwum stanowił i stanowi nadal budynek wzniesiony na cele archiwalne w latach 1928-1929 przy ul. Podwale 27.

Dyrektorem Archiwum jest długoletni archiwista Czesław M a r g a s . W połowie 1978 r. Archiwum miało 11 etatów, w tym dwa pracowników naukowo-badawczych.

Z a s ó b . Archiwum zgromadziło w zakresie materiałów starszych głównie akta samorządu miejskiego i zawodowego, także nieco podworskich i pofabrycznych. Przeważają akta lokalne już z okresu Polski Ludowej. Cały zasób liczył na koniec r. 1977 - 1444 mb.; w tym mieszczą się także akta zgro-

madzone przez zlikwidowane w 1976 r. Powiatowe Archiwum Państwowe w Lubaniu Śląskim.

Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Kaliszu

L i t e r a t u r a . "Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Poznaniu oraz jego archiwa powiatowe" (Archiwalny Biuletyn Informacyjny, Warszawa 1956); "Archiwum Państwowe miasta Poznania i Województwa Poznańskiego oraz jego archiwa terenowe. Przewodnik po zasobie archiwalnym" pod kierunkiem C. Skopowskiego (Warszawa 1969); K. Bielecki, "Powstanie i działalność powiatowych archiwów podległych Archiwum Państwowemu w Poznaniu w latach 1950-1960 z uzupełnieniem danych o zasobie za lata 1961-1965" (Archeion XLIX, 1968); R. Szczepaniak, "Archiwum Państwowe w Kaliszu. Jego przeszłość i teraźniejsza działalność" (Archeion XLIII, 1966); tenże, "Archiwum Państwowe w Kaliszu" (Rocznik Kaliski 3, 1970); tenże, "Rola Archiwum w Kaliszu w minionym dwudziestolecu i jego najbliższe zadania" (Archiwista 7, 1971).

O r g a n i z a c j a . Archiwum powstało jako oddział powiatowy Archiwum Państwowego w Poznaniu w 1950 r. Od roku następnego działało pod nazwą Powiatowe Archiwum Państwowe w Kaliszu, a od r. 1958 w charakterze oddziału terenowego archiwum poznańskiego na obszarze powiatów kaliskiego, kępińskiego, krotoszyńskiego, ostrzeszowskiego, ostrowskiego i pleszewskiego (do r. 1955 także - jarocińskiego). W 1976 r. stało się Wojewódzkim Archiwum Państwowym w Kaliszu dla terytorium nowego województwa kaliskiego. Utworzono w nim dwa oddziały aktowe (z cezurą na r. 1945) oraz pracownię naukową i stanowiska pracy do spraw reprografii i konserwacji, a także do spraw administracyjnych i gospodarczych.

Od r. 1958 siedziba Archiwum mieści się w sporym, choć niezupełnie wystarczającym dla obecnych potrzeb, lokalu przy ul. Kolegialnej 4.

Wieloletnim kierownikiem Archiwum był Roman Szczepaniak, dyrektorem archiwum wojewódzkiego została Mirosława Sicicka. W połowie 1978 r. Archiwum miało 9 etatów, w tym 3 naukowo-badawcze.

Z a s ó b . Archiwum zgromadziło dziewiętnastowieczne i dwudziestowieczne akta, wyłącznie jednak niższych instancji (administracja, samorząd, szkolnictwo, instytucje gospodarcze i inne). Akta organów władz wyższych instancji mających ongi siedzibę w Kaliszu (gubernii kaliskiej) przechowywane są w archiwum łódzkim. Cały zasób Archiwum liczył w r. 1977 - 887 mb. Jego charakterystykę dał W. Michałek w artykule "Materiały archiwalne do dziejów Kalisza i dawnego powiatu kaliskiego" (Rocznik Kaliski 3, 1970).

Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Katowicach

L i t e r a t u r a . "Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Stalinogrodzie oraz jego oddziały terenowe i archiwa powiatowe" (Archiwalny Biuletyn Informacyjny, Warszawa 1955); M. A n t o n o w , "Dwudziestopięciolecie Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w Katowicach 1932-1957" (Archeion XXVIII, 1958); t e n ż e , "Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Katowicach w latach 1961-1964" (Sobótka 20, 1965); t e n ż e , "Informacja o Wojewódzkim Archiwum Państwowym w Katowicach za lata 1959-1960" (Sobótka 16, 1961); K. B a ł o n , "Archiwum Państwowe w Cieszynie" (Cieszyński Rocznik Muzealny 1, 1969); J. O p a c k i , "Archiwum miejskie w Gliwicach. Historia i stan obecny" (Zaranie Śląskie 17, 1946); T. W ł o d a r s k a , B. S p y r a , "Historia Archiwum książąt pszczyńskich" (Archeion XXXVII, 1962); B. S p y r a , "Archiwum książąt pszczyńskich. Przewodnik po zespołach" (Warszawa 1973); B. C z a j e c k a , E. S k a l i Ń s k a - D i n d o r f o w a , "Dwadzieścia lat działalności Powiatowego Archiwum Państwowego w Oświęcimiu" (Archeion LIX, 1973).

O r g a n i z a c j a . Archiwum Akt Dawnych Urzędu Wojewódzkiego w Katowicach zostało włączone do sieci archiwów państwowych z początkiem r. 1946. W 1950 r. powołano szereg oddziałów powiatowych Archiwum, które od następnego roku przybrało nazwę Wojewódzkie Archiwum Państwowe. Były to oddziały: w Będzinie (następnie archiwum powiatowe dla powiatów będzińskiego, zawierciańskiego i miast Czeladzi, Dąbrowy Górniczej i Sosnowca), w Bielsku (następnie archiwum po-

wiatowe dla powiatu Dielsko-Biała), w Częstochowie (od r. 1951 archiwum powiatowe, a od r. 1956 oddział terenowy dla powiatów częstochowskiego, kłobuckiego i myszkowskiego), w Gliwicach (od r. 1951 oddział terenowy - na bazie tamtejszego archiwum miejskiego - dla powiatów gliwickiego i miasta Zabrze), w Pszczynie (następnie oddział terenowy dla powiatów pszczyńskiego, rybnickiego i tychskiego), w Tarnowskich Górach (potem archiwum powiatowe dla powiatów tarnowskiego i lublinieckiego). W r. 1952 powstało jeszcze archiwum w Cieszynie (oddział terenowy dla powiatów cieszyńskiego i wodzisławskiego), a w 1969 r. w Zawierciu dla lokalnego powiatu. Przejściowo istniało także Powiatowe Archiwum Państwowe w Lublińcu.

Zakres właściwości terytorialnej Archiwum zmienił się zasadniczo w r. 1953 z momentem utworzenia Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w Opolu dla powstałego już w 1950 r. województwa opolskiego. Poprzednio Katowicom podlegały cały Śląsk Górny wraz z Opolem. W związku z tym archiwum katowickie organizowało także w latach 1950-1952 placówki terenowe w Opolu, Raciborzu i Niemodlinie, które następnie przejęło nowe wojewódzkie archiwum opolskie.

Reforma podziału administracyjnego w 1975 r. przyniosła kolejną zmianę. Od r. 1976 terenem działania Archiwum są województwa bielskie i okrojone katowickie. Podlegają mu oddziały w Będzinie, Bielsku-Białej, Gliwicach, Oświęcimiu (poprzednio podległe Wojewódzkiemu Archiwum Państwowemu w Krakowie) i w Pszczynie. Archiwum w Częstochowie zyskało rangę wojewódzkiego. Archiwa w Cieszynie, Tarnowskich Górach i Zawierciu skasowano.

Zgodnie ze statutem z 1970 r. Archiwum posiada 4 oddziały aktowe:

I - materiałów wytworzonych do r. 1945 przez administrację państwową samorząd, sądownictwo, instytucje kulturalno-oświatowe,

II - materiałów wytworzonych przez administrację gospodarczą, przedsiębiorstwa, wielką własność do r. 1945,

III - materiałów wytworzonych po r. 1945 przez urzędy i instytucje, jak w oddziale I,

IV - materiałów wytworzonych po r. 1945 przez administrację gospodarczą, zjednoczenia, przedsiębiorstwa przemysłowe, instytuty naukowo-badawcze, biura projektowe, instytucje finansowe i spółdzielcze.

Istnieje także oddział V - ewidencji, informacji i udostępniania, osobna pracownia konserwatorsko-reprograficzna oraz działy finansowo-rachunkowy i administracyjno-gospodarczy.

Siedzibą Archiwum jest od chwili jego powstania gmach Urzędu Wojewódzkiego w Katowicach przy ul. Jagiellońskiej 25. Część zasobu trzeba było jednak z braku miejsca ulokować w różnych, odległych nieraz magazynach. Z obecnych oddziałów - archiwum pszczyńskie mieści się w zamku (Brama Wybrańców 2), oświęcimskie w jednym z bloków na terenie byłego obozu (Muzeum Państwowe, blok 1), bielskie na starówce przy ul. Podcienie 3, w Będzinie w lokalu przy ul. Sienkiewicza 33, w Gliwicach w lokalu przy ul. Zygmunta Starego 8. Nie istniejące dziś archiwum cieszyńskie mieściło się przy ul. Regera 6, bytomskie przy Thälmana 2, w Tarnowskich Górach przy Gliwickiej 5.

Pierwszym po wojnie organizatorem i następnie długoletnim dyrektorem Archiwum był Michał Antonow. Od r. 1970 funkcję dyrektora przejął Adam Kałuża. Wśród kierowników oddziałów długoletnim stażem wyróżniają się w Pszczyńce Bronisława Spyrą, a w Oświęcimiu Barbara Czajeczką. W połowie 1978 r. Archiwum dysponowało (wraz z oddziałami) 77 etatami w tym 10 naukowo-badawczymi, miało więc najliczniejszą obsadę wśród wszystkich archiwów sieci państwowej.

Z a s ó b . W ciągu stosunkowo krótkiego czasu Archiwum i jego placówki terenowe zebrały olbrzymi zasób. Liczył on na koniec r. 1977 - 12 562 mb., co czyniło z archiwum katowickiego drugą co do wielkości (po Wrocławiu) instytucję archiwalną w Polsce. Mniejszy procent niż gdzie indziej stanowią w zasobie starsze akta administracyjne i sądowe. Ton natomiast nadają zasobowi liczne zespoły akt gospodar-

cznych z XIX i XX w. Osobliwością jest dobrze zachowane na miejscu w Pszczynie Archiwum książąt pszczyńskich, sięgające wstecz 1287 r. Ono też posiada opracowany i opublikowany przewodnik (patrz wyżej). Liczne partie zasobu charakteryzowane były w artykułach - np. M. Antonow, "Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Katowicach jako baza źródłowa dla badań historycznych" (Zaranie Śląskie 21, 1958). Po r. 1976 zasób Archiwum powiększył się o zespoły po zlikwidowanych archiwach w Chrzanowie i Żywcu (dawniej w województwie krakowskim) i w Raciborzu (dawniej w opolskim).

Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Kielcach

L i t e r a t u r a . "Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Kielcach i jego Oddział Terenowy w Radomiu" (Archiwalny Biuletyn Informacyjny, Warszawa 1954); I. Bałabuch, R. Guldón i S. Marcinkowski, "Spis zespołów. Cz. 1 Archiwum Państwowe w Kielcach" (Kielce 1973); A. Makowska, B. Ryszewski, "Zarys dziejów Archiwum Państwowego w Kielcach" (Archeion XXXIX, 1963); zob. też wydane w r. 1973 w Kielcach: S. Marcinkowski, "Działalność Archiwum Państwowego w Kielcach w latach 1923-1973". E. Derdowska - Szczepaniak, "Działalność naukowo-badawcza pracowników państwowej służby archiwalnej województwa kieleckiego", A. Masalski, "Wkład Archiwum Państwowego w Kielcach w badania nad przeszłością regionu kieleckiego".

O r g a n i z a c j a . Archiwum zaczęło działać, jako znów w pełni polskie, natychmiast po wyzwoleniu, w styczniu 1945 r. Od r. 1950 jego właściwość terytorialna objęła całe województwo kieleckie, ponieważ podporządkowano mu, jako oddział powiatowy, Archiwum Państwowe w Radomiu (na powiaty: radomski, białobrzegi, kozienicki, szydlowiecki i zwolenicki). W tymże roku powołano także oddziały powiatowe (potem archiwa powiatowe) w Sandomierzu (od r. 1965 oddział terenowy) - na obszar powiatów sandomierskiego, opatowskiego i staszowskiego, w Starachowicach dla powiatów starachowickiego i

lipskiego. Następnie zorganizowano: w 1952 r. Powiatowe Archiwum Państwowe w Pińczowie dla powiatów pińczowskiego, chmielnickiego i kazimierzowskiego oraz w 1954 r. podobne archiwum w Jędrzejowie dla powiatów jędrzejowskiego i włoszczowskiego. Archiwum w Kielcach zorganizowało także, powołane w 1950 r. przy Wojewódzkim Archiwum w Łodzi, oddziały w Opocznie i w Końskich. Powiatowe Archiwum Państwowe w Opocznie jednak zlikwidowano już w 1952 r. natomiast także archiwum w Końskich utrzymało się, działając na obszarze powiatów koneckiego, opoczyńskiego i przysuskiego.

Od początku r. 1976 zasięg działania Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w Kielcach skurczył się do obszaru okrojonego województwa kieleckiego. Archiwa powiatowe w Pińczowie i w Starachowicach stały się jego oddziałami. Oddziały terenowe w Radomiu i Sandomierzu zyskały rangę archiwów wojewódzkich. Placówki w Jędrzejowie i Końskich uległy likwidacji.

Według statutu z 1970 r. Archiwum dzieli się na dwa oddziały aktowe (z cezurą na r. 1945) oraz oddział informacji, ewidencji i udostępniania. Są też działy finansowo-rachunkowy i administracyjno-gospodarczy.

Archiwum zyskało dobre warunki lokalowe, zajmując od r. 1955 specjalnie adaptowany dla jego potrzeb budynek dawnej synagogi przy ul. Rewolucji Październikowej 17. W zabytkowych budowlach umieszczono także inne archiwa: w Sandomierzu w gmachu synagogi (Żydowska 10), w Pińczowie w tzw. drukarni ariańskiej (Batalionów Chłopskich 59). Gorszymi lokalami dysponowały pozostałe archiwa: jędrzejowskie w klasztorze cystersów, koneckie przy ul. Warszawskiej 1 i starachowickie przy ul. Iżeckiej 19.

W pierwszych latach po zakończeniu wojny Archiwum kierował Marian Witkowski, w r. 1950 krótko dyrektor archiwum radomskiego Władysław Prawdzik, potem także krótko Jan Pazdur. Od r. 1952 do 1963 dyrektorem był Stanisław Steczeń, po nim znów krótko Jan Naumiuk. Od r. 1964 stanowisko dyrektora piastuje Stanisław Marcinkowski. W ar-

chiwach terenowych przez dłuższy czas działali: w Końskich Maria Śliwińska-Dorczy, w Pińczowie Henryka Czerwińska, w Sandomierzu Stanisława Walczyna, w Starachowicach Andrzej Niemiec. W połowie 1978 r. Archiwum posiadało 42 etaty, w tym 11 naukowo-badawczych.

Z a s ó b . Przedwojenny zasób Archiwum Państwowego w Kielcach powiększony w okresie okupacji o akta administracji międzywojennej, po r. 1945 zmienił nieco swój profil. Przejęto akta podworskie i pofabryczne z obszaru Kielecczyzny. Przesunięto też do Kielc akta administracji dziewiętnastowiecznej (częściowo) z archiwum radomskiego. W coraz większych ilościach napływają już akta z okresu Polski Ludowej. Cały zasób w końcu 1977 r. liczył 4292 mb.

Podstawową pomoc dla orientacji w zasobie stanowi wyżej wymieniony "Spis zespołów". Ukazało się też kilka artykułów o materiałach do określonych tematów w zasobie Archiwum - np. A. Massalski, "Zróżdła do dziejów strajku szkolnego w latach 1905-1906, przechowywane w Wojewódzkim Archiwum Państwowym w Kielcach" (Archeion LVI, 1971).

Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Koszalinie

L i t e r a t u r a . "Spis zespołów akt przechowywanych w archiwach państwowych województwa koszalińskiego i słupskiego" (Koszalin 1977); H. Rybicki, "Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Koszalinie" (Archeion XLVI, 1967); t e g o ż , "Kształtowanie zasobu archiwów województwa koszalińskiego 1952-1972" (Koszalińskie Studia i Materiały, 1974); K. Muszyńska, "Archiwa i badania naukowe" (Zapiski koszalińskie 3, 1966).

O r g a n i z a c j a . Powołane formalnie w 1953 r. Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Koszalinie rozpoczęło swoją działalność dopiero w r. 1961. Poprzednio teren województwa koszalińskiego należał do właściwości terytorialnej archiwum

szczecińskiego (przejściowo w latach 1950-1954 - gdańskiego). Do zorganizowania w 1950 r. planowanego w Koszalinie oddziału archiwum gdańskiego nie doszło. Zaczęły natomiast działać od r. 1952 archiwa powiatowe w Słupsku (od r. 1957 oddział terenowy) dla powiatów słupskiego, bytowskiego, miastkowskiego i sławieńskiego, oraz w Szczecinku dla powiatów szczecińskiego, człuchowskiego, drawskiego, wałeckiego i złotowskiego. Powstałe w 1955 r. Powiatowe Archiwum Państwowe w Białogardzie zostało wkrótce zlikwidowane.

Od początku r. 1976 Archiwum działa na obszarze dwóch województw: okrojonego koszalińskiego i nowego słupskiego. Posiada oddział w Słupsku, Powiatowe Archiwum Państwowe w Szczecinku uległo likwidacji.

Według statutu z 1970 r. Archiwum posiada 2 oddziały aktowe (z cezurą na r. 1945) oraz oddział ewidencji, informacji i udostępniania. Są też działy finansowo-rachunkowy i administracyjno-gospodarczy.

Archiwum mieściło się w szczupłym lokalu przy Związku Walki Młodych 16. Poprawiło znacznie swoje warunki przez pozyskanie pomieszczeń w budynku szkolnym przy ul. Zwycięstwa 117. Oddział w Słupsku egzystuje w bardzo ciężkich warunkach w lokalu przy ul. Partyzantów 31a.

Pierwszym dyrektorem Archiwum był Bogusław D r e w n i a k , w latach 1963-1978 kierownictwo Archiwum sprawował Hieronim R y b i c k i , w 1978 r. zastąpił go Jan G ó r s k i . W połowie 1978 r. Archiwum miało (razem z oddziałem w Słupsku) 27,5 etatu, w tym 2 naukowo-badawcze.

Z a s ó b . Starsze akta z obszaru województwa koszalińskiego pozbierało Archiwum Państwowe w Szczecinie. Tylko część z nich (najpierw akta miast, potem także administracji państwowej) przekazano po 1961 r. do Koszalina. Archiwa w Koszalinie i Słupsku zebrały też jeszcze w terenie nieco akt sprzed 1945 r., dominują jednak w zasobie wyraźnie już akta z okresu Polski Ludowej, dla pierwszych lat powojennych nie zachowane niestety w komplecie. Na koniec r. 1977 cały zasób w.az z oddziałem w Słupsku liczył 2578 mb. Pod-

stawową pomocą orientującą w zasobie jest wspomniany wyżej "Spis zespołów".

Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Krakowie

L i t e r a t u r a . "Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Krakowie i jego archiwa powiatowe" (Archiwalny Biuletyn Informacyjny, Warszawa 1955); "Informator o zasobie archiwalnym" (Kraków 1978) - tam szersza bibliografia; M. F r i e d b e r g , "Archiwum Państwowe w Krakowie w służbie nauki historycznej" (Archeion LII, 1969); A. K u n i s z , "Dziesięć lat pracy i doświadczeń powiatowych archiwów państwowych województwa krakowskiego" (Archeion XXXVI, 1962).

O r g a n i z a c j a . Archiwum Państwowe w Krakowie w 1951 r. połączono z mającym także stare tradycje Archiwum Akt Dawnych m. Krakowa. Powstałe wówczas Wojewódzkie Archiwum Państwowe działało na obszarze województwa krakowskiego i wyłączonego z niego miasta. W latach 1957-1975 nosiło nazwę Archiwum miasta Krakowa i Województwa Krakowskiego.

Już w 1950 r. powołano archiwa terenowe (najpierw oddziały powiatowe) dla powiatów: w Bochni - bocheńskiego i brzeskiego, w Chrzanowie - chrzanowskiego, olkuskiego i jaworznieńskiego, w Nowym Sączu (od r. 1958 oddział terenowy) - nowosądeckiego i limanowskiego, w Tarnowie - tarnowskiego i dąbrowskiego. W 1959 r. powstały 4 dalsze archiwa powiatowe dla powiatów: w Krakowie - miechowskiego, proszowskiego i krakowskiego, w Nowym Targu - nowotarskiego i myślenickiego, w Oświęcimiu - oświęcimskiego i wadowickiego, wreszcie w Żywcu - suskiego i żywieckiego.

Od r. 1976 właściwość terytorialna Archiwum rozciąga się na zmniejszone województwo krakowskie i nowo powołane tarnowskie. Posiada oddziały w Tarnowie i Bochni. Archiwum nowotarskie awansowało do rangi wojewódzkiego (dla nowego województwa nowosądeckiego), sądeckie stało się jego oddzia-

łem, Archiwum oświęcimskie przyłączono do Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w Katowicach, jako jego oddział. Uległy likwidacji archiwa w Chrzanowie i w Żywcu, a ich zasób przeszedł także pod opiekę Katowic.

Zgodnie z nadanym w 1971 r. statutem Archiwum posiada 3 oddziały aktowe (z cezurami na przełomie XVIII/XIX w. i na r. 1945) oraz oddział ewidencji, informacji i udostępniania. Istnieje osobna pracownia konserwatorska i działy finansowo-rachunkowy oraz administracyjno-gospodarczy.

Archiwum krakowskie zajmuje kilka pomieszczeń rozsianych po mieście, użytkowanych już częściowo przed r. 1945, m.in. dawny lokal archiwum miejskiego przy ul. Siennej 16, który w latach siedemdziesiątych przeszedł gruntowną renowację. Część zasobu po zakończeniu II wojny światowej umieszczono na Wawelu w izbach zajmowanych ongiś przez urząd i archiwum podskarbińskie. Ogólna sytuacja lokalowa Archiwum jest ciężka i istnieją plany budowy w Krakowie nowego gmachu dla potrzeb archiwalnych (czeka gotowa dokumentacja). Warunki lokalowe archiwów powiatowych były początkowo bardzo trudne, stopniowo jednak ulegały pewnej poprawie; archiwa uzyskiwały lokale: w Bochni przy ul. Kazimierza Wielkiego 4, potem 31, w Chrzanowie przy ul. Mickiewicza 13, w Nowym Sączu przy ul. Pijarskiej 3/5, w Nowym Targu przy ul. Długiej 83, w Oświęcimiu, w bloku 1 dawnego obozu, obecnie Muzeum, w Tarnowie przy ul. Kniewskiego 24, wreszcie w Żywcu w zamku, Zamkowa 4.

Do r. 1950 dyrektorem Archiwum był Włodzimierz B u d - k a , w następnym roku zastąpił go Henryk D o b r o - w o l s k i . Po jego odejściu na emeryturę w 1972 r. dyrektorem został Jan G a r l i c k i , który z kolei w 1977 r. ustąpił miejsca Edwardowi S e r w i e . Wieloletnimi kierownikami archiwów terenowych m.in. byli: w Tarnowie - Andrzej K u n i s z , w Nowym Targu - Józef G r z y b e k , w Oświęcimiu - Bogusława C z a j e c k a , w Chrzanowie - Szymon Ś w i ą t e k , w Żywcu - Bronisława S p y r a . W 1978 r. kierownikami oddziałów byli: w Tarnowie Maria Ż y c h o w s k a , w Bochni Jerzy K a t r a . W po-

łowie 1978 r. Archiwum wraz z oddziałami miało 62 etaty, w tym 27 naukowo-badawczych.

Z a s ó b . Przedwojenny zasób Archiwum Państwowego w Krakowie wzrósł znacznie już podczas okupacji hitlerowskiej. Wprawdzie zwrócono po 1945 r. prawowitym właścicielom szereg akt złożonych w Archiwum na polecenia władz niemieckich, pozostały jednak akta władz z okresu międzywojennego. Zmieniło profil zasobu przejęcie dużych zespołów akt podworskich (archiwum krakowskie jest ich największym skupiskiem po Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie) oraz całego zasobu Archiwum Akt Dawnych m. Krakowa - w okresie późniejszym także akt okresu Polski Ludowej. Archiwa terenowe przechowywały materiały lokalne nie tylko z XIX i XX w., jak większość podobnych placówek w innych regionach, ale także dokumenty i księgi okresu staropolskiego (najczęściej miejskie). Inaczej niż w pozostałych województwach nie skupiano tego rodzaju materiałów wyłącznie w Krakowie, jako siedzibie Wojewódzkiego Archiwum Państwowego. W końcu 1977 r. zasób Archiwum wraz z oddziałami wynosił 9775 mb. (piąty co do wielkości zasób archiwum państwowego).

Klucz do orientacji w zasobie daje wymieniony wyżej "Informator o zasobie archiwalnym". Archiwiści krakowscy opublikowali w okresie powojennym wiele artykułów informacyjnych o zespołach i o materiałach do tematów (np. A. Kiełbicka, "Pozostałość aktowa pp kameralnych urzędach gospodarczych zachodniej części Galicji", Archeion XXXI, 1959; A. Kamiński, "Okres rewolucyjny 1846-1849 w zasobach Archiwum Państwowego w Krakowie", Archeion XVIII, 1948), a także szereg cennych pomocy archiwalnych (np. "Inwentarz Archiwum m. Kazimierza pod Krakowem 1335-1802", opr. M. Friedberg, Warszawa 1966). Pomoce te stanowią kontynuację wydanych znacznie wcześniej katalogów Kutrzeby Krajowego Archiwum Akt Grodzkich i Ziemskich w Krakowie i Krzyżanowskiego - Archiwum Akt Dawnych m. Krakowa.

Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Lesznie

L i t e r a t u r a . "Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Poznaniu oraz jego archiwa powiatowe" (Archiwalny Biuletyn Informacyjny, Warszawa 1956); "Przewodnik po zasobie archiwalnym Archiwum Państwowego m. Poznania i Województwa Poznańskiego oraz jego archiwów terenowych", pod red. C. Skopowskiego (Warszawa 1969); K. Bielecki, "Powstanie i działalność powiatowych archiwów państwowych podległych Archiwum Państwowemu w Poznaniu w latach 1950-1960 z uzupełnieniem danych o zasobie za lata 1961-1965" (Archeion XLIX, 1968); A. Piwoń, "Powiatowe Archiwum Państwowe w Lesznie 1951-1971" (Archiwista 9, 1973); t e n ż e , "Informator o zasobie archiwalnym Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w Lesznie" (Leszno 1977).

O r g a n i z a c j a . Archiwum powstało jako oddział Archiwum Państwowego w Poznaniu w 1950 r. Od r. 1951 funkcjonowało jako Powiatowe Archiwum Państwowe w Lesznie na obszarze powiatów gostyńskiego, kościańskiego, leszczyńskiego, rawickiego i wolsztyńskiego. W 1952 r. podporządkowano mu również na krótki przeciąg czasu powiaty wschowski z województwa wrocławskiego i górowski z zielonogórskiego.

W 1976 r. powołano Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Lesznie na obszar nowego województwa leszczyńskiego. Podobnie jak inne niewielkie archiwa wojewódzkie posiada ono jeden oddział aktowy, pracownię naukową oraz stanowiska pracy do spraw reprografii i konserwacji oraz spraw administracyjno-gospodarczych.

Archiwum od chwili swego powstania dysponowało lokalem przy ul. Bolesława Chrobrego 29. Od r. 1963 kilkakrotnie zyskiwało nowe pomieszczenia w sąsiednim zabytkowym budynku dawnego gimnazjum kalwińskiego.

Kierownikami Archiwum byli: do r. 1953 Władysław Chojnacki, do 1961 Wacław Nawrocki i od tego roku Aleksander Piwoń. W połowie r. 1978 Archiwum miało 7 etatów, w tym jeden naukowo-badawczy.

Z a s ó b . Archiwum zgromadziło materiały archiwalne o charakterze lokalnym głównie z okresu międzywojennego

i lat Polski Ludowej. Jedyne akta miejskie sięgają wstecz
schyłku XVIII w., a akta gmin pierwszej połowy XIX. Podstawo-
we opublikowane pomoce wymieniono wyżej.

Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Lublinie

L i t e r a t u r a . "Wojewódzkie Archiwum Państwo-
we w Lublinie oraz jego archiwa powiatowe" (Archiwalny Biu-
letyn Informacyjny, Warszawa 1956); "Wojewódzkie Archiwum
Państwowe w Lublinie. Informator. Spis zespołów", pod red. F.
C i e ś l a k a (Lublin 1973) - tam wykaz publikacji tyczą-
cych Archiwum i jego zasobu.

O r g a n i z a c j a . Wyzwolenie Lublina nastąpiło
już w lipcu 1944 r. i od tego czasu zaczęto działać Archiwum
Państwowe w Lublinie, jako instytucja znów w pełni polska. W
1950 r. powołano na obszarze województwa lubelskiego oddzia-
ły powiatowe w Puławach, Tomaszowie Lubelskim i Zamościu.
Udało się w pełni zorganizować oddział w Zamościu, który dzia-
łał następnie jako archiwum powiatowe dla powiatów zamojskie-
go, krasnostawskiego i tomaszowskiego. W 1952 r. powstały ar-
chiwa powiatowe w Łukowie dla powiatów łukowskiego, bielskie-
go, parczewskiego i radzyńskiego, oraz w Chełmie dla chełm-
skiego, hrubieszowskiego i włodawskiego; w 1955 r. utworzono
także archiwum powiatowe w Kraśniku Fabrycznym dla powia-
tów kraśnickiego, biłgorajskiego i janowskiego.

Od początku 1976 r. Archiwum działało na obszarze wo-
jewództw: zmniejszonego lubelskiego oraz nowo powstałych biel-
sko-podlaskiego i chełmskiego. Posiada ono 2 oddziały: w Kra-
snymstawie oraz w Radzynie Podlaskiej (dokąd przeniesiono
zasób zlikwidowanego archiwum w Łukowie). Zlikwidowano tak-
że archiwa w Chełmie i Kraśniku. Archiwum zamojskie zyskało
rangę wojewódzkiego.

Od 1970 r. Archiwum posiada 3 oddziały aktowe (z cezu-
rami na przełomie XVII/XIX w. i na r. 1945) oraz oddział ewi-
dencji, informacji i udostępniania. Istnieją też działy finansowo-
rachunkowy i administracyjno-gospodarczy.

W 1965 r. Archiwum przeprowadziło się do specjalnie zaadaptowanego dla jego potrzeb gmachu dawnego kolegium jezuickiego przy Trybunalskiej 13. Gorsze znacznie lokale posiadały archiwa terenowe: w Chełmie w gmachu PKP przy placu PKWN, w Kraśniku przy ul. Dzierżyńskiego 2, w Łukowie przy ul. Świerczewskiego 23, w Zamościu przy ul. Moranda 4. Utworzone w 1976 r. oddziały Archiwum mieszczą się w Kraśnymstawie przy pl. 1 Maja 1, w Radzynie Podlaskim w zamku przy ul. Międzyrzeckiej 2.

Do r. 1949 dyrektorem Archiwum był jego przedwojenny zwierzchnik Leon Białkowski. Następnie funkcje dyrektora pełnili: w latach 1949-1954 Mirosława Zakrzewska-Dubasowa, 1955-1961 Tadeusz Mencil i od r. 1961 Franciszek Cieślak. W r. 1978 Archiwum miało 47,5 etatów w tym 10 naukowo-badawczych.

Zasób. Przedwojenny zasób Archiwum znacznie pomnożona, już podczas okupacji, o akta okresu międzywojennego. W 1952 r. przejęto archiwum miejskie (tylko część akt - część spłonęła w 1944 r.). Wpłynęły po wojnie także archiwa podworskie z wielkim archiwum Ordynacji Zamojskiej na czele, akta notarialne, wreszcie akta różnej proveniencji już z okresu Polski Ludowej. Wszystkie akta administracji państwowej do r. 1944 skupiono w Lublinie. Innego rodzaju akta lokalne z XIX i XX w. pozostawiono archiwom terenowym. Cały zasób Archiwum wraz z oddziałami liczył na koniec 1977 r. 8642 mb.

Orientację w zasobie zapewniają pomoce wymienione wyżej. Pracownicy Archiwum (m.in. M. Zakrzewska-Dubasowa, M. Stankowa) opublikowali szereg artykułów informujących o zespołach i materiałach do tematów. Wyszły też drukiem interesujące pomoce archiwalne: "Przewodnik po zespole akt Kancelarii Gubernatora Lubelskiego z lat 1966-1917", opr. przez J. Tomczyka (Warszawa 1966) i "Inwentarz materiałów kartograficznych archiwum Ordynacji Zamojskiej ze Zwierzyńca 1786-1941", opr. przez A. Pawłowską-Wielgus (Warszawa 1971).

Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Łodzi

L i t e r a t u r a . "Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Łodzi oraz jego archiwa powiatowe" (Archiwalny Biuletyn Informacyjny, Warszawa 1956); "Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Łodzi. Spis zespołów" (Łódź 1976); J. W a s i a k , "Archiwum Miejskie w Łodzi" (Rocznik Łódzki XXI, 1976); M. K o ł o d z i e j c z a k , "50 lat działalności państwowej służby archiwalnej na obszarze województwa łódzkiego" (Rocznik Łódzki XIX, 1974); B. P e ł k a , "Rola Archiwum Państwowego m. Łodzi i Województwa Łódzkiego w łódzkim środowisku naukowym 1945-1970" (ibid.); Z. T o b b j a n s k i , "Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Łodzi 1926-1976" (Łódź 1976); M. B a n d u r k a , "Dziesięć lat działalności archiwów powiatowych na terenie województwa łódzkiego" (Archeion XXXV, 1961); t e n ż e , "Zasób archiwów terenowych województwa łódzkiego oraz jego przydatność dla badań regionalnych" (Rocznik Łódzki V, 1961).

O r g a n i z a c j a . Po wyzwoleniu terenów województwa łódzkiego w styczniu 1945 r. rozpoczęło znów działalność Archiwum Państwowe w Piotrkowie. Od r. 1949 uruchomiono jego oddział w Łodzi, a w 1951 r. oddział ten przekształcono w Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Łodzi. Archiwum piotrkowskie zostało jego oddziałem terenowym dla powiatów piotrkowskiego, bełchatowskiego i radomszczańskigo. Równocześnie włączono do Archiwum Państwowego w Łodzi istniejące tu od 1926 r. Archiwum Miejskie w Łodzi. W latach 1957-1975 Archiwum nosiło nazwę Archiwum m. Łodzi i Województwa Łódzkiego.

Już w r. 1950 powołano oddziały powiatowe w 13 miastach powiatowych województwa łódzkiego. Rozpoczęto organizowanie wszystkich tych placówek, ostatecznie jednak utrzymały się tylko niektóre z nich, a mianowicie powiatowe archiwa państwowe: w Łęczycy dla powiatów łęczyckiego i poddębickiego, w Łowiczu dla kutnowskiego i łowickiego, w Pabianicach dla pabianickiego, łaskiego i pajęczyńskiego, w Sieradzu dla sieradzkiego, wieluńskiego i Zduńskiej Woli, w Skierniewicach dla skiernewickiego, w Tomaszowie Mazowieckim dla brzezińskiego i rawskiego. W 1961 r. powstało Powiatowe Archiwum Państwowe w Łodzi dla powiatu łódzkiego i m. Zgierza.

— Od r. 1976 Archiwum działa na obszarze zmniejszonego województwa łódzkiego oraz nowego sieradzkiego. Posiada tylko jeden oddział w Sieradzu. Oddział w Piotrkowie stał się samodzielnym archiwum wojewódzkim, przejmując także zasób skasowanego archiwum powiatowego w Tomaszowie Mazowieckim. Skasowano także archiwum powiatowe w Skierniewicach - Wojewódzkie Archiwum Państwowe dla nowego województwa skierniewickiego zyskało siedzibę najpierw w Rawie Mazowieckiej, następnie w Żyrardowie; przejęło ono także zasób zlikwidowanego archiwum w Łowiczu. Przestało istnieć również archiwum w Łęczycy - jego zasób przeszedł w gestię nowego Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w Płocku. Zasobem skasowanego archiwum w Pabianicach zaczęło bezpośrednio administrować archiwum łódzkie.

Według statutu z 1971 r. (z poprawkami z 1976 r.) Archiwum posiada 4 oddziały: I - akt administracyjnych z lat 1800-1950, II - akt miejskich, samorządowych i stowarzyszeń 1793-1945, III - akt Polski Ludowej, IV - akt byłych archiwów powiatowych w Łodzi i w Pabianicach. Istnieje też osobny oddział ewidencji, informacji i udostępniania, działy finansowo-rachunkowy i administracyjno-gospodarczy.

Oddział archiwum piotrkowskiego w Łodzi umieszczono w gmachu pofabrycznym przy ul. Żwirki 5, Archiwum Miejskie w Łodzi mieściło się w ratuszu nowomiejskim przy pl. Wolności 1, potem także w budynku niegdyś szkolnym przy tym placu (nr 14). Wszystkie te lokale (i dodatkowe magazyny poza nimi) użytkowało potem Wojewódzkie Archiwum Państwowe. Z archiwów terenowych niezły lokal miało łowickie w odbudowanym gmachu pomisjonarskim przy Rynku Kościuszki 1, także oddział terenowy w Piotrkowie przy ul. Toruńskiej 4. Lokale innych placówek były znacznie gorsze, choć niektóre z nich stopniowo poprawiły swoje warunki: łęczyckie archiwum mieściło się przy ul. Panieńskiej 1, pabianickie przy Strzelczyka 1, sieradzkie przy 15 Grudnia 5, skierniewickie przy 22 Lipca 6, tomaszowskie przy Tkackiej 2.

Organizatorem Archiwum Państwowego w Łodzi był Stefan R o s i a k . Archiwum Miejskim do r. 1949 zarządzał

Ludwik W a s z k i e w i c z , następnie Roman K a c z - m a r e k . On też został w 1951 r. dyrektorem archiwum wojewódzkiego. W latach 1961-1971 funkcje dyrektora pełnił Mieczysław K o ł o d z i e j c z a k , 1972-1977 Zbigniew T o b j a ń s k i i od r. 1977 Leon T u r a j - c z y k . Kierownikiem oddziału w Sieradzu jest długoletni prezydent kierownik archiwum powiatowego - Jan M i e l - c z a r e k . W 1978 r. Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Łodzi wraz z oddziałem sieradzkim miało 59 etatów, w tym 10 naukowo-badawczych.

Z a s ó b . W związku z organizowaniem w Łodzi oddziału Archiwum Państwowego w Piotrkowie przewieziono z Piotrkowa do Łodzi zgromadzone tam poprzednio wszystkie akta starsze (głównie władz gubernii piotrkowskiej) i nowsze, zostawiając jedynie lokalne piotrkowskie. Przejęcie Archiwum Miejskiego wniosło razem z nim nie tylko wielki zespół akt m. Łodzi, ale także zebrane podczas wojny i tuż po jej zakończeniu akta różnej proveniencji z okresu międzywojennego i czasów okupacji. Wpłynęły wielkie zespoły akt przemysłowych z terenu Łodzi i innych miast łódzkiego okręgu przemysłowego. Władze Archiwum starały się skupić wszystkie akta administracyjne do r. 1918 (różnych instancji) w samej Łodzi; archiwom terenowym zostawiano akta dziewiętnastowieczne innej proveniencji oraz wszystkie już akta lokalne z okresu po 1918 r. Archiwum łódzkie otrzymało też zarchiwizowane po pierwszej wojnie światowej w ówczesnym Archiwum Państwowym w Kaliszu, a potem przechowywane w Poznaniu i w Warszawie akta władz gubernii kaliskiej. Całość zasobu wraz z oddziałem w Sieradzu liczyła na koniec r. 1977 - 10 113 mb., co czyniło archiwum łódzkie czwartym co do wielkości zasobu w kraju.

O zasobie informują pozycje wymienione wyżej. Archiwiści łódzcy przygotowali i opublikowali też kilka artykułów o poszczególnych zespołach lub materiałach do tematów, np. C. Ohryzko-Włodarska, "Materiały źródłowe do uwłaszczenia włościan w łódzkim okręgu przemysłowym" (Rocznik Łódzki 8, 1963), lub A. Tomczak, "Zasób kartograficzny Wojewódzkiego

Archiwum Państwowego w Łodzi 1785-1945" (Kwart. Hist. Kultury Materialnej 6, 1958).

Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Nowym Sączu z siedzibą w Nowym Targu

L i t e r a t u r a . "Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Krakowie i jego archiwa powiatowe" (Archiwalny Biuletyn Informacyjny, Warszawa 1955); A. K u n i s z , "Dzieśięć lat pracy i doświadczeń powiatowych archiwów państwowych województwa krakowskiego" (Archeion XXXVI, 1962); o początkach Powiatowego Archiwum Państwowego w Nowym Sączu także krótko K. G o l a c h o w s k i , "Inwentarz Archiwum miasta Nowego Sącza z lat 1292-1772" (Rocznik Sądecki III, 1957).

O r g a n i z a c j a . W 1950 r. powołano w Nowym Sączu oddział powiatowy Archiwum Państwowego w Krakowie. Istniał on do r. 1958 jako Powiatowe Archiwum Państwowe w Nowym Sączu, od r. 1958 uzyskał status oddziału terenowego. Właściwość terytorialna Archiwum rozciągała się na powiaty nowosądecki i limanowski (początkowo także nowotarski). W r. 1959 powstało Powiatowe Archiwum Państwowe w Nowym Targu działające w powiatach nowotarskim i myślenickim.

Z początkiem r. 1976 zorganizowano dla nowo powstałego województwa nowosądeckiego Wojewódzkie Archiwum Państwowe z siedzibą w Nowym Targu. W Nowym Sączu funkcjonuje jego oddział. Archiwum posiada oddział materiałów aktowych, pracownię naukową i stanowiska pracy do spraw reprografii i konserwacji oraz spraw administracyjnych i gospodarczych.

Archiwum w Nowym Sączu pracowało w trudnych warunkach lokalowych (przy ul. Pijarskiej 3/5, następnie przy Szwedzkiej 2). Również Archiwum w Nowym Targu posiadało przez szereg lat szczupłe pomieszczenia przy Długiej 83. Uzyskanie jednak nowego osobnego budynku przy ul. Królowej Jadwigi 10 poprawiło wydatnie sytuację tej placówki i przesądziło o ulokowaniu archiwum wojewódzkiego na Podhalu.

Dyrektorem Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w Nowym Sączu został wieloletni poprzednio kierownik archiwum nowotarskiego Józef Grzyłek. W połowie 1978 r. Archiwum dysponowało wraz z oddziałem w Nowym Sączu 9,5 etatami w tym 2 naukowo-badawczymi.

Z a s ó b . Stosunkowo niewielki zasób Archiwum - na koniec r. 1977 liczący 687 mb. - zawiera nie tylko akta lokalne z XIX i XX w., ale także starsze, sięgające niekiedy średniowiecza (akta miejskie - brak jednak wśród nich spalonych bądź wywiezionych przez Niemców akt Nowego Sącza). Wśród materiałów nowszych na uwagę zasługują akta Komisji Klimatycznej w Zakopanem i Tatrzańskiego Parku Narodowego.

Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Olsztynie

L i t e r a t u r a . "Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Olsztynie oraz jego archiwa powiatowe" (Archiwalny Biuletyn Informacyjny, Warszawa 1953, wyd. 2 - 1957); T. Grygier, "Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Olsztynie (dziesięć lat pracy)" (Komunikaty Mazursko-Warmińskie 1958/3); t e n ż e , "Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Olsztynie" (ibid. 1963/2).

O r g a n i z a c j a . Archiwum Państwowe w Olsztynie powołano zarządzeniem z 15 listopada 1948 r. Od r. 1951 działało jako Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Olsztynie i zorganizowało w latach 1952-1954 swoje placówki terenowe na obszar powiatów: oddział terenowy w Morażu - morąskiego, braniewskiego, ostródzkiego i pastęckiego, archiwum powiatowe w Mrażowie - mrażowskiego, gizyckiego i kętrzyńskiego, archiwum powiatowe w Szczytnie - szczytnieńskiego, działdowskiego, nidzickiego i piskiego.

O d r. 1976 Archiwum działa na obszarze zmniejszonego województwa olsztyńskiego. Posiada oddział w Morażu. Według statutu z 1970 r. dzieli się na dwa oddziały aktowe (z cezurą

na 1945 r.) i oddział ewidencji, informacji oraz udostępniania. Są też działy finansowo-rachunkowy i administracyjno-gospodarczy.

Archiwum olsztyńskie ulokowane zostało na zamku (Zamkowa 3) w pomieszczeniach jednak zupełnie nieodpowiednich dla potrzeb archiwalnych. Są też one dziś zbyt szczupłe. Oddział w Morągu mieścił się (i mieści nadal) w lokalu przy ul. Hanki Sawickiej 4. Archiwa powiatowe miały swoje siedziby: w Szczytnie przy ul. Polskiej 35, w Mrągowie przy ul. Armii Czerwonej 27.

Już w r. 1947 przygotowywał teren w Olsztyńskim dla powstania Archiwum Piotr B a ń k o w s k i z ramienia Wydziału Archiwów, zabezpieczając tu akta. Pierwszym dyrektorem Archiwum Państwowego został Władysław A d a m c z y k . W latach 1950-1966 funkcje dyrektora sprawował Tadeusz G r y g i e r , w latach 1966-1971 Zygmunt L i e t z , a od r. 1971 Józef J u d z i ń s k i . W pięćdziesiątych latach archiwum mrągowskim kierował Tadeusz M ł o d k o w s k i , wybitny regionalista. W połowie 1978 r. Archiwum wraz z oddziałem w Morągu miało 36,5 etatów w tym jeden pracownika naukowo-badawczego.

Z a s ó b . Starszy zasób z obszaru właściwości terytorialnej Archiwum zebrało pruskie Archiwum Państwowe w Królewcu. Część akt ewakuowana z Królewca podczas wojny znalazła się na prowincji i trafiła do Olsztyna. Większość powędrowała do Niemiec Zachodnich i przechowywana była w Getyndze (od niedawna w Berlinie Zachodnim). Udało się też archiwum olsztyńskiemu zgromadzić sporo akt władz administracji pruskiej z XIX-XX w. Rewindykowano z Goslaru akta rejencji olsztyńskiej. Odszukano trochę akt miejskich, gmin ewangelickich i akt podworskich. Zaczęto w coraz większych ilościach przejmować akta już z okresu Polski Ludowej. Z zespołów przechowywanych w Olsztynie na uwagę zasługują m.in. akta pozostałe po prowincjonalnym konserwatorze zabytków całej prowincji wschodnio-pruskiej. Zasób Archiwum liczył na koniec 1977 r. - 4078 mb.

Pewne partie zasobu doczekały się omówień w osobnych artykułach, np. T. Grygier, "Archiwalna kartografia historyczna Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w Olsztynie od XVI w. do 1945 r." (Komunikaty Mazursko-Warmińskie 1969/1).

Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Opolu

L i t e r a t u r a . "Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Opolu" (Archiwalny Biuletyn Informacyjny, Warszawa 1954); S. P o n i o ł e k , "Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Opolu" (Komunikaty Instytutu Śląskiego 5, 1959); R. D e r m i n i n . , "Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Opolu 1953-1968" (Opole 1968).

O r g a n i z a c j a . W r. 1950 na obszarze powstałego wówczas województwa opolskiego powołano oddziały powiatowe Archiwum Państwowego w Katowicach; w Opolu, Raciborzu i Niemodlinie (to ostatnie archiwum uległo likwidacji już w r. 1952, archiwum opolskie zorganizowano na bazie tamtejszego archiwum miejskiego); oraz oddział powiatowy w Brzegu Archiwum Państwowego we Wrocławiu. Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Opolu powstało na podstawie zarządzenia z 2 lutego 1953 r. Podlegały mu archiwa powiatowe: w Brzegu (od r. 1954 oddział terenowy) dla powiatów brzeskiego i grodkowskiego, w Kluczborku (od r. 1954) dla kluczborskiego, oleskiego i namysłowskiego, w Nysie (od r. 1954) dla nyskiego, niemodlińskiego i prudnickiego, w Raciborzu dla raciborskiego, kozielskiego i głubczyckiego.

Od początku 1976 r. Archiwum działa na obszarze zmniejszonego województwa opolskiego. Zachowało swoją placówkę w Brzegu w postaci oddziału. Archiwa w Kluczborku i Nysie zlikwidowano. Przystało też działać archiwum w Raciborzu - jego zasób przeszedł pod opiekę Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w Katowicach.

Zgodnie ze statutem z r. 1970 Archiwum posiada dwa oddziały aktowe (z cezurą na 1945 r.) i oddział ewidencji,

informacji i udostępniania, także działy finansowo-rachunkowy i administracyjno-gospodarczy.

Pierwszą siedzibą Archiwum był ratusz opolski. Od r. 1959 przeniesiono je do większych pomieszczeń przy ul. Zamkowej 2. Archiwa terenowe mieściły się: w Brzegu przy Chrobrego 17, w Kluczborku przy Świerczewskiego 22, w Nysie przy Piastowskiej 33, w Raciborzu przy Zamkowej 2.

Dyrektorem Archiwum w latach 1953-1965 był Stefan P o p i o ł e k , po nim Ryszard D e r m i n , od r. 1978 powtórnie P o p i o ł e k . Około połowy tego roku Archiwum miało 28,5 etatów w tym 5 naukowo-badawczych.

Z a s ó b . Składają się nań materiały aktowe przekazane do Opola po utworzeniu tam archiwum wojewódzkiego z Katowic i Wrocławia, a także przejmowane już przez archiwum opolskie i jego placówki terenowe. Zgromadzono akta administracji pruskiej z XIX-XX w. początkowo wszystkie umieszczając w Opolu, następnie przesunięto akta niższych instancji do archiwów powiatowych. Zebrano akta miejskie sięgające często średniowiecza, także akta sądowe i notarialne. Od lat sześćdziesiątych zaczęły napływać obficie materiały wytworzone już w Polsce Ludowej. Cały zasób liczył w 1977 r. łącznie z oddziałem w Brzegu 3419 mb.

Ogólny przegląd zasobu zawarty jest w pracach wymienionych wyżej; archiwiści opolscy napisali też kilka artykułów informujących o poszczególnych zespołach lub materiałach do tematów, np. S. Popiołek, "Materiały do powstania kościuszkowskiego w aktach magistratu miasta Opola" (Sobótka 2, 1954).

Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim

L i t e r a t u r a . "Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Łodzi oraz jego archiwa powiatowe" (Archiwalny Biuletyn Informacyjny, Warszawa 1954); M. B a n d u r k a , "Dziesięć lat działalności archiwów powiatowych na terenie

województwa łódzkiego" (Archeion XXXV, 1961); t e n ż e , "Zasób archiwów terenowych województwa łódzkiego oraz jego przydatność dla badań regionalnych" (Rocznik Łódzki V, 1961).

O r g a n i z a c j a . Rychło po przejściu ofensywy Armii Czerwonej przez Piotrków w styczniu 1945 r. wznowiło tu swoją działalność znów jako polskie Archiwum Państwowe. Od r. 1949 powstał jego oddział w Łodzi. Wreszcie w roku następnym przeniesiono główną siedzibę Archiwum do Łodzi. Funkcjonowało ono tam od r. 1951 jako Wojewódzkie Archiwum Państwowe, a archiwum piotrkowskie stało się jego oddziałem działającym na obszarze powiatów piotrkowskiego, radomszczańskiego i bełchatowskiego.

Od początku r. 1976 powołano w Piotrkowie Wojewódzkie Archiwum Państwowe, podporządkowane wprost Naczelnej Dyrekcji Archiwów, dla obszaru nowego województwa piotrkowskiego. Archiwum posiada jeden oddział materiałów aktowych, pracownię naukową oraz stanowiska pracy do spraw administracyjnych i gospodarczych. Zajmuje użytkowany jeszcze przed wojną spory lokal przy ul. Toruńskiej 4.

Kierownikiem oddziału piotrkowskiego przez wiele lat była Maria K a r b o w s k a, na czele archiwum wojewódzkiego stała najpierw Joanna N a d g r o d k i e w i c z, od r. 1978 miejsce jej zajął Ryszard S z w e d. W połowie tego roku Archiwum posiadało 12 etatów w tym jeden pracownika naukowo-badawczego.

Z a s ó b . Dawny zasób Archiwum Państwowego w Piotrkowie został w większości w latach 1950 i 1951 przeniesiony do Łodzi (przede wszystkim akta władz gubernii piotrkowskiej). Tam również zabrano przejęte już po wojnie z miejscowego Muzeum nieliczne akta cechowe z okresu staropolskiego. Na miejscu pozostały lokalne akta sądowe i miejskie sięgające początków XIX w. Przejęto nieco akt zakładów przemysłowych, potem gminne, notarialne, wreszcie w większych ilościach wytworzone już po 1945 r. Po r. 1976 wróciła pewną ilość akt z Łodzi oraz przejęto pod opiekę zasób zlikwidowanego Powia-

towego Archiwum Państwowego w Tomaszowie Mazowieckim.
Na koniec r. 1977 zasób liczył 3258 mb.

Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Płocku

L i t e r a t u r a . "Archiwum Państwowe m. st. Warszawy i Województwa Warszawskiego" oraz jego Oddział Terenowy w Płocku i archiwa powiatowe (Archiwalny Biuletyn Informacyjny, Warszawa 1957); J. W a ń k i e w i c z , "Archiwum Państwowe w Płocku" (Towarzystwo Naukowe Płockie. Szkice i materiały, Płock 1957); t e n ż e , "Zasób aktowy Archiwum Państwowego w Płocku" (Notatki Płockie 1, 1956).

O r g a n i z a c j a . Istniejącemu przed wojną Archiwum Państwowemu w Płocku kres położyli Niemcy, przewożąc jego zasób do Królewca. W 1950 r. powołano w Płocku od - dział powiatowy Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Dział on w latach 1951-1953 jako Powiatowe Archiwum Państwowe, wchłoniąwszy także płockie archiwum miejskie. Po powołaniu w 1953 r. Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w Warszawie stało się archiwum płockie jego oddziałem terenowym. Właściwość terytorialna oddziału rozciągała się na powiaty płocki, gostyniński i sierpecki.

Na początku r. 1976 powstało Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Płocku dla obszaru nowego województwa płockiego. Według nadanego w tymże roku statutu posiada jeden od - dział aktowy, pracownię naukową oraz stanowiska pracy do spraw reprografii i konserwacji a także do spraw administracyjnych i gospodarczych.

Archiwum mieściło się pierwotnie w skromnym lokalu przy Tumskiej 2, potem przeniosło się do obszerniejszych pomieszczeń przy 1 Maja 1. Kierownikiem Archiwum był Jan W a ń k i e w i c z , następnie od połowy lat sześćdziesiątych Czesława G ą s k a . W połowie 1978 r. Archiwum dysponowało 9,5 etatami, w tym jednym naukowo-badawczym.

Z a s ó b . Dawne archiwalia Archiwum Państwowego w Płocku wywiezione do Królewca w większości wróciły po zakończeniu wojny do kraju, rewindykowane z Zachodu. Początkowo złożone w Warszawie, dopiero po pewnym czasie wróciły do Płocka. Na miejscu w Płocku zebrano akta miejskie, gminne oraz notarialne i hipoteczne z XIX-XX w. i nowsze administracyjne, a także różnej proveniencji już z lat Polski Ludowej. W 1976 r. zasób powiększył się znacznie przez przejęcie w opiekę archiwaliów zebranych w skasowanym Powiatowym Archiwum Państwowym w Łęczycy. Na koniec 1977 r. liczył razem 1373 mb.

Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Poznaniu

L i t e r a t u r a . "Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Poznaniu oraz jego archiwa powiatowe" (Archiwalny Biuletyn Informacyjny, Warszawa 1956); "Archiwum Państwowe m. Poznania i Województwa Poznańskiego. Przewodnik po zasobie archiwalnym" pod kierunkiem C. Skopowskiego (Warszawa 1969) - tam pełna bibliografia; "Wykaz zespołów akt w archiwach na terenie Wielkopolski" (Poznań 1976); K. Bielecki, "Działalność archiwów powiatowych podległych Archiwum Państwowemu w Poznaniu" (Archeion XLIX, 1968).

O r g a n i z a c j a . Po zniszczeniach doznanych z początkiem r. 1945 już w lutym tego roku Archiwum Państwowe w Poznaniu podjęło swoją działalność. Do r. 1950 działało na obszarze sięgającego wówczas po Odrę województwa poznańskiego, a w latach 1950-1953 także na obszarze nowego województwa zielonogórskiego. W 1950 r. zaczęto organizować pierwsze oddziały powiatowe w Jarocinie, Kaliszu, Kole, Lesznie, Gorzowie i Zielonej Górze. Dwa ostatnie odeszły po r. 1953 do nowego Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w Zielonej Górze.

Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Poznaniu (w latach 1957-1975 Archiwum m. Poznania i Województwa Poznańskiego)

uruchomiło swoje archiwa powiatowe: w Kaliszu (od r. 1958 oddział terenowy) dla powiatów kaliskiego, kępińskiego, krotoszyńskiego, ostrzeszowskiego, ostrowskiego i pleszewskiego; w Gnieźnie (od r. 1952) dla gnieźnieńskiego, wągrowieckiego, wrześnińskiego, jarocińskiego; w Koninie dla konińskiego, kolskiego, słupeckiego i tureckiego; w Lesznie dla leszczyńskiego, gostyńskiego, kościańskiego, rawickiego i wolsztyńskiego; w Pile dla pilskiego, czarnkowskiego, chodzieskiego i trzciańskiego. Archiwa w Jarocinie i Kole uległy likwidacji już w 1952 r. W 1959 r. przybyło natomiast archiwum powiatowe w Poznaniu dla powiatów międzychodzkiego, nowotomyńskiego, obornickiego, szamotulskiego, śremskiego, średzkiego, poznańskiego i m. Poznania. Jako ostatnie, już po r. 1969, powołano archiwum w Szamotułach.

Od r. 1976 zasięg działania Archiwum ograniczył się do zmniejszonego województwa poznańskiego oraz nowych - konińskiego i pilskiego. Funkcjonują przy nim oddziały w Koninie i Pile. Archiwa w Lesznie i Kaliszu zyskały rangę wojewódzkich, inne terenowe zlikwidowano.

Według statutu z 1970 r. utworzono w Archiwum 3 oddziały aktowe (z cezurami na przełomie XVIII/XIX w. r r. 1945) oraz 3 odrębne oddziały: 4 - ewidencji, informacji i udostępniania, 5 - reprografii i 6 - konserwacji. Po zmianach przeprowadzonych w 1976 r. organizacja wewnętrzna Archiwum przybrała jeszcze inne formy odbiegające od nadanych pozostałym archiwom państwowym. Według statutu nadanego 24 grudnia 1976 r. w skład Archiwum wchodzi oddziały: 1 - opracowywania zasobu archiwalnego, 2 - nadzoru nad narastającym zasobem, 3 - informacji naukowej i udostępniania akt, 4 - techniczny (z pracowniami konserwatorską i reprograficzną). Poza tym, podobnie jak w innych archiwach, są działy finansowo-rachunkowy i administracyjno-gospodarczy.

Od r. 1951 Archiwum zajmuje duży gmach po Sądzie Apelacyjnym przy ul. 23 Lutego 41/45. Archiwa terenowe, początkowo zajmujące na ogół nieodpowiednie pomieszczenia, stopniowo poprawiały swoją sytuację lokalową. Mieściły się: w Kaliszu od r. 1958 przy ul. Kolegialnej 4, w Gnieźnie przy ul. Dąbrów-

ki 23, w Koninie przy Wojska Polskiego 18, w Lesznie przy Bolesława Chrobrego 29, w Pile przy Kilińskiego 14, w Poznaniu w dużym trzypiętrowym gmachu przy Stawnej 10.

Do r. 1953 na czele Archiwum stał Kazimierz K a c z m a r c z y k , po nim do r. 1973 Czesław S k o p o w s k i , z kolei w latach 1973/1974 Jan S z a j b e l i od r. 1974 Stanisław K ł y s . Długoletnim kierownikiem archiwów powiatowych najpierw w Gorzowie, potem w Poznaniu był Kazimierz B i e l e c k i , zasłużony dziejopis archiwów terenowych z lat 1950-1970. W 1976 r. Archiwum z oddziałami w Pile i Koninie miało 58 etatów w tym 6 naukowo-badawczych.

Z a s ó b . Wywiezienie części zasobu na prowincję uchroniło go od całkowitego zniszczenia w pożarze w 1945 r. Zwrócone do Poznania akta stworzyły zaczątek nowego zasobu. Ocalały na ogół materiały staropolskie, zniszczeniu częściowemu uległy akta niemieckie i polskie z XIX-XX w. Zasiłki zasób registratury władz okupacyjnych, akta samorządowe, natarialne, podworskie, wyznaniowe. Rozmieszczano akta zgodnie z właściwością terytorialną w archiwach terenowych, administracyjne do 1918 r. zatrzymując jednak w Poznaniu (tylko dla Kalisza i Konina zrobiono wyjątek - złożono tam akta lokalne administracji rosyjskiej z XIX-XX w.). Archiwum przekazało też do Bydgoszczy i Zielonej Góry odpowiednie zespoły tamtejszym archiwum wojewódzkim. Na koniec r. 1977 cały zasób Archiwum wraz z oddziałami liczył 9444 mb. (szósty zasób co do wielkości wśród archiwów państwowych).

Podstawowe pomoce orientujące w zasobie wymieniono wyżej. Istnieją także publikowane artykuły oraz pomoce do poszczególnych zespołów i zbiorów, np. J. Bieleckiej, "Inwentarze archiwów ksiąg ziemskich i grodzkich Wielkopolski XIV-XVIII w." (Poznań 1965); K. Górskiej-Gołaskiej, "Katalog planów miast i wsi wielkopolskich" (Poznań 1961).

Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Przemyślu

L i t e r a t u r a . "Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Rzeszowie oraz jego archiwa powiatowe" (Archiwalny Biuletyn Informacyjny, Warszawa 1955); K. A r ł a m o w s k i, W. K a p u t, "Informator o materiałach archiwalnych przechowywanych w archiwach państwowych województwa rzeszowskiego" (Rzeszów 1968); K. A r ł a m o w s k i, "Archiwa województwa rzeszowskiego w latach 1945-1959" (Rocznik Województwa Rzeszowskiego 2, 1959); A. F e n c z a k, "Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Przemyślu" (Przemyśl 1979) zob. też cykl artykułów w "Prace Humanistyczne Rzeszowskiego Towarzystwa Przyj. Nauk" Ser. I nr 7, 1975, m.in. T. B i e d a, "Kształtowanie zasobu archiwalnego w Wojewódzkim Archiwum Państwowym w Rzeszowie"; J. M r ó z, "Rola Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w Rzeszowie w rozwoju badań historycznych".

O r g a n i z a c j a . W 1951 r. powołano Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Rzeszowie, jednak już od 1 października w roku następnym siedzibę jego usytuowano w Przemyślu. Miasto to posiadało stare archiwum miejskie, właśnie włączone do sieci archiwów państwowych. Przemyśl był siedzibą archiwum wojewódzkiego do końca r. 1970. Od 1 stycznia 1971 r. przeniesiono ją do Rzeszowa, a w Przemyślu pozostał oddział terenowy działający w powiatach przemyskim, jarosławskim i lubaczowskim.

Od r. 1976 oddział uzyskał rangę archiwum wojewódzkiego dla nowego województwa przemyskiego. Nadany równocześnie niemal statut utworzył dwa oddziały aktowe (z cezurą na 1945 r.), oddział ewidencji, informacji i udostępniania oraz samodzielny referat administracyjno-gospodarczy.

Archiwum przemyskie otrzymało obszerny lokal w zaadaptowanej dla jego potrzeb dawnej cerkwi przy ul. Czerwonego Krzyża 4.

Organizatorem i wieloletnim dyrektorem Wojewódzkiego Archiwum Państwowego z siedzibą w Przemyślu był Kazimierz A r ł a m o w s k i. Powstałym po r. 1975 Wojewódzkim Archiwum Państwowym w Przemyślu kieruje Zdzisław K o n i e c z n y. Nowe archiwum wojewódzkie w 1978 r. miało 16,5 etatów w tym 2 naukowo-badawcze.

Z a s ó b . Podstawę zasobu archiwum przemyskiego utworzyły w 1952 r. akta zgromadzone w dawnym archiwum miejskim. Wpłynęło potem nieco akt skarbowych, policyjnych, podworskich, notarialnych i sądowych, oraz szkolnych i wreszcie różnej proveniencji akta już z okresu po r. 1945. Zachował się też zespół akt po grecko-katolickim biskupstwie w Przemyślu (od r. 1291). Po r. 1976 przejęto także zasób zlikwidowanego archiwum w Przeworsku. Na koniec r. 1977 cały zasób liczył 2335 mb. O zawartości zasobu mówią pozycje wymienione wyżej, a także - jeśli chodzi o materiały starsze - pomoce opracowane dla archiwum miejskiego w Przemyślu w okresach dawniejszych (zob. o archiwach miejskich w poprzednich rozdziałach).

Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Radomiu

L i t e r a t u r a . "Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Kielcach i jego Oddział Terenowy w Radomiu" (Archiwalny Biuletyn Informacyjny, Warszawa 1954); "Spis zespołów. Cz. 2 Archiwum Państwowe w Radomiu" opr. H. Kisiel (1973); t e j ż e , "Archiwum Państwowe w Radomiu w 50-lecie powstania" (Materiały na sesję naukową z okazji 50-lecia Archiwum Państwowego w Radomiu, Radom 1971).

O r g a n i z a c j a . Istniejące nieprzerwanie od 1921 r. Archiwum znów podjęło pracę po okresie okupacji z dniem wyzwolenia - 16 stycznia 1945 r. Od dnia 1 czerwca 1950 r. utraciło samodzielność, stając się oddziałem powiatowym, a następnie oddziałem terenowym Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w Kielcach. Przejęło wówczas miejscowe archiwum miejskie. Działało na obszarze powiatów radomskiego, biało-brzeskiego, kozienickiego, szydłowieckiego i zwoleńskiego.

W 1976 r. powołano Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Radomiu na obszar nowego województwa radomskiego. Nadany wówczas statut stał się podstawą utworzenia dwóch oddziałów materiałów archiwalnych (z cezurą na 1945 r.), oddziału

ewidencji, informacji i udostępniania oraz referatu administracyjno-gospodarczego,

Archiwum radomskie pracowało w pierwszych kilkunastu latach powojennych w ciężkich warunkach lokalowych. Poprawiły się one radykalnie po uzyskaniu zabytkowego gmachu ratusza (Rynek 1). Otwarcie Archiwum w nowej siedzibie nastąpiło w dniu 4 maja 1964 r.

Do r. 1959 na czele Archiwum stał Władysław P r a w d z i k . Po jego śmierci kierownictwo przejęła Helena K i s i e l . Ona też została dyrektorem Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w Radomiu. W połowie 1978 r. Archiwum to dysponowało 17,5 etatami, w tym dwoma naukowo-badawczymi.

Z a s ó b . Jego podstawę stanowi zasób przedwojenny pozostały na miejscu w Radomiu bądź rewindykowany z Zachodu. Pomnożyły go lokalne akta pookupacyjne i administracji polskiej z lat 1918-1939, a później także z lat Polski Ludowej. Przybyły liczne zespoły akt samorządowych i notarialnych. Natomiast przesunięto z Radomia do Kielc część akt władz Guberni Radomskiej z lat 1844-1866. Cały zasób na koniec r. 1977 liczył 2268 mb. Dobrą orientację w nim zapewnia cytowany wyżej "Spis zespołów".

Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Rzeszowie

L i t e r a t u r a . Zobacz pozycje wymienione przy Wojewódzkim Archiwum Państwowym w Przemyślu.

O r g a n i z a c j a . W r. 1951 powołano Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Rzeszowie, siedziba jego jednak w latach 1952-1970 mieściła się w Przemyślu. W Rzeszowie w tym czasie funkcjonował oddział terenowy na obszar powiatów rzeszowskiego, dębickiego, kolbuszewskiego, łańcuckiego i

ropczyckiego. W latach 1952-1953 powstała cała sieć archiwów terenowych: w Jaśle oddział dla powiatów jasielskiego, gorlickiego, krośnieńskiego i strzyżowskiego, archiwa powiatowe w Sanoku dla powiatów sanockiego, brzozowskiego, leskiego, ustrzyckiego i w Tarnobrzegu dla tarnobrzesciego, mieleckiego i Stalowej Woli. W 1963 r. dodano jeszcze jedno archiwum w Przeworsku dla powiatów przeworskiego, leżajskiego i niskiego. Po powrocie siedziby Archiwum do Rzeszowa, w Przemyślu pozostał jego oddział dla powiatów przemyskiego, jarosławskiego i lubaczowskiego.

Od r. 1976 obszar działania Archiwum ograniczył się do dwóch małych województw: rzeszowskiego i krośnieńskiego. Pozostał oddział w Jaśle. Archiwa w Przemyślu i Tarnobrzegu stały się wojewódzkimi, placówki w Sanoku i Przeworsku zlikwidowano.

Archiwum posiada 2 oddziały aktowe (z cezurą na r. 1945) oraz oddział ewidencji, informacji i udostępniania, a także działy finansowo-rachunkowy i administracyjno-gospodarczy.

Archiwum umieszczono w zabytkowej bóżnicy (Bóżnicza 4) za szczytęj do jego aktualnych potrzeb. Dobre warunki lokalowe miało archiwum przemyskie, znośne sanockie (Kościuszki 5). Gorzej prezentowały się lokale w Jaśle (Śniadeckich 15), w Przeworsku (Rynek 1) i Tarnobrzegu (Sienkiewicza 37).

Pierwszym dyrektorem Archiwum w Rzeszowie był Kazimierz A r ł a m o w s k i . Od r. 1971 nieprzerwanie na jego czele stoi Tadeusz B i e d a , oddziałem w Jaśle kieruje Janina M i c h a l s k a . W połowie r. 1978 Archiwum posiadało 28 etatów, w tym 5 naukowo-badawczych.

Z a s ó b . Starsze akta z terenu właściwości terytorialnej Archiwum znalazły się w znacznym procencie w archiwach lwowskich i krakowskich. Olbrzymią większość zasobu stanowią też akta już z okresu Polski Ludowej, choć jest także trochę sięgających wstecz dziewiętnastego wieku. Po r. 1976 Archiwum przejęło również zasób nagromadzony w archiwum sanockim. Specyficzny charakter mają materiały oddziału jasielskiego. Przechowuje się tam akta instytucji związanych z kopalnictwem naftowym. Cały zasób Archiwum liczył na koniec 1977 r.

Ogólnie o zasobie informują prace wymienione przy opisie Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w Przemyślu. Akta jasielskie mają też drukowane inwentarze - M. Mendys, "Inwentarz akt spółek naftowych działających na terenie zachodniego zagłębia naftowego w latach 1885-1939" (Warszawa 1974).

Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Siedlcach

L i t e r a t u r a . "Archiwum Państwowe m.st. Warszawy i Województwa Warszawskiego oraz jego oddział terenowy w Płocku i archiwa powiatowe" Archiwalny Biuletyn Informacyjny (Warszawa 1957); U. G ł o w a c k a - M a k s y m i u k , "Zasób aktowy Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w Siedlcach" (Prace archiwalno-konserwatorskie na terenie województwa siedleckiego, Siedlce 1977).

O r g a n i z a c j a . W 1950 r. powołano w Siedlcach oddział powiatowy Archiwum Akt Nowych w Warszawie, od 1 stycznia 1953 r. podporządkowany jako archiwum powiatowe Wojewódzkiemu Archiwum Państwowemu w Warszawie. Archiwum (od r. 1964 oddział terenowy) działało na obszarze powiatów siedleckiego, ostrowsko-mazowieckiego, ostrołęckiego, sokołowskiego, łosickiego i węgrowskiego.

Na początku 1976 r. powstało Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Siedlcach, z właściwością terytorialną na obszar nowego województwa siedleckiego. Według nadanego w tym roku statutu posiada jeden oddział materiałów archiwalnych, pracownię naukową oraz stanowiska pracy do spraw reprografii i konserwacji oraz do spraw administracyjno-gospodarczych.

Od r. 1962 Archiwum mieści się w zabytkowych stajniach Ogińskich przy ul. 1 Maja 2. Zbyt szczupłe pomieszczenia w samych Siedlcach zmusiły do szukania dalszych lokali poza miastem. Znaleziono je w 1976 r. w byłym budynku szkolnym w Starej Wróblinie oraz w lokalu byłego archiwum powiatowego w Łukowie (podległego do r. 1976 Archiwum w Lublinie i skasowanego w tymże roku).

Kierowali Archiwum kolejno: Zdzisław S t o c k i ,
 Józef B r a g o s z e w s k i , Zofia B r a g o s z e w -
 s k a , Zofia G r a l a i o d r. 1966 Urszula G ł o -
 w a c k a - M a k s y m i u k . Ona też otrzymała nomina-
 cję na dyrektora Wojewódzkiego Archiwum Państwowego. W
 1978 r. Archiwum to posiadało 12 etatów, w tym 2 naukowo-
 badawcze.

Z a s ó b . Archiwum zebrało z terenu akta samorzą-
 dowe, notarialne i hipoteczne urzędów stanu cywilnego z XIX-
 XX w., a następnie otrzymało także lokalne akta administracyj-
 ne i sądowe z tegoż okresu przekazane mu przez Wojewódz-
 kie Archiwum Państwowe w Warszawie. Z Archiwum Lubelskie-
 go uzyskano przechowywane tam poprzednio akta władz guber-
 ni siedleckiej z lat 1867-1912. Cały zasób liczył na koniec r.
 1977 - 1916 mb.

Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Skierniewicach z siedzibą
 w Żyrardowie

L i t e r a t u r a . "Wojewódzkie Archiwum Państwo-
 we w Łodzi i jego archiwa powiatowe" (Archiwalny Biuletyn
 Informacyjny, Warszawa 1956); "Archiwum Państwowe m.st. War-
 szawy i Województwa Warszawskiego" (Archiwalny Biuletyn In-
 formacyjny, Warszawa 1957); Z. T o b j a ń s k i , A.
 G r y c i u k , K. J a c h i m e k , "Zasób archiwalny
 Archiwum Państwowego Województwa Skierniewickiego" (Rawa
 Mazowiecka 1976); zob. też prace M. B a n d u r k i cy-
 towane przy opisie Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w
 Łodzi.

O r g a n i z a c j a . Powołany w 1950 r. oddział
 powiatowy w Skierniewicach zaczął na dobre działać dopiero
 od r. 1951 jako Powiatowe Archiwum Państwowe zależne od
 Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w Łodzi. Jego właści-
 wość terytorialna obejmowała tylko jeden powiat skierniewicki.

Od r. 1953 działało Powiatowe Archiwum Państwowe w
Żyrardowie w ramach sieci archiwów województwa warszawskie-

go, na obszarze powiatów grodzisko-mazowieckiego, pruszkowskiego i sochaczewskiego.

W połowie r. 1975 archiwum skierniewickie przeniesiono do Rawy Mazowieckiej. Z początkiem roku następnego zyskało ono rangę archiwum Wojewódzkiego dla nowego województwa skierniewickiego. Równocześnie dawne archiwum powiatowe w Żyrardowie stało się jego oddziałem. Wreszcie w 1977 r. przeniesiono siedzibę archiwum wojewódzkiego do Żyrardowa na miejscu w Rawie pozostał tylko oddział. Od początku 1979 r. ma rozpocząć działalność drugi oddział Archiwum - w Łowiczu.

Nowe archiwum wojewódzkie posiada jeden oddział materiałów archiwalnych, pracownię naukową i stanowiska pracy do spraw reprografii i konserwacji oraz do spraw administracyjnych i gospodarczych.

Archiwum skierniewickie mieściło się od r. 1957 w gmachu Prezydium Powiatowej Rady Narodowej przy 22 Lipca 6. W Rawie uzyskano w 1975 r. lokal po zlikwidowanym Urzędzie Powiatowym w zabytkowym budynku przy ul. Kościuszki 5. Archiwum żyrardowskie posiada dobrą siedzibę w dziewiętnastowiecznym budynku przy pl. Wolności 2.

Dyrektorem Wojewódzkiego Archiwum Państwowego została Alina Gryciuk poprzednio kierowniczka archiwum żyrardowskiego. W połowie 1978 r. Archiwum miało 16 etatów w tym jeden naukowo-badawczy.

Z a s ó b . Archiwa w Skierniewicach i w Żyrardowie nazbierały lokalne akta administracji terenowej, samorządu, sądownictwa, notarialne i szkolne z XIX-XX w. Także trochę akt gospodarczych, przy czym wyróżnia się dobrze zachowany zespół Towarzystwa Akcyjnego Zakładów Żyrardowskich. Akta niektórych miast sięgają wstecz w. XVIII. Archiwum Wojewódzkie w Skierniewicach przejęło też zasób zlikwidowanego Powiatowego Archiwum Państwowego w Łowiczu, które zebrало lokalne akta z terenu powiatów łowickiego i kutnowskiego. Natomiast akta z obszaru powiatu rawskiego zostały zgromadzone przed 1975 r. w Archiwum Państwowym w Tomaszowie Mazowieckim i obecnie pozostają w gestii Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w Piotrkowie Trybunalskim.

Ogólną informację o zasobie daje wymieniona wyżej praca Tobjańskiego, Gryciuk i Jachimek zawierająca spis wszystkich zespołów i kolekcji Archiwum.

Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Suwałkach

L i t e r a t u r a . "Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Białymstoku oraz jego archiwa powiatowe" (Archiwalny Biuletyn Informacyjny, Warszawa 1957); "Spis zespołów akt przechowywanych w Wojewódzkim Archiwum Państwowym w Białymstoku Oddział Terenowy w Suwałkach" (Suwałki 1974); "Spis zespołów akt przechowywanych w Powiatowym Archiwum Państwowym w Ełku" (Ełk 1973).

O r g a n i z a c j a . Archiwum powołano w 1955 r. jako archiwum powiatowe (potem oddział terenowy) Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w Białymstoku. Przydzielono mu terytorium powiatów: suwalskiego, sokólskiego, sejneńskiego i dąbrowskiego.

Na początku r. 1976 powołano Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Suwałkach dla nowego województwa suwalskiego. Ma ono jeden oddział w Ełku. Według statutu nadanego mu w tymże roku posiada jeden oddział materiałów archiwalnych, pracownię naukową oraz stanowiska pracy do spraw reprografii i konserwacji oraz do spraw administracyjno-gospodarczych.

Archiwum mieści się od wielu lat we własnym lokalu przy ul. Kościuszki 69, oddział w Ełku przy ul. Kąpielowej 1.

Dyrektorem archiwum wojewódzkiego została wieloletnia poprzednio kierowniczką oddziału terenowego Irena Filipowicz. W 1978 r. miała ona do dyspozycji dla własnej placówki i oddziału w Ełku 11,5 etatów, w tym jeden etat pracownika naukowo-badawczego.

Z a s ó b . Archiwum zgromadziło akta niższych instancji władz administracji terenowej z XIX-XX w. podobnie akta miejskie i inne samorządowe, notarialne i wyznaniowe. Akta

wyższych instancji mających przed 1915 r. siedzibę w Suwałkach (władze gubernialne) przechowywano w Białymstoku, Oddział w Ełku posiada przeważnie zasób nowszy (akta od r. 1945). Na koniec r. 1977 całe Archiwum z oddziałem w Ełku miało 1282 mb. Orientację w zasobie zapewniają cytowane wyżej "Spisy zespołów".

Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Szczecinie

L i t e r a t u r a . "Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Szczecinie oraz jego Oddział Terenowy i archiwa powiatowe" (Archiwalny Biuletyn Informacyjny Warszawa 1957); "Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Szczecinie. Przewodnik" pod red. H. L e s i ń s k i e g o (Warszawa 1964); B. F r a n k i e w i c z , "Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Szczecinie w latach 1945-1957" ("Szczecin") 3, 1958); H. L e s i ń s k i , "Udział Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w życiu szczecińskiego środowiska naukowego" (Przegląd Zach. Pom. 12, 1968).

O r g a n i z a c j a . Pruskie Archiwum Państwowe istniało w Szczecinie już od pierwszej ćwierci XIX w. Archiwum w ramach polskiej sieci archiwalnej powołano 1 marca 1946 r. Od r. 1951 funkcjonowało jako Wojewódzkie Archiwum Państwowe na obszar województwa szczecińskiego, a w latach 1954-1961 także koszalińskiego.

W 1952 r. powołano Powiatowe Archiwum Państwowe w Stargardzie dla powiatów stargardzkiego, pyrzyckiego, myśliborskiego, choszczeńskiego i łobezkiego, a w 1954 r. w Gryficach dla powiatów gryfickiego, kamieńskiego, nowogardzkiego, goleniowskiego i wolińskiego; archiwum to zyskało następnie rangę oddziału terenowego i siedzibę w Płotach. W latach 1954-1961 podlegały też Wojewódzkiemu Archiwum Państwowemu w Szczecinie archiwa powiatowe w Słupsku (od r. 1957 oddział terenowy), w Szczecinku i Białogardzie.

Od początku 1976 r. Archiwum działa na obszarze zmniejszonego województwa szczecińskiego i podlega mu oddział w Płotach. Placówkę w Stargardzie zlikwidowano, jednak planowa-

ne jest jej wznowienie jako oddziału Archiwum. Od r. 1970 posiada 3 oddziały aktowe (z cezurami na przełomie XVIII/XIX w. i 1945 r. oraz oddział ewidencji, informacji i udostępniania, a także dział rachunkowo-finansowy i administracyjno-gospodarczy.

Archiwum zajmuje budynek przy ul. Św. Wojciecha 13, wzniesiony w r. 1900 dla archiwum pruskiego. Oddział w Płotach posiada dobre warunki lokalowe w miejscowym zamku (ul. Zamkowa 2). Zatrzymano także magazyny w Stargardzie w tamtejszym zabytkowym arsenale, specjalnie w latach 1973-1977 adaptowanym na cele archiwalne.

Organizatorem i pierwszym kierownikiem polskiego Archiwum Państwowego w Szczecinie był Bolesław T u h a n - T a u r o g i ń s k i , następnie funkcje dyrektora sprawowali: Tadeusz K u p c z y ń s k i (1949-1951), Irena O k o ń (1951-1956), Henryk L e s i ń s k i (1956-1969), Lucyna T u r e k - K w i a t k o w s k a (1969-1975). Od 1976 r. dyrektorem jest Kazimierz K o z ł o w - s k i . W 1978 r. Archiwum wraz z oddziałem w Płotach miało 32 etaty, w tym 5 naukowo-badawczych.

Z a s ó b . Pruskie Archiwum Państwowe w Szczecinie zebrało do 1945 r. stare materiały archiwalne z całego obszaru ówczesnej prowincji Pomorze, z Archiwum Książąt Pomorskich na czele. Zasób ten w większości ocalał podczas wojny, chociaż - rozproszony w różnych miejscach - wracał do Szczecina jeszcze w wiele lat po zakończeniu wojny. Polskie władze Archiwum uzupełniły po 1946 r. ten zasób registraturami urzędów niemieckich, miast, sądów i rozmaitych instytucji pozostałymi na obszarze pierwotnego dużego województwa szczecińskiego. Po r. 1961 pewną część tych materiałów przekazano do Koszalina. Archiwa terenowe gromadziły niemal wyłącznie akta z czasów Polski Ludowej. W r. 1977 cały zasób (wraz z oddziałem w Płotach) wynosił 6864 mb.

Podstawową orientację w zasobie zapewnia wymieniony wyżej "Przewodnik". Od r. 1977 poczęto wydawać w postaci pojedynczych zeszytów informator tematyczny o materiałach archiwalnych (dotychczas 2 zeszyty pod red. Z. Chmielewskiego).

Historię gromadzenia zasobu do r. 1945 przedstawiła L. Turek Kwiatkowska, "Narastanie zasobu archiwum szczecińskiego w XIX w." (Archeion XLVII, 1967) oraz "Z dziejów państwowej służby archiwalnej. Archiwa na Pomorzu Zachodnim 1808-1914" (Warszawa 1968).

Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Tarnobrzegu z siedzibą w Sandomierzu

L i t e r a t u r a . Z. Ś w i d e r, "Zasób archiwalny Archiwum Państwowego Województwa Tarnobrzieskiego" (Tarnobrzeg 1977); zob. także literaturę cytowaną przy Wojewódzkim Archiwum Państwowym w Kielcach i w Rzeszowie.

O r g a n i z a c j a . W 1950 r. powstał w Sandomierzu oddział powiatowy Archiwum Państwowego w Kielcach. Działał on następnie jako Powiatowe Archiwum Państwowe (od r. 1965 oddział terenowy) na obszarze powiatów opatowskiego, sandomierskiego i staszowskiego.

Powiatowe Archiwum Państwowe w Tarnobrzegu zostało zorganizowane przez Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Rzeszowie w 1954 r. Podlegały mu powiaty: tarnobrzieski, mielecki i Stalowa Wola.

W 1976 r. w miejsce obu tych placówek powołano Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Tarnobrzegu z siedzibą w Sandomierzu dla nowego województwa tarnobrzieskiego. Na podstawie nadanego mu w tymże roku statutu utworzono w nim jeden oddział aktowy, pracownię naukową oraz stanowiska pracy do spraw administracyjnych i gospodarczych oraz do spraw reprografii i konserwacji.

Archiwum tarnobrzieskie mieściło się w Tarnobrzegu przy ul. Sienkiewicza 37. Siedzibą sandomierskiego była od r. 1961 zabytkowa bóżnica przy ul. Basztowej 4. Tam też ulokowano nowe archiwum wojewódzkie.

Obowiązki dyrektora Archiwum pełni Zdzisława Ś w i d e r . W połowie r. 1978 miała ona do dyspozycji 7,5 etatów, w tym jeden naukowo-badawczy.

Z a s ó b . Obydwa archiwa zgromadziły akta władz administracji terenowej dopiero z okresu Polski Ludowej, Wieku XIX w, natomiast sięgają akta samorządowe, sądowe, notarialne; szkolne - dwudziestolecia międzywojennego. Cały zasób liczył na koniec 1977 r. - 711 mb. Orientację w nim zapewnia cytowana wyżej pozycja Z. Świder zawierająca spis zespołów.

Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Toruniu

L i t e r a t u r a . "Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Bydgoszczy i jego Oddział Terenowy w Toruniu" (Archiwalny Biuletyn Informacyjny, Warszawa 1954); K. C i e s i e l s k a , "Informator o zasobie" (Toruń 1977) - tam pełniejsza bibliografia; I. J a n o s z - B i s k u p o w a , "Historia Archiwum w Toruniu w latach 1945-1965" (Archeion XLVII, 1967); K. C i e s i e l s k a , "Zarys dziejów archiwum toruńskiego" (Zapiski Historyczne XLIII, 1978).

O r g a n i z a c j a . W r. 1951 wcielono do państwowej służby archiwalnej dawne Archiwum Miejskie w Toruniu. Od lutego następnego roku zaczęło ono działać jako Oddział Terenowy Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w Bydgoszczy. Jego właściwość terytorialna obejmowała powiaty: toruński, chełmiński, wąbrzeski (do r. 1954 także inowrocławski i mogileński) a od r. 1956 również golubsko-dobrzyński.

Z początkiem 1976 r. powołano w Toruniu archiwum wojewódzkie dla nowego województwa toruńskiego. Zgodnie z nowym statutem posiada ono dwa oddziały aktowe (z cezurą na 1945r.); oddział ewidencji, informacji i udostępniania, a także referat administracyjno-gospodarczy. W organizacji znajduje się oddział Archiwum w Grudziądzu.

Siedzibą archiwum toruńskiego był od najdawniejszych czasów ratusz staromiejski. W 1958 r. zapadła decyzja o usunięciu Archiwum z ratusza. Przeniosło się ono wówczas do gmachu przy placu Rapackiego 4. W 1978 r. władze przyznały na potrzeby nowego archiwum wojewódzkiego budynek wzniesiony w XIX w. przez władze pruskie dla potrzeb wojska na

piwnicach rozebranego klasztoru dominikanów; Archiwum przeniesie się tam po przeprowadzeniu prac adaptacyjnych. Od r. 1976 Archiwum posiada także tymczasowe magazyny w Wąbrzeźnie.

Kierownikiem Archiwum Miejskiego w Toruniu, a następnie i archiwum państwowego była do r. 1958 Helena Piskorska. Jej następcami zostali: w latach 1958-1961 Franciszek Paprocki, w latach 1961-1966 Irena Janosz-Biskupowa i od 1 stycznia 1966 r. Karola Ciesielska. W połowie 1978 r. Archiwum dysponowało 17 etatami, w tym 4 naukowo-badawczymi.

Zasób. Jego podstawę stanowi rewindykowany po 1945 r. zasób Archiwum Miejskiego w Toruniu. Po r. 1951 zasób ten powiększył się o lokalne akta administracyjne, sądowe, samorządowe, szkolne i instytucji gospodarczych z XIX-XX w. Akta władz wyższych instancji, których siedzibą był Toruń zwłaszcza w latach 1920-1939 przechowywano w Wojewódzkim Archiwum Państwowym w Bydgoszczy. Cały zasób w końcu r. 1977 liczył 1896 m.b. Dobrą, ogólną o nim informację zapewnia cytowany wyżej "Informator o zasobie".

Archiwum Państwowe Miasta Stołecznego Warszawy

Literatura. "Archiwum Państwowe m.st. Warszawy i Województwa Warszawskiego oraz jego Oddział Terenowy w Płocku i archiwa powiatowe" (Archiwalny Biuletyn Informacyjny, Warszawa 1957); J. Kazimierski, "Piętnaście lat pracy Archiwum Państwowego m.st. Warszawy i Województwa Warszawskiego" (Kronika Warszawy 1971, 1); tenże, "Archiwum Państwowe m.st. Warszawy i Województwa Warszawskiego w latach 1960-1968" (Rocznik Warszawski 10, 1971); pełna bibliografia zob. S. Wójcikowa, "Bibliografia Archiwum Państwowego m.st. Warszawy i Województwa Warszawskiego" (Warszawa 1971).

Organizacja. Archiwum Miejskie w Warszawie reaktywowano w kwietniu 1945 r. W 6 lat później razem z inny-

mi archiwami miejskimi zostało przejęte przez państwową służbę archiwalną. Powstało wówczas Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Warszawie (od r. 1957 - Archiwum m.st. Warszawy i Województwa Warszawskiego).

W 1953 r. podporządkowano mu organizowane od r. 1950 przez Archiwum Akt Nowych placówki w Płocku, Mławie i Siedlcach. Po odejściu do Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w Białymstoku w 1954 r. utworzonego 2 lata wcześniej archiwum w Łomży, i po powołaniu dalszych placówek sieć archiwalna w województwie warszawskim składała się: z oddziałów terenowych w Płocku (powiaty - płocki, gostyniński, sierpecki) i w Siedlcach (powiaty - siedlecki, ostrowsko-mazowiecki, ostrołęcki, sokołowski, łosicki i węgrowski) oraz archiwów powiatowych w Mławie (powiaty mławski, makowski, ciechanowski, przasnyski, żuromiński), w Nowym Dworze (od r. 1954 - powiaty nowodworski, pułuski, płoński, wołomiński, wyszkowski), w Otwocku (od 1954 r. - otwocki, garwoliński, miński), w Piasecznie (od r. 1958 - piaseczyński i grójecki), w Żyrardowie (od r. 1953 - żyrardowski, grodziski, pruszkowski, sochaczewski). Po r. 1968 utworzono jeszcze jedno - Powiatowe Archiwum Państwowe w Pułusku.

Od r. 1976 właściwość terytorialna Archiwum rozciąga się na województwo stołeczne oraz ciechanowskie i ostrołęckie. Podlegają mu oddziały w Działdowie, Górze Kalwarii, Mławie, Nowym Dworze, Otwocku i Pułusku. Archiwa w Płocku i Siedlcach stały się wojewódzkimi. W Żyrardowie znalazło siedzibę Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Skierniewicach.

Nadany ostatecznie w 1976 r. statut pozwolił utworzyć w Archiwum 5 oddziałów: I - materiałów archiwalnych miasta Warszawy, II - stołecznego województwa warszawskiego, III - instytucji wymiaru sprawiedliwości, IV - dokumentacji kartograficznej i projektowo-technicznej, V - informacji i udostępniania. Nadto istnieje pracownia konserwatorsko-reprograficzna, działy finansowo-rachunkowy i administracyjno-gospodarczy oraz samodzielny referat ogólny.

Archiwum znalazło pomieszczenie w odbudowanych kamieniczkach przy Krzywym Kole 7. Oddziały Archiwum mieszczą

się: w Działdowie przy ul. ks. Sajny 1, w Mławie przy ul. Nowotki 3, w Nowym Dworze Mazowieckim przy ul. Kościuszki 1, w Otwocku przy ul. Górnej 7, w Pułtusku przy ul. Zaulek 2.

Na czele miejskiego archiwum stał w pierwszych latach po wojnie Aleksy Bachulski. Po włączeniu archiwum do państwowej sieci archiwów dyrektorami byli: Eugeniusz Szwankowski (1951-1952), Władysław Kaniewski (1952-1953), Jerzy Senkowski (1953-1954), Józef Broda (1954-1957) i od r. 1957 Józef Kazimierski. W r. 1958 Archiwum posiadało wraz z oddziałami 74 etaty, w tym 11 naukowo-badawczych.

Z a s ó b . Akta dawnego Archiwum Miejskiego uległy zagładzie w 1944 r. Po wojnie z akt zabezpieczonych w terenie, uzyskanych z rewindykacji, a także z Archiwum Głównego Akt Dawnych, zbudowano zasób nowy obejmujący materiały z XIX i XX w. i pomnażany stale o akta Polski Ludowej wytworzone na terenie Warszawy i dużego do 1975 r. województwa warszawskiego. W Warszawie zatrzymano niemal wyłącznie zespoły warszawskie, pozostałe rozmieszczono w oddziałach i archiwach powiatowych zgodnie z zasadą pertynencji terytorialnej, (skierowano na prowincję nawet akta wyższych instancji, np. do Płocka akta władz gubernialnych płockich). Cechą charakterystyczną zasobu jest także obecność w nim dużej ilości zebranych po 1945 r. relacji, pamiętników, a także druków odnoszących się do Warszawy. Cały zasób wraz z oddziałami liczył na koniec 1977 r. 11 232 m.b., co czyniło Archiwum trzecim co do wielkości w kraju. Zestawienia pomocy archiwalnych, nie tylko publikowanych, opracowanych w Archiwum dokonała S. Wójcikowa w wymienionej wyżej "Bibliografii".

Wojewódzkie Archiwum Państwowe we Wrocławiu

L i t e r a t u r a . "Wojewódzkie Archiwum Państwowe we Wrocławiu i jego Oddział Terenowy w Jeleniej Górze"

Archiwalny Biuletyn Informacyjny, Warszawa 1955); J. P a - s ł a w s k a , A. D e r e Ń , A. K u c n e r , "In-formator dla korzystających z materiałów archiwalnych" (Wrocław 1972); A. D e r e Ń , A. S t o j a n o w s k a , "Piętnaście lat pracy archiwalnej we Wrocławiu i jej wyniki" (Sobótka 15, 1960); A. D e r e Ń , "Archiwum Państwowe Wrocławia i Województwa Wrocławskiego oraz jego archiwa terenowe w latach 1961-1965" (Sobótka 20, 1965); t e n ż e , "Zarys działalności Archiwum Państwowego m. Wrocławia i Województwa Wrocławskiego w latach 1945-1960" (Rocznik Wrocławski 6, 1962); t e n ż e , "Dwadzieścia pięć lat działalności Archiwum Państwowego m. Wrocławia i Województwa Wrocławskiego" (Sobótka 25, 1970); J. P a b i s z , "Archiwa państwowe na Dolnym Śląsku w latach 1946-1976" (Państwowa służba archiwalna na Dolnym Śląsku 1964-1976, Warszawa 1978).

O r g a n i z a c j a . Niemal od początku w. XIX istniało we Wrocławiu pruskie Archiwum Państwowe. Polskie Archiwum Państwowe zostało powołane do życia z dniem 17 grudnia 1946 r. dla obszaru ówczesnego województwa wrocławskiego. Wznowiono też po wojnie w 1948 r. działalność Archiwum Akt Dawnych m. Wrocławia, które od r. 1951 weszło w skład Wojewódzkiego Archiwum Państwowego we Wrocławiu.

Sieć archiwów terenowych poczęto organizować w 1950 r., tworząc oddziały (następnie archiwa powiatowe) w Kłodzku dla powiatów kłodzkiego, bystrzyckiego, noworudzkiego i ząbkowickiego oraz w Wałbrzychu dla wrocławskiego, świdnickiego i dzierzoniowskiego. Następnie powołano: w 1951 r. oddział terenowy w Jeleniej Górze dla powiatów jeleniogórskiego, kamiennogórskiego i lwóweckiego, w 1953 r. oddział terenowy w Legnicy dla legnickiego, jaworskiego, lubińskiego, średzkiego i zlotoryjskiego, w 1959 r. we Wrocławiu dla milickiego, górskiego, oleśnickiego, oławskiego, trzebnickiego, wołowskiego, sycowskiego i strzebińskiego, wreszcie w 1961 r. w Lubaniu Śląskim dla lubańskiego, bolesławskiego i zgorzeleckiego.

Od r. 1976 Archiwum obejmuje swym działaniem obszar zmniejszonego województwa wrocławskiego oraz dwóch nowych - legnickiego i wałbrzyskiego. Posiada oddziały w Legnicy i Wałbrzychu. Oddział w Jeleniej Górze stał się archiwum wojewódzkim, zniesiono zaś archiwa powiatowe w Kłodzku, Lubaniu Śląskim i Wrocławiu.

Od r. 1970 Archiwum posiada 3 oddziały materiałów archiwalnych (z cezurami na przełomie XVIII/XIX w. i r. 1945) oraz oddział ewidencji, informacji i udostępniania; do oddziału I należy pracownia sfragistyczna. Są też działy administracyjno-gospodarczy i rachunkowo-finansowy.

Po spaleniu gmachu dawnego archiwum pruskiego w 1945 r. Archiwum uzyskało duży budynek po niemieckim Urzędzie Pracy przy ul. Pomorskiej 2, gdzie mieści się dotychczas. Archiwum jeleniogórskie umieszczono w gmachu wzniesionym na cele archiwalne jeszcze przed wojną (ul. Podwale 27). Inne archiwa terenowe na ogół stopniowo poprawiały swoje warunki lokalowe: w Legnicy przy ul. II Armii Wojska Polskiego, następnie przy ul. Piastowskiej 22, w Kłodzku przy ul. Bohaterów Getha 15/23, w Lubaniu Śląskim przy ul. Brackiej 10; archiwum włabrzyskie znalazło siedzibę w pobliskim Boguszwowie przy ul. Poniatowskiego 10,

Organizowaniem archiwum wrocławskiego zajmował się od jesieni 1945 r. Józef S t o j a n o w s k i, jako pełnomocnik Ministra Oświaty. Kolejnymi dyrektorami byli: w latach 1946-1953 Michał W ą s o w i c z, 1953-1972 Andrzej D e r e ń, 1973-1975 Anastazja K o w a l i k i od r. 1975 Jerzy P a b i s z. W 1978 r. Archiwum wraz z oddziałami miało 62,5 etatów w tym 10,5 naukowo-badawczych,

Z a s ó b. Do r. 1945 archiwum wrocławskie zgromadziło znaczny zasób z obszaru prowincji śląskiej w postaci akt z okresu feudalnego (akta księstw śląskich, klasztorne) oraz z XIX w. (akta administracji pruskiej). Większość materiałów ukryta podczas wojny poza Wrocławiem ocalała. Po r. 1945 zasób rozrósł się o bogate archiwalia miejskie i podworskie, a następnie także już i o akta z okresu Polski Ludowej. Mimo przekazania pewnych materiałów do Opola i Zielonej Góry po powstaniu tam archiwów wojewódzkich, zasób ten jest największym z polskich archiwach państwowych. W 1977 r. liczył (wraz z oddziałami) 16 043 m.b. Archiwum posiada największy w Polsce zbiór dyplomów oraz bardzo duży i cenny zbiór kartograficzny.

Pracownicy Archiwum opublikowali kilka tymczasowych pomocy archiwalnych do całego zasobu (patrz wyżej), a także szereg artykułów informujących o zespołach i o materiałach do tematów przechowywanych bądź we Wrocławiu, bądź w archiwach terenowych. Między innymi cenną pomocą jest "Katalog planów miast i osiedli śląskich z XVI-XIX w. w zbiorach Archiwum Państwowego we Wrocławiu" opr. przez J. D o m a ń s k i e g o (Warszawa 1973).

Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Zamościu

L i t e r a t u r a . "Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Lublinie i jego archiwa powiatowe" (Archiwalny Biuletyn Informacyjny, Warszawa 1956); "Informator, Spis zespołów" pod red. F. C i e ś l a k a (Lublin 1973).

O r g a n i z a c j a . Już w r. 1950 powstał w Zamościu oddział powiatowy Archiwum Państwowego w Lublinie. Działał następnie jako Powiatowe Archiwum Państwowe w Zamościu dla powiatów krasnostawskiego, tomaszowskiego i zamojskiego.

W 1976 r. powołano Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Zamościu dla nowego województwa zamojskiego, podległe wprost Naczelnej Dyrekcji Archiwów. Według nadanego mu statutu posiada jeden oddział materiałów archiwalnych, pracownię naukową i stanowiska pracy do spraw reprografii i konserwacji oraz do spraw administracyjnych i gospodarczych.

Od wielu lat Archiwum zajmuje ciasny i niewygodny lokal przy ul. Moranda 4. Kierownikiem Archiwum jest Gertruda S o w i ń s k a . W połowie 1978 r. dysponowała 8 etatami w tym jednym naukowo-badawczym.

Z a s ó b . Archiwum przechowywało lokalne akta administracji państwowej dopiero od 1944 r., natomiast zgromadzone przez nie akta samorządowe, sądowe, notarialne sięgają w. XIX.

Akta szkolne oraz przedsiębiorstw i instytucji gospodarczych pochodzą z XX w. Cały zasób liczył na koniec 1977 r. zaledwie 554 m.b., co czyniło archiwum zamojskie, obok częstochowskiego, najmniejszym archiwum państwowym w kraju.

Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Zielonej Górze z siedzibą w Starym Kisielinie

L i t e r a t u r a . "Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Zielonej Górze oraz jego archiwa powiatowe" (Archiwalny Biuletyn Informacyjny, Warszawa 1956); Z. R u t k o w s k i , "Zielonogórskie Archiwum Państwowe i jego zbiory" (Przegląd Zachodni 14, 1958); A. K u c n e r , "Wartość naukowa zasobu aktowego Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w Zielonej Górze" (Rocznik Lubuski 2, 1960).

O r g a n i z a c j a . Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Zielonej Górze powołano zarządzeniem z 2 lutego 1953 r. Objęto istniejące od r. 1950 województwo zielonogórskie, którego ziemie należały poprzednio do województwa poznańskiego i wrocławskiego. Nowo powstałe Archiwum przejęło dawne archiwa powiatowe w Gorzowie i Szprotawie, zorganizowane na jego terenie przez archiwum poznańskie, i utworzyło jeszcze dwa nowe. Od lat sześćdziesiątych sieć archiwów terenowych obejmowała: oddział terenowy w Gorzowie (powiaty gorzowski, suleciński, strzelecki), archiwa powiatowe w Sulechowie (sulechowski, międzyrzecki - archiwum to zastąpiło zorganizowane pierwotnie w 1955 r. w Międzyrzeczu), w Szprotawie (szprotawski, lubuski, żagański i żarski), w Świebodzinie (świebodziński, słubicki, krośnieński).

Od początku 1976 r. właściwość terytorialna Archiwum obejmuje obszar uszczuplonego województwa zielonogórskiego. Posiada oddziały w Lubczynie i Szprotawie. (Oddział w Lubczynie ma przejść w r. 1979 do Archiwum w Szczecinie). Pozostałe archiwa terenowe zlikwidowano. Na podstawie nadanego w 1970 r. nowego statutu utworzono dwa oddziały materiałów

archiwalnych (z cesurą na 1945 r.), oddział ewidencji, informacji i udostępniania. Są także działy finansowo-rachunkowy i administracyjno-gospodarczy.

Przez pierwsze lata Archiwum mieściło się nie w Zielonej Górze, a w Sulechowie. Dopiero w latach sześćdziesiątych przeniesione zostało do zamku w Starym Kisielinie koło Zielonej Góry. Archiwa terenowe uzyskały rozmaite lokale: w Gorzowie przy ul. Obotryckiej 14, w Sulechowie przy ul. Kościuszki 22, w Szprotawie przy ul. Świerczewskiego 20, a następnie w pałacu w Wilkowie koło Świebodzina.

Organizatorem i pierwszym dyrektorem Archiwum był Tadeusz M e n c e l . Od 1954 do 1959 r. funkcje dyrektora pełnił Roman S z c z e p a n i a k , po nim do r. 1967 Alfred K u c n e r , do r. 1968 Adam M a r k u s - f e l d , do r. 1972 Stefan D ą b r o w s k i i od r. 1973 Henryk D o m i n i c z a k . W połowie 1978 r. Archiwum wraz z oddziałami miało 37 etatów, w tym 2 naukowo-badawcze.

Z a s ó b . Przed wojną z utworzonego w 1950 r. obszaru województwa zielonogórskiego zbierały akta archiwa państwowe pruskie we Wrocławiu i w Berlinie (Poczdanie), a bezpośrednio po wojnie polskie archiwa w Poznaniu i we Wrocławiu. Te ostatnie też przekazały do powstałego w 1953 r. Archiwum odpowiednie materiały, zgodnie z przynależnością terytorialną. Sporo materiałów znaleźli archiwiści w terenie jeszcze po r. 1953, równocześnie jednak stwierdzili przepadek wielkich ilości akt w pierwszych latach powojennych. Zgromadzony zasób obejmuje materiały lokalne różnej proveniencji niemal wyłącznie z XIX i XX w., jest to jednak zasób z większymi lukami, niż w jakimkolwiek innym archiwum wojewódzkim. W końcu 1977 r. wynosił on (razem z oddziałami) jednak już 4371 m.b., w czym znaczny procent stanowiły akta z okresu Polski Ludowej.

Ogólną orientację w zasobie zapewniają cytowane wyżej pozycje.

ARCHIWA Z POWIERZONYM ZASOBEM ARCHIWALNYM

Archiwum Polskiej Akademii Nauk

L i t e r a t u r a . Z. K o l a n k o w s k i , "Archiwum PAN - ćwierć wieku działalności" (Nauka Polska 1978, 11/12); zob. też wstęp do "Przewodnik po zespołach i zbiorach Archiwum Polskiej Akademii Nauk", opr. zbiorowe pod kierunkiem Z. K o l a n k o w s k i e g o (Wrocław 1978); materiały do dziejów zawierają sprawozdania publikowane w "Biuletynie Archiwum Polskiej Akademii Nauk" (1-20, Warszawa 1959-1977).

O r g a n i z a c j a . Archiwum zostało powołane uchwałą Sekretariatu Naukowego PAN z dnia 1 grudnia 1953 r. dla gromadzenia i przechowywania akt własnych PAN, akt instytucji naukowych poprzedzających powstanie Akademii oraz spuścizn archiwalnych po wybitnych przedstawicielach nauki polskiej. Archiwum pełni funkcje archiwum bieżącego, a równocześnie zyskało od Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych prawo gromadzenia zasobu historycznego i jego stałego przechowywania. Do obowiązków Archiwum należy nadzór nad zasobem archiwalnym narastającym w komórkach PAN i towarzystw naukowych dotowanych przez tę instytucję.

Siedzibą Archiwum jest Warszawa, posiada ono jednak także swoje oddziały: od r. 1954 w Krakowie, od r. 1956 w Poznaniu, od r. 1974 w Zabrzu. Prowadzone są starania o powołanie kolejnego oddziału w Gdańsku.

Archiwum zajmuje niewygodne i zbyt ciasne pomieszczenia w dawnej siedzibie Warszawskiego Towarzystwa Naukowego, w Pałacu Staszica (Nowy Świat 72). Część magazynów wyposażona jest w nowoczesne regały typu "Compactus". Oddział krakowski korzysta z tymczasowego lokalu przy ul. Senackiej 3, wkrótce ma się przenieść do zabytkowej budowli przy ul. św. Jana 26. Oddział poznański znalazł schronienie przy ul. Mielżyńskiego 27/29. Oddział w Zabrzu ma pomieszczenia w budynku Instytutu Podstaw Inżynierii Środowiska PAN (Hagera 17).

Na czele Archiwum stoi od chwili jego powstania Zygmunt K o l a n k o w s k i . Funkcjonuje osobna Rada Naukowa Archiwum PAN. Kierownikami oddziałów byli w r. 1977: krakowskiego - Jan P o r a d z i s z , poznańskiego Anna M a r c i n i a k , zabrzańskiego - Paweł P o r w o ł . Archiwum stopniowo rozbudowywało swoją kadre. Na koniec 1978 r. stan zatrudnienia wynosił 25 etatów. Większość ich skupiona była w Warszawie, oddziały zatrudniały na ogół po 3 osoby.

Z a s ó b . Zgodnie ze swymi zadaniami Archiwum gromadzi materiały różnego pochodzenia, jednak wszystkie dokumentujące rozwój nauki polskiej. Traktowane jako całość, przechowywane są w 3 głównych działach:

Dział I mieści w Warszawie materiały wytworzone przez naukowe instytucje miejscowe sprzed 1951 r. Są tu m.in. resztki akt Warszawskiego Towarzystwa Naukowego i Kasy im. Mianowskiego. W tym też dziale składane są, przyjmowane w depozyt, akta żywych instytucji naukowych, np. Polskiego Towarzystwa Historycznego.

Dział II przejmuje akta z kancelarii rozmaitych organów PAN. Dotychczas wpłynęły do Archiwum akta głównie z lat pięćdziesiątych.

Dział III gromadzi spuścizny po uczonych drogą zakupów lub przyjmowania darowizn, Trafiają tu także kolekcje zebrane przez osoby lub instytucje.

Podobny jest profil zasobu oddziałów. W Krakowie w dziale I znalazły się cenne akta Krakowskiego Towarzystwa Naukowego i Akademii Umiejętności (potem: Polskiej Akademii Umiejętności).

Ponadto Archiwum samo gromadzi pewne kolekcje, jak np. zbiór medali, czy zbiór ikonograficzny.

Osobny charakter posiada dział mikrofilmów. Są w nim mikrofilmy zarówno materiałów własnych, jak i przechowywanych gdzie indziej a tyczących dziejów nauki.

Przydzielono Archiwum także obowiązek przechowywania tzw. rezerwy wieczystej wydawnictw Akademii. W związku, z tym pokażną część jego zasobu stanowią materiały drukowane,

W 1978 r. cały właściwy zasób Archiwum (razem z oddziałami) liczył 1614 m.b., rezerwa wieczysta wynosiła 983 m.b., razem czyniło to 2597 m.b. Dział mikrofilmów posiadał 780 tys. klatek negatywów, 2 mln 260 tys. klatek pozytywów i 23 880 sztuk fotografii.

Prace porządkowe prowadzone były równolegle we wszystkich działach Archiwum w sposób bardzo intensywny. Mają one postać inwentaryzacji tradycyjnej poszczególnych zespołów, obok tego jednak prowadzone są też prace specjalne. Wychodzą też one czasem poza zasób własny. I tak Archiwum sporządza "Inwentarz centralny materiałów źródłowych do dziejów nauki i techniki polskiej", opracowuje "Kartotekę uczonych polskich" i rozmaite dalsze kartoteki pomocnicze.

Już w r. 1965 opublikowano po raz pierwszy przewodnik po zasobie Archiwum, w r. 1978 (patrz wyżej) wyszła jego zupełnie nowa wersja. Inwentarze poszczególnych fragmentów zasobu, głównie spuścizn, publikowane były sukcesywnie w wychodzącym corocznie "Biuletynie Archiwum PAN". W numerze 20 ukazał się spis tych inwentarzy.

Archiwum jest dość intensywnie wykorzystywane przez badaczy. Rocznie w pracowni naukowej bywa 200-300 odwiedzin. Ale stosowane są także inne formy udostępniania, mianowicie wystawy.

Pracownicy Archiwum i ono samo jako instytucja utrzymują żywą współpracę z innymi podobnego typu archiwami zagranicznymi, zwłaszcza krajów socjalistycznych. Wyrazem tej współpracy m.in. są publikacje: "Materiały do słownika terminologii archiwalnej krajów socjalistycznych" przygotowane przez Z. Kolankowskiego oraz bibliografia w ramach wydawnictwa zbiorowego "Akademičeskije archivy" (Leningrad, t.1, i 2, t.3 w przygotowaniu).

Archiwum Głównego Urzędu Statystycznego

L i t e r a t u r a . J. Ż e g l i c k i , "Archiwum GUS" (Wiadomości Statystyczne, 1963/1); t e n ż e , "Ar-

chiwum Głównego Urzędu Statystycznego" (Archeion XLI, 1964);
t e n ż e , "Materiały archiwalne i archiwa zakładowe w te-
renowych organach statystyki państwowej" (Biuletyn GUS dla
pracowników terenowych organów statystycznych, 1963/1.

O r g a n i z a c j a . Przed II wojną światową istnia-
ła składnica akt przy utworzonym w r. 1918 Głównym Urzędzie
Statystycznym. W okresie okupacji niemieckiej działał w Krako-
wie Statistisches Amt für das Generalgouvernement z własnym
archiwum, które wchłonęło wymienioną składnicę. Po wojnie re-
ektywowano Główny Urząd Statystyczny, przy którym powstało
archiwum bieżące. Było ono powiązane najpierw z biblioteką, a
od r. 1955 działało samodzielnie jako osobne Archiwum Główn-
nego Urzędu Statystycznego podległe dyrektorowi Gabinetu Pre-
zesa GUS. W 1965 r. powstał nawet osobny Wydział Archiwal-
ny w Gabinetcie Prezesa. Od r. 1958 Archiwum uzyskało prawo
stałego przechowywania zasobu, nadane przez Naczelnego Dy-
rektora Archiwów Państwowych.

Zadaniem Archiwum jest gromadzenie i przechowywanie
materiałów archiwalnych wytworzonych przez GUS oraz podle-
głe mu jednostki. Od r. 1960 do jego obowiązków należy także
normalizacja przepisów kancelaryjnych całego pionu statystyki,
a od r. 1962 nadzór nad archiwami zakładowymi terenowych
jednostek statystyki państwowej (odpowiednich komórek w urzę-
dach administracji terenowej).

Archiwum mieści się (od r. 1953) w budynku specjalnie
wzniesionym dla jego i biblioteki GUS potrzeb w Warszawie
przy ul. Wawelskiej 1/3. Na jego czele kolejno stali Józef
Ż e g l i c k i i (do chwili obecnej) Róża W o j c i e -
c h o w s k a .

Z a s o b . Próbowano go podzielić na 5 głównych
części: 1) Akta GUS 1918-1939), 2) Materiały statystyczne
GUS 1918-1939, 3) Akta i materiały Statistisches Amt, 4) Akta
GUS Polski Ludowej, 5) Materiały statystyczne GUS Polski
Ludowej. Należy jednak pamiętać, że w zasobie tym są także
akta jednostek wyodrębnionych z GUS, choć mu podległych
(np. Zakładu Techniki Statystycznej, Ośrodka Elektronicznego

itp.). Wymienione wyżej materiały statystyczne, to formularze, ich opracowania w postaci tabel, tabulogramów i wykresów oraz materiały pomocnicze, plany i mapy. Od r. 1965 Archiwum gromadzi też i przechowuje kolekcję publikacji GUS, zbiór dokumentów dotyczących dziejów statystyki, zbiór fotografii, mikrofilmów i filmów o tematyce statystycznej, zbiór medali, odznak i dyplomów oraz kolekcję elementów graficznych publikacji GUS.

Znaczna część zasobu, zwłaszcza materiały starsze, jest udostępniona dzięki publikacji inwentarzy (dotychczas 14). Wychodzą one jako poszczególne numery serii "Statystyka w dokumencie archiwalnym" (np. "Inwentarz archiwalny b. Statistisches Amt 1939-1944" - Statystyka w dokumencie archiwalnym nr 2, Warszawa 1968).

Archiwa uniwersyteckie

L i t e r a t u r a . I. J a n o s z - B i s k u p o w a , "Archiwa uniwersyteckie w Polsce Ludowej w latach 1945-1966" (Archeion XLVIII, 1968); H. M o r a c z e w s k a , "Kancelaria i archiwa uniwersyteckie w Polsce Ludowej" (Toruń 1977 - maszynopis); "Historia Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego" pod red. H. B a r y c z a (Kraków 1965); J. D r o z d , "Dzieje Archiwum Uniwersytetu Wrocławskiego na tle historii Uniwersytetu" (Acta Universitatis Wratislaviensis 226, Wrocław 1974); "Dzieje Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza 1919-1969" opr. zbiorowe (Poznań 1972 - rozdział "Rozwój Archiwum Uniwersytetu"); I. J a n o s z - B i s k u p o w a , "Archiwum Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu 1948-1968" (Zeszyty naukowe UMK, Historia V, Toruń 1969); J. S t y k , "Archiwum Katolickiego Uniwersytetu w Lublinie" (Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne 23, 1971).

O r g a n i z a c j a . Z istniejących obecnie na obszarze państwa polskiego uniwersytetów, Jagielloński posiadał własne archiwum zorganizowane już dawniej. Po r. 1945 powołały swoje archiwa pozostałe uniwersytety, tak starsze, jak i - nieco później - powstałe dopiero po 1945 r. Wykształcanie się form, w jakich miały te archiwa działać, następowało jednak

powoli i unormowanie sytuacji tych instytucji nastąpiło w większości wypadków dopiero na początku lat siedemdziesiątych.

Organizowano archiwa jako bieżące, niektóre jednak miały także zasób starszy. W 1958 r. Naczelny Dyrektor Archiwów Państwowych w porozumieniu z odpowiednim Ministrem nadał wszystkim istniejącym wówczas uniwersytetom prawo stałego przechowywania własnego zasobu archiwalnego. W ten sposób wszystkie archiwa uniwersyteckie nabrały charakteru także archiwów historycznych. Było ich wówczas 8: w Krakowie, w Warszawie, w Poznaniu, w Lublinie (dwa), w Łodzi, w Toruniu i we Wrocławiu.

Archiwa zostały urządzone na podstawie przepisów wydawanych przez poszczególnych rektorów. Stąd ich kształt organizacyjny nie jest jednakowy. Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego jest zakładem naukowym zależnym bezpośrednio od rektora. Jako jednostki ogólnouczelniane podlegają też bezpośrednio rektorom archiwa uniwersytetów w Warszawie i w Toruniu, natomiast we Wrocławiu - dyrektorowi administracyjnemu. Archiwum Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie jest komórką działu ogólnoadministracyjnego. Archiwum w Poznaniu jest zakładem naukowym włączonym do Instytutu Historycznego. Uniwersytet Łódzki oraz Katolicki Uniwersytet Lubelski oddały swoje archiwa do bibliotek głównych.

Wszystkie archiwa uniwersyteckie pracowały przez szereg lat w bardzo ciężkich warunkach lokalowych. Zaczęły się one poprawiać wyraźniej dopiero w latach siedemdziesiątych. Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego doczekało się własnego pomieszczenia w r. 1974 w dawnym Collegium Phisicum przy ul. św. Anny. Archiwum we Wrocławiu ma zaledwie zadawalający lokal w głównym gmachu uniwersytetu. Poznańskie mieści swój zasób w kilku miejscach. Archiwum w Toruniu dysponuje od r. 1975 obszernymi i wygodnymi pomieszczeniami w byłym gmachu biblioteki głównej przy ul. Szopena. Archiwum w Warszawie dopiero od 1976 r. posiada znośniejsze warunki pracy w zabudowaniach uniwersyteckich przy Krakowskim Przedmieściu, ciągle mu jednak brak odpowiednich magazynów. Archiwa uniwersytetów w Lublinie oraz Uniwersytetu Łódzkiego znalazły schronienie w gmachach bibliotecznych.

Kierownictwo starszych uniwersytetów, dostrzegające w archiwach placówki naukowe dla badań nad dziejami uczelni, starało się zapewnić im odpowiedni personel. W Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego w 1975 r. zatrudniano 12 osób, w tym 5 pracowników naukowych, 3 naukowo-technicznych i 4 obsługi. Inne archiwa miały jednak kadre mniej liczną, zwykle złożoną z 3-5 osób. Na czele Archiwum w Krakowie stali wybitni historycy, jak Henryk B a r y c z , Karol L e w i c k i czy Leszek H a j d u k i e w i c z . Niekiedy archiwa te obejmowali byli pracownicy państwowej służby archiwalnej, np. w Poznaniu - Franciszek P a p r o c k i , w Toruniu - Irena J a n o s z B i s k u p o w a . W innych archiwach stanowiska kierowników piastowali także pracownicy młodszy, po ukończonych studiach, często także z ambicjami naukowymi.

Z a s ó b . Zasób z okresu staropolskiego, sięgający średniowiecza, posiada tylko Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego. We Wrocławiu zachowała się część akt pruskiego uniwersytetu z lat 1811-1945, w Warszawie, Lublinie i Poznaniu akta z okresu międzywojennego, Wszystkie archiwa uniwersyteckie posiadają materiały archiwalne z czasów Polski Ludowej. Obok akt własnych bywają w zasobie odziedziczone po innych uczelniach, akta organizacji i towarzystw działających na uniwersytecie oraz spuścizny po pracownikach.

Zasób Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego udostępniano już przed I wojną światową w postaci licznych wydawnictw źródłowych (niektóre z nich kontynuowano jeszcze po 1945 r.). W 1953 r. wyszedł przygotowany przez Kazimierza Kaczmarczyka katalog dokumentów Archiwum, w latach 1962-1963 inwentarze zespołów z XIX i XX w. w opracowaniu A. Żeleńskiej-Chełkowskiej i J. Zielińskiego. Spis wszystkich inwentarzy archiwalnych sporządzonych w Archiwum ukazał się w "Biuletynie Informacyjnym Rektora UJ za r. 1974". Kierownik Archiwum Uniwersytetu Wrocławskiego J. Drozd wydał "Inwentarz akt Uniwersytetu Wrocławskiego 1811-1945" (Wrocław 1977). M. Szmit pisał o niezachowanym archiwum Uniwersytetu Warszawskiego

sprzed 1915 r. (Roczniki Uniwersytetu Warszawskiego 3, 1973 oraz Archeion LXI, 1974)., Zasób Archiwum Uniwersytetu Poznańskiego przedstawili M. Banasiewicz i A. Ryfowa "Archiwum Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu 1919-1969" (Dzieje Poznania i Województwa poznańskiego. Informator o materiałach archiwalnych, Warszawa 1972).

Archiwa uniwersyteckie zajmują się nie tylko gromadzeniem i udostępnianiem zasobu, ale także czynnie uczestniczą w badaniach nad dziejami uczelni. Powstają w związku z tym w archiwach pewne prace o charakterze szczególnym, związanym z określonymi rodzajami źródeł. I tak w Krakowie wydano przed kilku laty "Indeks studentów Uniwersytetu Krakowskiego w latach 1400-1500" w opr. J. Zatheya i J. Reichana (Wrocław 1974), a w przygotowaniu znajduje się repertorium biograficzne profesorów i innych wykładowców od r. 1400.

ARCHIWA WYDZIELONE

Centralne Archiwum Wojskowe

L i t e r a t u r a . L. L e w a n d o w i c z , "Organizacja i działalność Centralnego Archiwum Wojskowego" (Archeion XXXI, 1959); t e n ż e , "Zarys organizacji i działalności Centralnego Archiwum Wojskowego w l. 1945-1965" (Wybrane zagadnienia z teorii i praktyki wojskowej służby archiwalnej, Warszawa 1967); L. L e w a n d o w i c z , B. W o s z c z y ń s k i , "Dwadzieścia lat Centralnego Archiwum Wojskowego" (Wojskowy Przegląd Historyczny, 1966/2); t y c h ż e , "Przebieg prac nad pomocami archiwalnymi w Centralnym Archiwum Wojskowym" (Archeion XLV, 1966); t y c h ż e , "O działalności Centralnego Archiwum Wojskowego w l. 1966-1969" (Wojskowy Przegląd Historyczny, 1970/1); B. W o s z c z y ń s k i , "Z działalności Centralnego Archiwum Wojskowego" (Archiwista, 1971/1); t e n ż e , "Udostępnianie akt w Centralnym Archiwum Wojskowym" (Archiwa warszatem pracy historia, Materiały sesji, cz. II, Toruń 1972); t e n ż e , "O działalności Centralnego Archiwum Wojskowego w latach 1970-1973" (Wojskowy Przegląd Historyczny, 1974/4).

O r g a n i z a c j a . Już w 1944 r. w wyzwolonym Lublinie utworzono Wojskowy Instytut Naukowo-Wydawniczy, a w jego ramach Archiwum Wojskowe. W roku następnym siedzibą Archiwum stała się Łódź, a placówce łódzkiej podporządkowano także osobną placówkę archiwalną w Oliwie, utworzoną dla zabezpieczenia ocalałych tam archiwaliów wojskowych (zob. rozdział poprzedni). W dniu 5 VIII 1945 r. ukazał się rozkaz Naczelnego Dowództwa WP powołujący w miejsce dotychczasowych nowe Centralne Archiwum Wojskowe w Oliwie. Po jego likwidacji w 1950 r. rozpoczęło działalność Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie, istniejące odąd nieprzerwanie pod tą samą nazwą.

Archiwum jest placówką wydzieloną resortu Obrony Narodowej. Pełni rolę archiwum historycznego, gromadzącego akta byłych władz i jednostek wojskowych oraz archiwum bieżącego Sił Zbrojnych PRL. Archiwum sprawuje też nadzór nad archiwami bieżącymi przy okręgach wojskowych i całą siecią archiwów wojskowych. Przejmuje od nich na przechowanie wieczyste materiały posiadające wartość trwałą. Materiały te podlegają opracowaniu, po czym są udostępniane do badań naukowych; służą też pomocą w pracy popularyzatorskiej. Archiwum dysponuje własną pracownią mikrofilmową i pracownią konserwatorską.

W 1951 r. Archiwum otrzymało w Warszawie lokal w formie Sokolnickiego, opuszczonym przez Archiwum Główne Akt Dawnych, później korzystało jeszcze z rozmaitych pomieszczeń dodatkowych. W 1972 r. zostało przeniesione do nowych pomieszczeń w Rembertowie pod Warszawą.

Na czele Archiwum w Oliwie stał początkowo Piotr Paweł Popławski, a następnie Roch Morcinek. Kierownictwo Archiwum w Warszawie sprawował Włodzimierz Wincenty Dąbrowski, a od r. 1955 nieprzerwanie do przejścia w stan spoczynku w r. 1975 - Leszek Lewandowicz. Od połowy lat pięćdziesiątych Archiwum zatrudnia grupę pracowników z wyższym wykształceniem. Wielu z nich posiada znaczne doświadczenie i wysokie kwalifikacje, dzięki czemu Archiwum, zwłaszcza od lat sześćdziesiątych, stało się ośrodkiem rozwijanej coraz żywiej myśli archiwalno-wojskowej.

W Archiwum podjęto, w ścisłym współdziałaniu z Wojskowym Instytutem Historycznym, prace edytorskie. Wynikiem ich było opublikowanie w latach 1958-1964 drukiem (w czterech tomach) wybranych źródeł pod ogólnym tytułem "Organizacja i działania bojowe ludowego Wojska Polskiego w latach 1943-1945". Własne publikacje Archiwum (w r. 1967 wyszły "Wybrane zagadnienia z teorii i praktyki wojskowej służby archiwalnej", od r. 1969 wychodzi "Biuletyn Wojskowej Służby Archiwalnej") świadczą o zajęciu przez Centralne Archiwum Wojskowe eksponowanego miejsca pośród archiwów państwowych wydzielonych z scentralizowanej służby archiwalnej.

Archiwum załatwia również sprawy osobowe związane z wydawaniem poświadczeń o przebiegu służby i pracy w wojsku. Ilość kwerend od zakończenia wojny ustawicznie rosła, a w latach 1974-1976 kształtowała się w ilości 40 tys. rocznie.

Z a s ó b . Na zasób Archiwum składają się:

- ocalałe akta proweniencji wojskowej z lat 1914-1939 (Legiony Polskie, formacje wschodnie, armia gen. Hallera, powstania śląskie, jednostki, instytucje i zakłady wojskowe okresu międzywojennego oraz fragmentaryczne materiały z wojny obronnej 1939 r.);

- akta ludowego Wojska Polskiego utworzone przez jednostki i instytucje począwszy od r. 1943;

- dokumentacja karto- i fotograficzna z okresu międzywojennego i ludowego Wojska Polskiego 1943-1945;

- prasa (niekompletna) z lat okupacji 1942-1945 i Ludowego Wojska Polskiego z okresu wojny 1943-1945;

- kolekcje regulaminów i rozkazów.

Całość zasobu została podzielona na odpowiednie działy. Do r. 1976 zgromadzono w magazynach Archiwum ponad 14 tys. m.b. akt.

Po wstępnym okresie organizacyjnym i rozpoznaniu przemieszczanego podczas wojny zasobu przystąpiono w Archiwum do prac porządkowych. Opracowaniem objęto akta z okresu międzywojennego oraz akta Ludowego Wojska Polskiego z okresu

drugiej wojny światowej. Dla akt sprzed 1939 r. wypadło od-
 twarzać lub uzupełniać pomoce przedwojenne; większość archi-
 waliów otrzymuje pomoce zupełnie nowe. Wszystkie opracowa-
 ne zespoły akt jednostek Ludowego Wojska Polskiego z lat
 wojny 1943-1945 w liczbie 525 (obejmujące materiały do pozna-
 nia szlaku bojowego od Lenino do Berlina) uzyskały inwentarze
 drukowane ("Inwentarze akt Ludowego Wojska Polskiego z lat
 1943-1945", cz. I i II, Warszawa 1968, cz. III - 1969, cz. IV - 1970).
 Prace porządkowe łączyły się często z selekcją materiału, po-
 nieważ w praktyce z różnych przyczyn musiano przyjmować
 często akta niebrakowane. O archiwaliach zebranych w Archi-
 wum jego pracownicy ogłosili wiele artykułów informacyjnych na
 łamach Archeionu, Archiwisty, Wojskowego Przeglądu Historycz-
 nego, a zwłaszcza Biuletynu Wojskowej Służby Archiwalnej. Za-
 sobowi do 1939 r. poświęcono osobny zeszyt "Archiwalnego
 Biuletynu informacyjnego" wydanego przez Naczelną Dyрекcję
 Archiwów Państwowych (Warszawa 1958). Archiwum prowadzi
 też działalność popularyzatorską, organizując lub biorąc udział
 w pokazach i wystawach archiwalnych. Pracownicy Archiwum
 uczestniczą też w rozmaitych konferencjach i sesjach nauko-
 wych, informując i przy tej okazji o zasobie.

Archiwa Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej

L i t e r a t u r a . O organizacji i działaniu archi-
 wów, a zwłaszcza Centralnego Archiwum KC PZPR informują:
 A. J a n k o w s k i , "Dzieje Archiwum Zakładu Historii
 Partii przy KC PZPR" (Z Pola Walki 1962/1); t e n ż e ,
 "Archiwa Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej" (Archeion
 XLI, 1964) oraz J. D u r k o , "Z działalności Centralnego
 Archiwum KC PZPR" (Nowe Drogi 1972/7). O stanie udostęp-
 nienia - t e n ż e , "Stan udostępnienia i wykorzystania ar-
 chiwaliów przechowywanych w Centralnym Archiwum KC PZPR,
 Centralnym Archiwum Historycznym SD oraz Archiwum Zakładu
 Historii Ruchu Ludowego NK ZSL" (/w:/ "Materiały sesji archi-
 wa warsztatem pracy historyka", cz.II Toruń 1972 - maszy-
 nopsis powielony).

O r g a n i z a c j a . W 1948 r. z istniejących wcześniej zbiorów archiwalnych PPR i PPS utworzono Archiwum w ramach Wydziału (później Zakładu) Historii Partii KC PZPR. Dokonana w 1971 r. reorganizacja zmieniła dotychczasową placówkę archiwalną w Centralne Archiwum KC PZPR.

Archiwum gromadzi materiały do dziejów ruchu robotniczego od jego początków na ziemiach polskich, równocześnie zaś pełni funkcje archiwum wieżącego Komitetu Centralnego PZPR. Sprawuje także nadzór metodyczny, a częściowo także organizacyjny nad terenowymi archiwami partyjnymi.

Archiwa terenowe zorganizowano przy Komitetach Wojewódzkich PZPR, jako stosunkowo niewielkie placówki (z dwuosobową obsadą), najpierw w liczbie 19. Po reformie administracji w 1975 r. sieć ich jest stopniowo rozszerzana na nowe województwa. Zadaniem archiwów jest przechowywanie i opracowywanie registratur wojewódzkich instancji partyjnych.

Organizacyjnie Centralne Archiwum KC PZPR składa się z szeregu działów. W dziale zasobu wyróżnia się "archiwum akt", "archiwum mikrofilmów", "archiwum ikonograficzne", czytelnię, pracownię mikrofilmowo-fotograficzną, konserwacji i introligatorską. Dalej istnieją: dział opracowywania i uzupełniania zasobu, dział publikacji i dokumentacji, druków (biblioteka), wreszcie dział administracji technicznej. Oddział Archiwów Terenowych (ostatnio: Dział Polski Ludowej i archiwów KW PZPR) nadzoruje archiwa terenowe. Odrębną komórkę przez wiele lat tworzyła Składnica akt Komitetu Centralnego PZPR.

Archiwum otrzymało w 1957 r. i odtąd nieprzerwanie użytkuje specjalnie dla celów archiwalnych przystosowane i nowoczesnie urządzone pomieszczenie w Warszawie przy ul. Górnośląskiej 18/20. Personel Archiwum doszedł w latach siedemdziesiątych do 50 osób (w tym 35 archiwistów i bibliotekarzy). Archiwum KC PPR kierowała Anna Bogdanowicz, - KC PPS Mieczysław Zawadka. Na czele potężnego Archiwum stali kolejno: Herman Rappaport (1948-1952), Trofim Maryszczuk (1952-1953), Janusz Durko (1954-1956), Andrzej Janowski (1957-1968) i od 1968 r. ponownie Janusz Durko.

Z a s ó b . Podstawową część zasobu Archiwum Centralnego KC PZPR tworzą akta (także druki) partii i organizacji robotniczych i młodzieżowych działających na ziemiach polskich od zarania ruchu robotniczego. Z każdym rokiem w tej grupie rośnie procent akt Komitetu Centralnego PZPR. Szczupłość materiału aktowego z okresów wcześniejszych rekompensowana jest celową działalnością Archiwum, które gromadzi różnego rodzaju materiały zastępcze. Wśród tych można wyróżnić:

- kolekcje i spuścizny działaczy ruchu robotniczego (m.in. Warszawskiego, Róży Luksemburg, Dzierżyńskiego, Daszyńskiego, Próchnika, Duracza),

- wspomnienia i relacje członków partii robotniczych;

- mikrofilmy materiałów przechowywanych w innych zbiorach i archiwach o tematyce związanej z profilem zasobu Archiwum;

- fotografie osób i wydarzeń związanych z ruchem robotniczym;

- różnego rodzaju druki, pierwodruki dokumentów partyjnych, publikacje działaczy, prasę partyjną, druki zwarte dotyczące ruchu robotniczego.

Z końcem 1976 r. Centralne Archiwum KC PZPR przechowywało 378 zespołów i kolekcji o łącznej objętości 1028 m.b. (ok. 162 200 jednostek archiwalnych) oraz 763,5 m.b. akt KC PZPR. Nadto 146 m.b. (ok. 24 500 jednostek archiwalnych) wspomnień i relacji. Zbiór mikrofilmów liczył 2 400 000 negatywów, a zbiór fotografii ok. 40 000 pozycji.

Cały starszy zasób Archiwum został opracowany. Podstawowymi pomocami archiwalnymi są: "Informator o zasobie archiwalnym Zakładu Historii Partii przy KC PZPR" (t.1-3, Warszawa 1960-1967); "Opis materiałów i dokumentów II Międzynarodówki 1889-1914" (Warszawa 1962); Opis materiałów i dokumentów partii i organizacji socjalistycznych 1914-1923" (Warszawa 1966); "Informator o zasobie mikrofilmowym" (t.1-5, Warszawa 1964-1974). Oprócz tego Dział Druków Archiwum opublikował w latach 1965-1976 (wyd. powielone) 6 katalogów informujących o drukach lewicy rewolucyjnej i socjalistycznej w Polsce

w XIX w. i w latach 1918-1919, zaś Dział Publikacji i Dokumentacji - "Katalog kartotek i indeksów osobowych Centralnego Archiwum KC PZPR" (wyd. powielone, Warszawa 1976). Tenże Dział od 1973 r. wydaje "Archiwum Ruchu Robotniczego" - do 1976 r. ukazały się t.1-3.

Archiwa Komitetów Wojewódzkich PZPR gromadzą akta instancji terenowych PPR, PPS oraz PZPR, a także organizacji młodzieżowych (ZWM, OM, TUR, ZMW Wici, ZMP). Bieżące akta przejmowane są z komitetów wojewódzkich (do 1975 r. także powiatowych), gminnych (gromadzkich) zakładowych oraz wybranych - ok. 10% - podstawowych organizacji partyjnych. Archiwa te starają się zebrać podobny materiał zastępczy, co Archiwum Centralne.

W 1976 r. zasób wszystkich tych archiwów obejmował 8200 m.b. akt, 265 m.b. akt organizacji młodzieżowych, ponad 11 000 teczek wspomnień i relacji oraz ponad 24 000 fotografii. Wiadomości o zasobie dostarcza "Informator o zasobie archiwów KW PZPR" (do 1977 r. wyszło 18 tomów obejmujących wszystkie "dawne" województwa, z wyjątkiem Katowic).

O poszczególnych zespołach, zbiorach, materiałach do wybranych zagadnień Archiwum Centralnego oraz o zasobie archiwów terenowych opublikowano wiele artykułów informacyjnych w takich czasopismach, jak "Z Pola Walki", "Biuletyn Biura Historycznego CRZZ". Wykaz tego rodzaju pomocy podaje Janusz Durko w cytowanym wyżej artykule o stanie udostępniania archiwaliów w archiwach partyjnych.

Archiwa Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej liczą łącznie ponad 10 000 m.b. akt, które stanowią podstawową bazę źródłową do badań nad dziejami ruchu robotniczego na ziemiach polskich. Akta nowsze tych archiwów posiadają szczególne znaczenie, a to ze względu na rolę, jaką odgrywa w Polsce Ludowej PZPR.

Archiwa Zjednoczonego Stronnictwa Ludowego

L i t e r a t u r a . J. D u r k o , "Stan udostępnienia i wykorzystywania archiwaliów przechowywanych w Centralnym Archiwum KC PZPR, Centralnym Archiwum Historycznym SD oraz Archiwum Zakładu Historii Ruchu Ludowego przy NK ZSL" (/w:/ "Materiały sesji Archiwa warszatem pracy historyka cz.II", Toruń 1972).

O r g a n i z a c j a . Materiały źródłowe do dziejów ruchu ludowego gromadziła w latach 1949-1950 oraz 1956-1959 Komisja Historyczna przy Naczelnym Komitecie ZSL. W 1960 r. w jej miejsce powołano Zakład Historii Ruchu Ludowego, przy którym zorganizowano Archiwum. Pełni ono także funkcje archiwum bieżącego dla centralnych władz ZSL. Zajmuje lokal przy ul. Grzybowskiej 4/8 w Warszawie.

Małe archiwa zorganizowano także przy Komitetach Wojewódzkich ZSL (do 1975 r. - 17).

Z a s ó b . Cały zasób Archiwum Zakładu Historii Ruchu Ludowego NK ZSL podzielony został na 3 działy.

Dział I - archiwum ogólne mieszczące archiwalia do historii ruchu ludowego (z wyjątkiem okresu drugiej wojny światowej); są tu szczątki akt stronnictw ludowych od 1895 do 1949 r. oraz pełne już od tego roku.

Dział II - archiwum Batalionów Chłopskich oraz materiałów z okresu drugiej wojny światowej.

Dział III - pamiętników, wspomnień i relacji; zawiera dużo materiałów biograficznych wybitnych działaczy Stronnictwa.

Cały zasób Archiwum wynosił w 1972 r. ok. 200 m.b. akt. Archiwa wojewódzkie liczyły razem ok. 950 m.b. (Pojedyncze takie archiwum przechowuje ok. 50-60 m.b.). Stan uporządkowania zasobu jest wysoki. Pamiętniki zgromadzone w Archiwum zostały omówione w publikacji S.Kowalczyka, "Zbiory dokumentów pamiętnikarskich znajdujące się w Archiwum Zakładu Historii Ruchu Ludowego" ("Pamiętnikarstwo polskie" 1972/1). Informację o całości zasobu zawiera tegoż "Przewodnik po zasobie Archiwum ZHRL" (Warszawa 1975).

Archiwa Stronnictwa Demokratycznego

L i t e r a t u r a . J. D u r k o , "Stan udostępnienia i wykorzystywania archiwaliów przechowywanych w Centralnym Archiwum KC PZPR, Centralnym Archiwum Historycznym SD oraz Archiwum Zakładu Historii Ruchu Ludowego przy NK ZSL" (/w:/ "Materiały sesji Archiwa warsztatem pracy historyka, cz.II", Toruń 1972).

O r g a n i z a c j a . Materiały historyczne dotyczące dziejów Stronnictwa Demokratycznego poczęto na większą skalę gromadzić w latach 1956-1957 podczas obchodów jego 20-lecia. Składano je początkowo w archiwum bieżącym Centralnego Komitetu Stronnictwa. Dopiero w 1964 r. materiały te wydzielono organizując Centralne Archiwum Historyczne SD i przeznaczając dlań lokal w Warszawie przy ul. Rutkowskiego 9.

Na wzór Centralnego Archiwum utworzono przy komitetach wojewódzkich Stronnictwa placówki archiwalne (do 1975 r. - 18).

Z a s ó b . Najstarszą część zasobu stanowią nieliczne materiały tyczące działalności Klubów Demokratycznych i Stronnictwa Demokratycznego z l. 1937-1944. Największą grupę tworzą akta władz naczelnych Stronnictwa od 1944 r., także akta niektórych komitetów wojewódzkich i wydawnictwa własne Stronnictwa. Archiwum Centralne przechowuje także akta byłego Stronnictwa Pracy z l. 1945-1950. Placówki archiwalne przy komitetach wojewódzkich gromadzą akta niższych ogniw organizacyjnych.

Cały zasób archiwów SD wynosił w 1972 r. 375 m.b. Opracowany jest w zasadzie w całości i od 1970 r. udostępniany dla badań. Rodzajem przewodnika po Archiwum Centralnym jest opracowanie H.Wosińskiego, "Zasoby archiwaliów Centralnego Komitetu Stronnictwa Demokratycznego" (Zeszyty Historyczno-Polityczne SD, cz.I - 1965/1; cz.II - 1966/2).

ARCHIWA KOŚCIELNE

L i t e r a t u r a . Wykaz archiwów kościelnych według stanu z ok. 1973 r. dał S. L i b r o w s k i , "Archiwa kościoła katolickiego w Polsce" (Encyklopedia katolicka 1, Lublin 1973) - tam literatura dotycząca poszczególnych archiwów. Ich organizację omawia krótko t e n ż e , "Aktualny stan udostępnienia zasobu przechowywanego w archiwach kościelnych" (Archiwa, Biblioteki, Muzea Kościelne 28, 1974) oraz "Dotychczasowe osiągnięcia w dziedzinie organizacji archiwów kościelnych w Polsce" (por. rozdz. I); także H. W y c z a w s k i , "Polskie archiwa kościelne" (por. rozdz. poprzedni). Na łamach czasopisma "Archiwa, Biblioteki, Muzea kościelne" oraz w organach kurii biskupich ukazują się sprawozdania z czynności poszczególnych archiwów.

Świadectwem wysiłków ujednoczenia organizacji są S. L i b r o w s k i e g o , "Projekt statutu i regulaminu archiwum diecezjalnego" (Archiwa, Biblioteki, Muzea Kościelne 1, 1959) oraz B. K u m o r a , "Projekt statutu i regulaminu archiwum parafialnego w diecezji tarnowskiej" (4, 1962). Funkcji archiwów parafialnych poświęcił osobną rozprawę T. G r y g i e r , "Z zagadnień archiwistyki kościelnej na przykładzie archiwum parafialnego" (22, 1971). Przegląd archiwów kościelnych na ziemiach polskich według aktualnego podziału na diecezje z podaniem ich zawartości i bogatymi wskazówkami bibliograficznymi dał ostatnio S. P ł a z a , "Źródła rękopiśmienne do dziejów wsi w Polsce feudalnej. Studium archiwoznawcze" (Warszawa 1976).

Archiwa świeckiej administracji kościelnej

O r g a n i z a c j a . Po zakończeniu drugiej wojny światowej kontynuowano zaczęta w 1925 r. reorganizację archiwów szczebla diecezjalnego i tworzenia z nich placówek naukowych. Akcję tę utrudniał brak centralnego zarządu wszystkich archiwów. Mimo to jednak przybrała ona na sile zwłaszcza po 1956 r. Powstał wówczas przy bibliotece Katolickiego Uniwersytetu w Lublinie, a następnie bezpośrednio przy uniwersytecie, jako zakład międzywydziałowy, Ośrodek Archiwów, Bibliotek, Muzeów Kościelnych. Placówka ta rozwinęła ożywioną działalność. Zorganizowano kilka zjazdów archiwistów, bibliotekarzy i muzeologów oraz kilka kursów szkoleniowych. Wypracowano projekty statutów i regulaminów dla archiwów różnych szczebli.

Zorganizowano wreszcie akcję mikrofilmowania archiwaliów kościelnych.

Samą akcją reorganizacji archiwów postępowała bardzo wolno. Tylko niektóre diecezje przystąpiły do reformy w pierwszych latach po wojnie (Włocławek już w 1947 r., potem powtórnie w 1953 i 1960 r.). Archiwa archidiecezjalne w Warszawie i Gnieźnie otrzymały swe statuty w 1960 r., rok wcześniej Tarnów. Na terenach objętych przez kościół polski po 1945 r. bogate archiwum archidiecezjalne, urządzone jako archiwum naukowe już w 1896 r., posiadał Wrocław. Archiwum diecezji gdańskiej powstało razem z diecezją w 1925 r.

W latach siedemdziesiątych liczba archiwów diecezjalnych zreformowanych, posiadających charakter naukowy i pracujących na podstawie podobnych statutów, doszła do 10. Archiwa pozostałych diecezji czekają jeszcze na zreformowanie, a diecezji najmłodszych (Koszalin-Kołobrzeg oraz Szczecin-Kamień) znajdują się dopiero w stadium organizacji.

Wszystkich archiwów szczebla diecezjalnego było ok. 1973 r. co najmniej 26: w tym archidiecezjalnych 6 (Białystok, Gniezno, Kraków, Lubaczów, Poznań, Warszawa, Wrocław), diecezjalnych 20 (Częstochowa, Drohiczyń, Gdańsk, Gorzów, Katowice, Kielce, Koszalin, Lublin, Łomża, Łódź, Olsztyn, Opole, Pelplin, Płock, Przemyśl, Sandomierz, Siedlce, Szczecin, Tarnów, Włocławek). Różnią się one między sobą nazwą: większość nazywa się po prostu archiwum (archi)diecezjalne; niektóre używają nazwy: archiwum kurii biskupiej, kurii diecezjalnej. W Krakowie i Pelplinie są jeszcze odrębne od diecezjalnych archiwa kapituł katedralnych.

Jeżeli stopniowo wszystkie archiwa szczebla diecezjalnego przekształcają się w archiwa naukowe z zasobem historycznym, to archiwa niższych szczebli administracji kościelnej, zwłaszcza parafialne, stają się w coraz większym stopniu archiwami tylko bieżącymi, a to wskutek postępującego procesu przekazywania starszych zasobów do archiwów diecezjalnych. Proponowane statuty archiwów parafialnych również przeznaczają im rolę składnic czasowych akt.

Z a s ó b . Archiwa historyczne szczebla diecezjalnego z obszarów włączonych w latach 1939-1945 do Rzeszy odzyskały swój zasób wywieziony przez Niemców na Zachód za pośrednictwem państwowej służby archiwalnej. Ich zasób ogólny wzrósł wobec zarchiwizowania się przedwojennych rejestratur urzędów kościelnych oraz w następstwie podjętej znów po zakończeniu wojny penetracji terenów diecezji i gromadzeniu wszystkich archiwaliów starszych. Najlepsze rezultaty w centralizacji starszego zasobu uzyskano w archidiecezjach gnieźnieńskiej i wrocławskiej oraz w diecezji wrocławskiej.

Zubożeniu natomiast uległo wiele archiwów parafialnych i dekanalnych. Ich zasób częściowo zaginął, częściowo (księgi metrykalne) znalazł się po wojnie w archiwach państwowych.

Stan opracowania zasobu archiwów kościelnych przedstawia się bardzo różnorodnie. Lata powojenne przyniosły pewien postęp w większych przede wszystkim archiwach diecezjalnych, które przejęły metody pracy państwowej służby archiwalnej. Przodują archiwa w Gnieźnie, Olsztynie, Poznaniu, Przemyślu, Tarnowie, Włocławku i Wrocławiu. O wielu archiwach i ich losach podczas wojny ukazały się artykuły informacyjne (Np.: S. Litak, S. Lazar, "Materiały Archiwum kurii siedleckiej", Roczniki Humanistyczne 7, 1958; Z. Młynarski, "Losy Archiwum Diecezjalnego w Siedlcach", Archiwa Biblioteki, Muzea Kościelne 22, 1971; B. Kumor, "Archiwum Diecezjalne w Tarnowie", 1961; W. Kwiatkowski, "Archiwum Metropolitalne Warszawskie", Wiadom. Archidiecezji Warsz. 35, 1951; S. Librowski, "Archiwum Diecezjalne we Włocławku w 1945-1958", Kronika Diecezji Włocławskiej 41, 1958; W. Urban, "Archiwum Archidiecezjalne we Wrocławiu," Archeion XXV, 1956). Archiwum wrocławskie dorobiło się szeregu opublikowanych pomocy archiwalnych pióra W. Urbana ("Katalog Archiwum Archidiecezjalnego we Wrocławiu. Rękopisy", Archiwa, Biblioteki, Muzea Kościelne 10, 1965; 16, 1968; "Wykaz rejestrów dokumentów Archiwum Archidiecezjalnego we Wrocławiu", Warszawa 1970; "Katalog dokumentów Archiwum Archidiecezjalnego we Wrocławiu", Rzym 1970). Informację o zawartości wielu archiwów parafialnych w północnej Polsce (zwłaszcza na Pomorzu) podał na łamach różnych czasopism W. Szulist.

Archiwa klasztorne

O r g a n i z a c j a . Zakony i zgromadzenia zakon-
ne wykazały po drugiej wojnie światowej dużą energię przy u-
porządkowaniu własnych archiwów. Szczególny nacisk położy-
no na właściwe zorganizowanie archiwów prowincji zakonnych.
 Na początku lat siedemdziesiątych było ich ok. 100, wszystkie
 na ogół dobrze postawione. Można wśród nich wymienić - ber-
 nardynów w Krakowie, franciszkanów w Warszawie, jezuitów w
 Krakowie i Warszawie, kapucynów w Krakowie i Nowym Mieście
 n. Pilicą, karmelitów w Czernej i pijarów oraz reformatów w
 Krakowie. Na Jasnej Górze w Częstochowie mieści się nadal
 generalne archiwum zakonu paulinów. Do cenniejszych archi-
 wów poszczególnych klasztorów należą: benedyktynów w Tyńcu,
 benedyktynek w Saniątkach, bernardynek w Krakowie, cysterek
 w Mogile, norbertanek w Imbramowicach.

Z a s ó b . Wiele archiwów zakonnych osiągnęło lepsze
rezultaty przy opracowywaniu zasobu niż archiwa diecezjalne.
Zasób archiwów zakonnych, zwłaszcza archiwów prowincji uległ
znacznemu scentralizowaniu. Umieszczono w nich wiele zacho-
wanych akt kasowanych dawniej klasztorów, niekiedy także
rewindykowano akta przechowywane w archiwach diecezjalnych,
które przejęły je podczas kasat za czasów zaborów. Sporo po-
mocny archiwalnych powstałych przy powojennym opracowywaniu
 zasobu opublikowano (np. H. Wyczawski "Katalog prowincji Ar-
 chiwum OO Bernardynów w Krakowie", Archiwa, Biblioteki,
 Muzea Kościelne 3-6, 1961-1963; K. Gadacz, "Inwentarz Archi-
 wum Prowincji Krakowskiej Zakonu OO, Kapucynów", 2, 1961;
 R. Gustaw, K. Kaczmarczyk, "Katalog Archiwum Klasztoru Sióstr
 Bernardynek przy kościele św. Józefa w Krakowie", 20, 1970).
 Dla metodyki opracowywania archiwaliów klasztornych zasłużył
 się K. Kaczmarczyk, podsumowując własne doświadczenia w ar-
 tykule "Porządkowanie archiwów klasztornych" (Archeion XLVII,
 1967).

ARCHIWA WŁASNE URZĘDÓW I INSTYTUCJI

L i t e r a t u r a . Na temat ogólnego stanu archiwów zakładowych podają informacje prace traktujące o narastającym zasobie archiwalnym, np. C. B i e r n a t a, "Narastający zasób archiwalny w dwudziestoleciu Polski Ludowej" (Archeion XLI, 1964). Są też pozycje o archiwach zakładowych instytucji określonego rodzaju lub z określonego terytorium, np.: J. F i j a ł e k, "Akta i składnice akt spółdzielni produkcyjnych i państwowych gospodarstw rolnych" (XXV, 1956); J. T o - k a r s k a, "Stan składnic akt na terenie województwa wrocławskiego" (XXI, 1952); W. K l o n o w s k a, "Z problematyki archiwów urzędów centralnych Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej" (XLII, 1965); A. M u s z y ń s k i, "Registrary w zakładach pracy na terenie województwa koszalińskiego" (LVIII, 1973); zob. też K. R o s t o c k a, "Konferencja w sprawie usług archiwalnych świadczonych w archiwach zakładowych (składnicach akt) przez spółdzielnie inwalidzkie" (XL, 1964) oraz L. T u r e k - K w i a t k o w s k a, "Działalność archiwalnego gospodarstwa pomocniczego w Wojewódzkim Archiwum Państwowym w Szczecinie" (LVIII, 1973).

Wyszły też niewielkie podręczniki dla archiwistów zakładowych: R. K a c z m a r e k, "Składnica akt, Wskazówki praktyczne dla pracowników składnic" (Warszawa 1954) oraz R. S z c z e p a n i a k, "Archiwum zakładowe" (wyd. III, Warszawa 1973). Zbiór przepisów ważnych dla archiwistów zakładowych zawiera "Dokumentacja w zakładzie pracy. Przepisy kancelaryjne i archiwalne. Stan prawny na dzień 31 grudnia 1973 r." opr. K. R a d c z u k (Warszawa 1975).

O r g a n i z a c j a . Wobec objęcia po 1945 r. przez sektor państwowy zdecydowanej większości dziedzin życia społecznego, z produkcją i wymianą łącznie, archiwa własne niemal wszystkich instytucji przybrały zdecydowanie charakter archiwów bieżących, przechowujących swój zasób tylko czasowo i zobowiązanych do przekazywania go na wieczyste przechowanie do archiwów państwowych. Organizacja archiwów zakładowych opierała się początkowo o przepisy wydane dla administracji państwowej jeszcze przed II wojną światową, uzupełniane następnie stopniowo przez poszczególne resorty. Wzorcem stały się kolejne "przykładowe" instrukcje dla prowadzących archiwa, przygotowywane przez Naczelną Dyрекcję Archiwów Państwowych.

Każde archiwum miało gromadzić akta wytwarzane w poszczególnych komórkach organizacyjnych swej instytucji, brać

czynny udział w ich brakowaniu i w odpowiednim czasie akta kategorii A przekazywać do archiwów państwowych.

W pierwszych latach po zakończeniu II wojny światowej archiwa bieżące urzędów i instytucji nazywano powszechnie składnicami akt. Od połowy lat pięćdziesiątych nazwę tę zaczęto wypierać nowe określenie - archiwum zakładowe.

W latach 1952-1953 państwowa służba archiwalna zarejestrowała istnienie 33 195 składnic akt, a dla roku 1955 ilość zakładów pracy zobowiązanych do prowadzenia własnych archiwów obliczano na ok. 100 tys. Jak wiadomo w latach następnych władze archiwalne zrezygnowały z przejmowania akt od wszystkich instytucji wprowadzając ich selekcję. Fakt ten wpłynął na podział wszystkich archiwów bieżących na dwie grupy: na archiwa gromadzące materiały archiwalne mające wejść do państwowego zasobu archiwalnego i na archiwa zbierające akta mniej wartościowe. W ostatnich latach zaznaczyła się tendencja nazywania archiwami zakładowymi tylko tych pierwszych. Dla drugich natomiast przywraca się nazwę składnicy akt. Tego rodzaju rozróżnienie terminologiczne przewiduje projekt nowej ustawy archiwalnej.

Organizowanie archiwów zakładowych napotykało na wiele trudności. Na ogół potrzeby należytego funkcjonowania takiego archiwum nie rozumieli kierownicy zakładów pracy. Stąd archiwa pracowały najczęściej w trudnych warunkach lokalowych. W 1965 r. tylko ok. 50% instytucji centralnych posiadało odpowiednie pomieszczenia dla swych archiwów. Gorzej jeszcze było na prowincji. Stosunkowo dobrze prezentowały się natomiast lokale archiwów technicznych (np. biur projektowych).

Wiele archiwów nie posiadało stałej obsady etatowej. Na przykład w województwie koszalińskim (przed 1975 r.) na 385 archiwów zakładowych objętych nadzorem państwowej służby archiwalnej zatrudniano etatowo tylko 20 archiwistów. Duże trudności sprawiała też płynność kadr, niweczająca wysiłki archiwów państwowych podejmowane dla przeszkolenia personelu.

Ogólnie należy jednak stwierdzić pewną stopniową poprawę w zakresie organizacji archiwów zakładowych, zwłaszcza tych właściwych, otoczonych opieką państwowej służby archi-

walnej. Dobrze urządzonych jest wiele archiwów dużych, np. urzędów centralnych, posiadających nieraz liczny i wysoko kwalifikowany personel. Przeważają jednak ciągle jeszcze archiwa zaniedbane i pracujące niedostatecznie sprawnie.

Z a s ó b . Archiwa zakładowe posiadają tylko wyjątkowo akta sięgające wstecz poza rok 1945. Z reguły na ich zasób składają się akta własne instytucji, przy której archiwum działa, rzadziej też dziedziczone po pokrewnych instytucjach zlikwidowanych. Cechą tego zasobu jest stała płynność: akta przyjmowane są z różnych komórek organizacyjnych, a odpływają na makulaturę lub do archiwów państwowych. Akta przyjmowane są na podstawie spisów zdawczo-odbiorczych, sporządza się spisy przeznaczonych na makulaturę oraz przekazywanych archiwom wieczystym.

W zasadzie zakłady pracy na szczeblu centralnym obowiązują przekazywanie akt archiwom państwowym po 15 latach, na szczeblu wojewódzkim po 10, na gminnym po 5. Praktyka przekreśliła permanentne przejmowanie akt przez archiwa państwowe. Odbywa się ono w odstępach kilkuletnich, najczęściej z góry uzgadnianych przez obie strony. Dotychczas archiwa zakładowe (głównie urzędów państwowych) oddawały swe akta kategorii A w dwóch głównych rzutach: w pierwszym - akta z lat 1945-1950, w drugim - akta z lat pięćdziesiątych. Przekazano jednak dotychczas tylko pewien procent materiałów archiwalnych, które winny zostać złożone w archiwach państwowych. Oblicza się, że do przekazania zostało jeszcze ok. 100 tys. m,b. akt. Wydaje się też, że zasób archiwów zakładowych będzie rósł coraz bardziej i w latach następnych także w zakresie akt kategorii A wobec ograniczonej pojemności magazynów archiwów państwowych.

Zaniedbanie własnych archiwów zakładowych przez wiele instytucji i słaba obsada kadrowa doprowadziły do sytuacji bardzo specyficznej. Jednorazowego uporządkowania stosów akt nagromadzonych w tych archiwach poczęły się podejmować za wysoką opłatą spółdzielnie inwalidzkie. Początki świadczenia usług przez spółdzielnie datują się na rok 1956. Ok. r. 1964

porządkowaniem akt zajmowało się ponad 500 osób z 25 spółdzielni.

Prace prowadzone przez spółdzielnie na ogół niedostatecznie zabezpieczały interesy państwowej służby archiwalnej. Oczyszczono wprawdzie w ten sposób wiele archiwów zakładowych ze zbędnej makulatury, ale przy okazji zniszczono także akta o wartości trwałej. W tej sytuacji archiwa państwowe zaczęły tworzyć same tzw. gospodarstwa pomocnicze, które podejmowały się prac porządkowych w archiwach zakładowych. Z dniem 1 października 1969 r. powołano pierwsze dwa takie gospodarstwa przy archiwach państwowych w Łodzi i w Szczecinie, a później także w Bydgoszczy.

OGÓLNA CHARAKTERYSTYKA ARCHIWÓW W LATACH 1945-1978

L i t e r a t u r a . Brak dotychczas opracowań podsumowujących rozwój archiwów polskich po drugiej wojnie światowej. Pewną próbę dał (dla okresu do 1966 r.) A. Tomczak w artykule "Rzut oka na dzieje archiwów polskich i ich aktualne zadania" (Archeion XLIII, 1966). Elementy syntezy tego okresu w odniesieniu do archiwów państwowych znaleźć można w opracowaniach P. Bańkowski-go, T. Manteuffla, H. Altmana, L. Chájna i innych wymienionych w ustępie "Ogólna charakterystyka archiwów w latach 1918-1945" (rozdz. I) oraz "Organizacja i działalność państwowej służby archiwalnej" (rozdz. II).

O zadaniach archiwów pisali: A. Stebelski, "Stan i sprawy archiwów wobec aktualnych potrzeb nauki historycznej" (Nauka Polska 5, 1957); T. Manteuffel, "Zadania archiwów na obecnym etapie badań historycznych" (Archeion XXV, 1956); M. Bielińska, "Stan i zadania archiwów wobec aktualnych potrzeb nauki historycznej" (XXVI, 1956); M. Friedberg, "Najważniejsze zadania badawcze archiwisty" (XXXVII, 1962); M. Bielińska, "Współczesne zadania archiwów" (Pam. X Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Lublinie, Referaty II, Warszawa 1968); także szefowie państwowej służby archiwalnej: R. Gerber, "Cele i zadania służby archiwalnej w Polsce" (Archeion XIX-XX, 1951); H. Altman, "Zadania archiwów w świetle konferencji archiwów w Zagrzebiu" (XXVIII, 1958); t e n ż e , "Archiwa w służbie nauki histo-

rycznej" (XXXII, 1960); L. C h a j n , "Rola i zadania państwowej służby archiwalnej w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej" (LVI, 1971); T. W a l i c h n o w s k i , "Aktualne zadania archiwów państwowych w Polsce" (LXV, 1977). Dorobek archiwistyki także w tym okresie starał się podsumować A. T o m c z a k , "Archiwistyka polska 1918-1969. Z dziejów kształtowania się dyscypliny naukowej i jej nazwy" (Rocznik Biblioteki Narodowej VII, 1971) oraz "Dotychczasowy dorobek archiwistyki polskiej" (w druku).

Okres po II wojnie światowej przyniósł duże zmiany w organizacji archiwów polskich, natomiast nie spowodował zasadniczego przewrotu w dziejach instytucji archiwalnej jako takiej. W dalszym ciągu działały obok siebie dwa podstawowe rodzaje archiwów: bieżące tworzone przy najrozmaitszych agendach życia społecznego, zwane składnicami akt, a potem także archiwami zakładowymi, oraz archiwa - instytucje samodzielne (archiwa historyczne) w przeważnej części utrzymywane przez państwo, zwane tedy najczęściej - państwowymi. W zasadzie tylko te drugie miały zadanie wieczystego przechowywania swego zasobu. Działo jednak także sporo archiwów bieżących posiadających prawo do stałego zasobu. Zupełną nowością stał się natomiast wyraźny podział archiwów bieżących na dwie grupy, spowodowany wytypowaniem pewnej ograniczonej liczby instytucji wytwarzających materiały archiwalne o znaczeniu wieczystym.

Nowością stało się też wprowadzenie pojęcia państwowego zasobu archiwalnego. Jego administrację oddano s c e n t r a l i z o w a n e j s ł u ż b i e a r c h i w a l n e j zarządzanej przez Naczelną Dyрекcję Archiwów Państwowych umiejscowioną w resorcie oświaty, potem nauki, szkolnictwa wyższego i techniki (z wyjątkiem lat 1951-1958). Służba ta rozbudowała, poczynając od r. 1951, sieć archiwów państwowych, która doszła w latach sześćdziesiątych do 109 placówek (3 archiwa centralne, 17 wojewódzkich i 89 archiwów terenowych). Reforma administracji w 1975 r. spowodowała znaczne zmniejszenie ilości archiwów, kasując zupełnie archiwa powiatowe, jest to jednak niewątpliwie zmniejszenie chwilowe. Zmiany ustrojowe pierwszych lat powojennych spowodowały wchłonięcie przez tę sieć dawnych archiwów rodowych i wielkiej

własności ziemskiej, prywatnych, gospodarczych, a wreszcie i archiwów miejskich.

Równocześnie jednak znaczną część zasobu archiwalnego pozostawiono poza centralnym zarządem. Niezależnie od Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych działają archiwa 3 resortów, archiwa partii politycznych, archiwa gmin wyznaniowych. Nadal posiadają archiwalia (i je gromadzą) niektóre naukowe biblioteki i muzea, a także instytucje naukowe w rodzaju Wojskowego Instytutu Historycznego, Żydowskiego Instytutu Historycznego, czy Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce. Archiwom Polskiej Akademii Nauk, uniwersytetów i Głównego Urzędu Statystycznego prawo przechowywania własnego zasobu w sposób stały nadały same władze archiwalne. Taki ustrój archiwom nadał dekret z 1951 r. i uzupełniające go rozporządzenia wykonawcze.

Niewątpliwie okres powojenny przyniósł olbrzymi rozwój archiwów polskich w stosunku do okresów wcześniejszych. Stwierdzenie to dotyczy jednak przede wszystkim archiwów o zasobie stałym. Nie nadążał za nim równie pomyślny rozwój archiwów bieżących. Wprawdzie ilość ich także bardzo wzrosła, ogólny ich stan jest przecież stale wysoce niezadawalający.

Archiwa miały nadal gromadzić, przechowywać, opracowywać i udostępniać materiały archiwalne. Te ich zadania uznano powszechnie za klasyczne. Miały archiwa stanowić równocześnie "arsenał dokumentacji" dla potrzeb administracji państwowej i obywateli oraz być "spichrzem historii" karmiącym naukę historyczną. W różnych latach jednak kładziono niejednakowy nacisk na te funkcje. Lata siedemdziesiąte przyniosły próby przekonania społeczeństwa i władz o znaczeniu archiwów także dla gospodarki narodowej.

Rozrosły się niepomiernie funkcje archiwów w zakresie gromadzenia. Przybrało ono postać gromadzenia czynnego. Zaczętkowane już przed II wojną światową ingerowanie archiwów w biurowość urzędów i ich składnice akt przybrało teraz znacznie szerszy zakres. Wykształciły się bogate formy nadzoru nad narastającym zasobem archiwalnym. Nadzór ten prowa-

dziły nie tylko archiwa podległe Naczelnej Dyrekcji, ale także w swoim zakresie archiwa wydzielone i z powierzonym zasobem. Po raz pierwszy w swych dziejach archiwa uzyskały tak szerokie możliwości kształtowania swego zasobu dzięki uzyskanemu prawu do ingerencji na przedpolu archiwalnym.

Po raz pierwszy też przed archiwami postawiono w sposób otwarty zadania w dziedzinie badań naukowych. Wprawdzie zachodziły jeszcze pewne różnice zdań, co do przedmiotu i zakresu zainteresowań naukowych archiwów i archiwistów, ale nikt już nie kwestionował obowiązku archiwów do prowadzenia badań w zakresie archiwistyki, historii regionalnej, czy podejmowania edycji źródłowych.

Dostrzeżono też w okresie powojennym możliwość postużenia się archiwami jako instrumentem przy szerzeniu ogólnej kultury historycznej w społeczeństwie. Temu celowi miały służyć organizowane powszechnie przez różne służby archiwalne (może najmniej przez archiwa kościelne) wystawy archiwalne.

Wszystko to musiało wpłynąć na pewną ewolucję w charakterze archiwów. Stopniowo wszystkie archiwa o zasobie stałym poczęto uważać za godne miana instytucji naukowych. Przekonanie to wprawdzie torowało sobie drogę powoli, stało się jednak niewątpliwie dominujące. Archiwa, nie tracąc pewnych cech urzędu, stały się w ten sposób instytucjami naukowymi realizującymi własne zadania badawcze. Zdobyć tej pozycji przez archiwa zostało ułatwione przez wielki powojenny dorobek wydawniczy służb archiwalnych. Na czoło wysunęły się publikacje Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych, ale towarzyszyły im także inne: Centralnego Archiwum Wojskowego, Archiwum KC PZPR, Archiwum PAN i wielu innych. Liczne archiwa dały się też poznać jako ogniska żywych badań regionalnych.

Ten kierunek ewolucji archiwów o zasobie stałym spowodował jednak dalsze pogłębienie rozdziału między nimi a archiwami zakładowymi. Wyjątek stanowią tylko największe składnice akt z liczniejszą i wyżej kwalifikowaną obsadą i z zasobem, który - wobec przepełnienia magazynów archiwów państwowych - będzie się stawał niewątpliwie coraz bogatszy.

Przemiany w charakterze archiwów o zasobie stałym znalazły potwierdzenie w przemianach kadrowych. W latach sześćdziesiątych w państwowej służbie archiwalnej wprowadzono siatkę pracowników naukowo-badawczych, analogiczną do stosowanej w innych instytucjach naukowych. Wszystkie archiwa zatrudniają personel, w którym pracownicy ze stopniami naukowymi stanowią coraz wyższy procent. Zwłaszcza lata ostatnie przyniosły tu wyraźny wzrost, co jest następstwem także odpowiedniej polityki stosowanej przez władze archiwalne. Pokażny zastęp archiwistów z różnych służb archiwalnych posiada własny, liczący się w świecie naukowym, dorobek. Natomiast wyraźnie zmniejszył się - w stosunku do okresów poprzednich - procent wybitnych uczonych pośród personelu kierowniczego archiwów.

Wzrosła ilość osób uprawiających zawód archiwisty. Na początku 1977 Naczelnemu Dyrektorowi Archiwów Państwowych podlegało 1059 pracowników. W archiwach wydzielonych, z powierzonym zasobem i kościelnymi zatrudniano mniej więcej tyle samo archiwistów. Pracowało więc w archiwach o stałym zasobie co najmniej ok. 2000 osób. Jeżeli jednak dodamy do tego archiwistów z archiwów zakładowych, osoby zajmujące się porządkowaniem akt w ramach gospodarstw pomocniczych czy spółdzielni inwalidzkich, to liczbę tę wypadłoby pomnożyć kilkakrotnie. W 1977 r. Tadeusz Walichnowski, Naczelny Dyrektor Archiwów Państwowych, pisał: "Można [...] zaryzykować twierdzenie, że ok. 25 tys. obywateli naszego kraju zwie się archiwiściami, wykonując ten zawód w pełnym lub częściowym wymiarze godzin".

Unormowaniu uległy sprawy kształcenia kandydatów do pracy w archiwach. Od r. 1951 poczęto wprowadzać specjalizacje archiwalne na kierunkach historii najpierw wybranych, potem niemal wszystkich uniwersytetów.

Wzrosła świadomość odrębności zawodu archiwisty. Już w r. 1945 doszło do powołania Związku Bibliotekarzy i Archiwistów Polskich. Szeroką działalność rozwinęła jego sekcja archiwalna w Warszawie w latach 1946-1950. W 1965 r. powstało odrębne Stowarzyszenie Archiwistów Polskich, grupujące

pracowników różnych służb archiwalnych, (także archiwistów zakładowych), wydające własny biuletyn o nazwie "Archiwista". Większość archiwistów z archiwów o stałym zasobie należy też tradycyjnie do Polskiego Towarzystwa Historycznego, tworząc w niektórych oddziałach osobne sekcje archiwalne.

Archiwa polskie przechowują archiwalia tworzące -jak się to określa - państwowy zasób archiwalny. Normatywy prawne jednak pozwalają do tego zasobu zaliczyć materiały archiwalne o wartości trwałej stanowiące własność państwa. Pozostawiają natomiast poza nim materiały przechowywane w archiwach gmin wyznaniowych, czy pozostające w rękach prywatnych. Ostatnio zaczyna się używać dla określenia wszystkich archiwaliów (akt o wartości trwałej) przechowywanych gdziekolwiek określenia - n a r o d o w y z a s ó b a r c h i w a l n y .

Trudno określić dokładnie rozmiary narodowego zasobu archiwalnego. Zasób archiwów podległych Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych liczył w 1977 r. ok. 156 tys. m.b. Przyпуска się, że archiwa wydzielone, z powierzonym zasobem, kościelne, a także biblioteki, instytuty naukowe i osoby prywatne przechowują tyle samo archiwaliów. Obliczenia szacunkowe wskazują też, że archiwa zakładowe mają w tej chwili w swych magazynach ok. 100 tys. m.b. akt o wartości trwałej gotowych do przekazania archiwom państwowym. Można więc całość narodowego zasobu archiwalnego szacować na ok. 400 tys. m.b.

Ogólna struktura tego zasobu jest podobna strukturze zasobu archiwów państwowych. Dadzą się wydzielić akta określonych okresów: staropolskiego, zaborów, dwudziestolecia międzywojennego, okupacji niemieckiej, Polski Ludowej. Brak danych statystycznych nie pozwala określić, jaki jest procentowy udział w całym zasobie akt poszczególnych okresów.

Archiwa różnych służb archiwalnych stosują powszechnie daleko posuniętą s e l e k c j ę akt przyjmowanych do swych magazynów. Wzorem jest tu państwowa służba archiwalna. Różne archiwa korzystają z doświadczeń archiwów państwowych także w zakresie metod o p r a c o w y w a n i a swego zasobu. Toteż pomoce archiwalne wykazują dziś daleko posunięte wzajemne podobieństwo. Poszczególne służby archi-

walne tworzą jednak własne, niezależne od innych, systemy informacji o swym zasobie. Toteż do zupełnych wyjątków należą pomoce archiwalne informujące o archiwaliach rozproszonych po archiwach podległych różnym władzom.

Ujednoczeniu metod opracowywania narodowego zasobu archiwalnego sprzyjał bujny po II wojnie światowej rozwój archiwistyki polskiej, powiązanej teraz coraz ściślej z archiwistyką światową. Główne centra jej rozwoju znajdują się w obrębie państwowej służby archiwalnej, ale istnieje także szereg ognisk naukowych w archiwach wyłączonych z sieci państwowej. Wymienić tu można Centralne Archiwum Wojskowe, Centralne Archiwum KC PZPR, Archiwum PAN, Archiwum UJ, a także niektóre uniwersytety. W 1951 r. powstały pierwsze katedry uniwersyteckie, w których nazwie znalazło się określenie "archiwistyka" (w Krakowie i w Toruniu), a od r. 1969 istnieje w Toruniu uniwersytecki Instytut Historii i Archiwistyki.

Lata powojenne przyniosły szereg sesji naukowych archiwistów (konferencje metodyczne, potem konferencje pracowników naukowo-badawczych archiwów państwowych) organizowanych przeważnie przez państwową służbę archiwalną, ale w których uczestniczyli pracownicy różnych służb archiwalnych. Jedną z konferencji przygotowanych przez Komisję Archiwalną Polskiego Towarzystwa Historycznego (w Radomiu w 1972 r.) zgromadziła przy stole obrad przedstawicieli wszystkich instytucji przechowujących archiwalia, a niezależnych od Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych. Same konferencje, a także opublikowane ich wyniki odegrały niewątpliwie pewną rolę unifikacyjną.

Wzrosła ilość wydawnictw z zakresu archiwistyki, nastąpił zwłaszcza rozwój czasopiśmiennictwa archiwalnego. Obok powiększonego objętościowo "Archeionu" pojawiły się "Archiwista", "Biuletyn Wojskowy Służby Archiwalnej", "Biuletyn Archiwum PAN", "Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne". Dorobiła się polska archiwistyka własnego "Słownika Terminologii Archiwalnej" (II wyd. Warszawa 1974) oraz ujęcia podręcznikowego w postaci pracy C. Biernata "Problemy archiwistyki współczesnej" (Warszawa 1977).

Rozwój nauki historycznej po II wojnie światowej spowodował napływ liczniejszej niż dawniej rzeszy historyków do pracowni naukowych archiwów. Przejmowanie do magazynów akt także z okresu najnowszego zwiększyło ilość kwerend wykonywanych dla prywatnych osób. Stosunkowo mało natomiast dla swych potrzeb wykorzystywała archiwa administracja państwowa. Te formy u d o s t ę p n i a n i a i ci użytkownicy znani są już z okresów wcześniejszych. Lata powojenne przyniosły jednak archiwom - i to nie tylko państwowym - nowe postaci udostępniania zasobu w formie ekspozycji archiwalnych. Wystawy po raz pierwszy pozwoliły na zetknięcie z archiwaliami szerszym rzeszom społeczeństwa.

Wydaje się, że w ten sposób wstąpiono na drogę, która pozwoli na wzrost ogólnego zrozumienia r o l i i z n a c z e n i a archiwów. Może właśnie m.in. także dzięki wystawom znacznie się dostrzegać w archiwalniach nie tylko zbiory świadectw prawnych potrzebnych władzom i społeczeństwu, nie tylko materiały mogące usprawnić gospodarkę narodową, nie tylko składy źródeł historycznych, ale także po prostu - dobra kultury narodowej.

A N E K S

ARCHIWA W POLSCE W 1978 r.

Państwowa służba archiwalna

I. Naczelną Dyrekcja Archiwów Państwowych i podległe jej archiwa

Naczelną Dyrekcja Archiwów Państwowych

OO-238 Warszawa, ul. Długa 6

Archiwum Główne Akt Dawnych

OO-263 Warszawa, ul. Długa 7

Archiwum Akt Nowych

O2-554 Warszawa, al. Niepodległości 162

Archiwum Dokumentacji Mechanicznej

OO-202 Warszawa, ul. Świętojerska 24

Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Białymstoku

15-950 Białystok, Rynek Kościuszki 4

Oddział w Łomży, 18-400 Łomża, ul. Swierczewskiego 36

Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Bydgoszczy

85-009 Bydgoszcz, ul. Dworcowa 65

Oddział w Inowrocławiu, 88-100 Inowrocław, ul. Narutowicza 58

Oddział we Włocławku, 87-800 Włocławek, ul. Kościuszki 13

Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Częstochowie

42-200 Częstochowa, ul. Warszawska 172

Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Elblągu z siedzibą w

Malborku, 82-200 Malbork, zamek

Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Gdańsku

80-958 Gdańsk, ul. Wały Piastowskie 5

Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Jeleniej Górze

58-500 Jelenia Góra, ul. Podwałe 27

Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Kaliszu

62-800 Kalisz, ul. Kolegialna 4

Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Katowicach

40-950 Katowice, ul. Jagiellońska 25

Oddział w Będzinie, 42-500 Będzin, ul. Sienkiewicza 33

Oddział w Bielsku-Białej, 43-300 Bielsko-Biała, ul. Pod-
cienie 3

Oddział w Gliwicach, 44-100 Gliwice, ul. Zygmunta Sta-
rego 8

Oddział w Oświęcimiu, 32-603 Oświęcim, Muzeum Blok 1.

Oddział w Pszczynie, 43-200 Pszczyna, ul. Brama Wy-
brańców 2

Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Kielcach

25-953 Kielce, ul. Rewolucji Październikowej 17

Oddział w Pińczowie, 28-400 Pińczów, ul. Batalionów
Chłopskich 32

Oddział w Starachowicach, 27-210 Starachowice, ul. Spół-
dzielcza 2

Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Koszalinie

75-601 Koszalin, ul. Zwycięstwa 117

Oddział w Słupsku, 76-200 Słupsk, ul. Partyzantów 31a

Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Krakowie

31-041 Kraków, ul. Sienna 16

Oddział w Bochni, 32-700 Bochnia, ul. Kazimierza Wiel-
kiego 31

Oddział w Tarnowie, 33-100 Tarnów, ul. Kniewskiego 24

- Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Lesznie
64-100 Leszno, ul. Bolesława Chrobrego 29
- Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Lublinie
20-950 Lublin, ul. Trybunalska 13
Oddział w Krasnymstawie, 22-300 Krasnystaw, Plac
1 Maja 1
Oddział w Radzynie Podlaskim, 21-300 Radzyń, ul.
Międzyrzecka 2 (zamek)
- Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Łodzi
91-415 Łódź, Plac Wolności 1
Oddział w Sieradzu, 98-200 Sieradz, ul. 15 Grudnia 5
- Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Nowym Sączu z siedzibą
w Nowym Targu, 94-400 Nowy Targ, ul. Królowej Jadwi-
gi 10
Oddział w Nowym Sączu, 33-300 Nowy Sącz, ul. Szwedz-
ka 2
- Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Olsztynie
10-074 Olsztyn, ul. Zamkowa 3 (zamek)
Oddział w Morągu, 14-300 Morąg, ul. Hanki Sawickiej 4
- Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Opolu
45-951 Opole, ul. Zamkowa 2
Oddział w Brzegu, 49-301 Brzeg, ul. Chrobrego 17
- Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim
97-300 Piotrków Trybunalski, ul. Toruńska 4
- Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Płocku
09-402 Płock, ul. 1 Maja 1
- Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Poznaniu
60-967 Poznań, ul. 23 Lutego 41/43
Oddział w Koninie, 62-500 Konin, ul. Wojska Polskiego 18
Oddział w Pile, 64-920 Pila, ul. Kilińskiego 12
- Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Przemyślu
37-700 Przemyśl, ul. Polskiego Czerwonego Krzyża 4
- Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Radomiu
26-600 Radom, Rynek 1

Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Rzeszowie

35-064 Rzeszów, ul. Bożnicza 4

Oddział w Jaśle, 38-200 Jasło, ul. Śniadeckich 15

Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Siedlcach

08-100 Siedlce, ul. 1 Maja 2

Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Skierniewicach z siedzibą w Żyrardowie, 05-730 Żyrardów, Plac Wolności 2

Oddział w Rawie Mazowieckiej, 96-200 Rawa Maz.,
ul. Kościuszki 5

Oddział w Łowiczu, 99-400 Łowicz, ul. Świerczewskiego 1

Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Suwałkach

16-400 Suwałki, ul. Kościuszki 69

Oddział w Ełku, 19-300 Ełk, ul. Kąpielowa 1

Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Szczecinie

70-410 Szczecin, ul. Wojciecha 13

Oddział w Lubczynie, 66-450 Lubczyno, Bogdaniec

Oddział w Płotach, 73-310 Płoty, ul. Zamkowa 2 (zamek)

Oddział w Stargardzie Szczecińskim, 73-110 Stargard,
ul. Basztowa 2

Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Tarnobrzegu z siedzibą

w Sandomierzu, 27-600 Sandomierz, ul. Basztowa 4

Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Toruniu

87-100 Toruń, Plac Rapackiego 4

Archiwum Państwowe Miasta Stołecznego Warszawy

00-270 Warszawa, ul. Krzywe Koło 7

Oddział w Działdowie, 13-200 Działdowo, ul. Jagiełły 31

Oddział w Górze Kalwarii, 05-530 Góra Kalwaria,
ul. ks. Sajny 1

Oddział w Mławie, 06-500 Mława, ul. Nowotki 3

Oddział w Nowym Dworze Mazowieckim, 05-100 Nowy
Dwór, ul. Kościuszki 1

Oddział w Otwocku, 05-400 Otwock, ul. Górna 7

Oddział w Pułtusk, 06-100 Pułtusk, ul. Zaulek 2

Wojewódzkie Archiwum Państwowe we Wrocławiu

50-215 Wrocław, ul. Pomorska 2

Oddział w Legnicy, 59-220 Legnica, ul. Piastowska 22

Oddział w Wałbrzychu z siedzibą w Boguszowie, 58-370
Boguszów, ul. Poniatowskiego 57

Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Zamościu
22-400 Zamość, ul. Moranda 4

Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Zielonej Górze z siedzibą
w Starym Kisielinie
66-002 Stary Kisielin 31
Oddział w Szprotawie, 67-300 Szprotawa, ul. Świerczew-
skiego 10

II. Archiwa posiadające stały zasób z upoważnienia Naczel-
nego Dyrektora Archiwów Państwowych (z powierzonym za-
sobem)

Archiwum Polskiej Akademii Nauk
00-330 Warszawa, Nowy Świat 72 (Pałac Staszica)
Oddział w Krakowie, 31-002 Kraków, ul. Senacka 2
Oddział w Poznaniu, 61-725 Poznań, ul. Mielżyńskie-
go 27/29
Oddział w Zabrzu, 41-800 Zabrze, ul. Hagera 17

Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie
31-008 Kraków, Św. Anny 6

Archiwum Uniwersytetu M. Curie Skłodowskiej w Lublinie
20-031 Lublin, Nowotki 9

Archiwum Katolickiego Uniwersytetu w Lublinie
20-037 Lublin, Al. Racławickie 14

Archiwum Uniwersytetu Łódzkiego
90-237 Łódź, ul. Matejki 34/38 (Biblioteka Uniwersytecka)

Archiwum Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
61-809 Poznań, ul. Czerwonej Armii 90

Archiwum Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu
87-100 Toruń, ul. Szopena 14

Archiwum Uniwersytetu Warszawskiego
00-325 Warszawa, Krakowskie Przedmieście 26/28

Archiwum Uniwersytetu Wrocławskiego
50-137 Wrocław, Plac Uniwersytecki 1

Archiwum Głównego Urzędu Statystycznego
00-608 Warszawa, al. Niepodległości 208

III. Archiwa wydzielone podległe władzom resortowym

Centralne Archiwum Wojskowe
00-910 Warszawa-Rembertów

Centralne Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych
02-624 Warszawa, ul. Rakowiecka 2

Departament Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych
00-580 Warszawa, ul. I Armii Wojska Polskiego 23

Archiwa partii i stronnictw politycz- nych

Centralne Archiwum Komitetu Centralnego Polskiej Zjednoczo-
nej Partii Robotniczej
00-484 Warszawa, ul. Górnośląska 18/20
Archiwum podlegają archiwa przy Komitetach Wojewódz-
kich PZPR

Archiwum Zakładu Historii Ruchu Ludowego przy Naczelnym
Komitecie Zjednoczonego Stronnictwa Ludowego
00-131 Warszawa, ul. Grzybowska 4/8

Centralne Archiwum Historyczne Stronnictwa Demokratycznego
00-021 Warszawa, ul. Rutkowskiego 9

Ważniejsze archiwa kościelne

1. Archiwa archidiecezjalne, diecezjalne i kapitułne

Archiwum Diecezjalne w Częstochowie
42-200 Częstochowa, al. Najśw. Maryi Panny 54

- Archiwum Diecezjalne w Gdańsku
80-330 Gdańsk, ul. Opacka 5
- Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie
62-200 Gniezno - katedra
- Archiwum Diecezjalne w Katowicach
40-953 Katowice, ul. Jordana 39
- Archiwum Diecezjalne w Kielcach
25-013 Kielce, ul. Świerczewskiego 23
- Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie
31-004 Kraków, ul. Franciszkańska 3
- Archiwum Kapituły Metropolitalnej w Krakowie
31-001 Kraków - Wawel
- Archiwum Archidiecezjalne w Lubaczowie
37-600 Lubaczów, ul. Mickiewicza 77
- Archiwum Diecezjalne w Lublinie
20-105 Lublin, ul. Mariana Buczka 2
- Archiwum Diecezjalne w Łomży
18-400 Łomża, ul. Sadowa 3
- Archiwum Diecezjalne w Łodzi
90-458 Łódź, ul. Worcella 1
- Archiwum Diecezjalne w Olsztynie
10-020 Olsztyn, ul. Staszica 2
- Archiwum Diecezjalne w Pelplinie
83-130 Pelplin, Ogród Biskupi 1
- Archiwum Diecezjalne w Płocku
09-900 Płock, ul. Wolnej Afryki 2
- Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu
61-108 Poznań, ul. Lubrańskiego 1
- Archiwum Diecezjalne w Przemyślu
37-700 Przemyśl, ul. Sanocka 20a
- Archiwum Kapituły Katedralnej w Przemyślu
37-700 Przemyśl, ul. Sanocka 20a

- Archiwum Diecezjalne w Sandomierzu
27-600 Sandomierz, ul. Sciegiennego 2
- Archiwum Diecezjalne w Siedlcach
08-110 Siedlce, ul. Swierczewskiego 60
- Archiwum Diecezjalne w Tarnowie
33-100 Tarnów, pl. Sw. Kazimierza 3
- Archiwum Archidiecezjalne w Warszawie
00-288 Warszawa, ul. Świętojańska 8
- Archiwum Diecezjalne we Włocławku
87-800 Włocławek, ul. Mariana Buczka 9
- Archiwum Archidiecezjalne we Wrocławiu
50-328 Wrocław, ul. Kanonia 12
2. Archiwa zakonne
- Archiwum OO. Benedyktynów
Arcyopactwo OO. Benedyktynów, Tyniec, 32-050 Skawina
- Archiwum OO. Bernardynów
31-069 Kraków, ul. Bernardyńska 2
- Archiwum OO. Bonifratrów
31-061 Kraków, ul. Trynitarcka 11
- Archiwum XX. Chrystusowców
61-120 Poznań, ul. Lubrańskiego 1a
- Archiwum OO. Cystersów
Opactwo OO. Cystersów, 31-979 Mogiła 64
Opactwo OO. Cystersów, 34-623 Szczyrzyc k. Limanowej
- Archiwum OO. Dominikanów
31-043 Kraków, Stolarska 12
- Archiwum OO. Franciszkanów Conv.
00-225 Warszawa, ul. Zakroczymska 1
31-009 Kraków, Plac Wiosny Ludów 5

Archiwum OO, Jezuitów

31-501 Kraków, ul. Kopernika 26

Archiwum OO, Kapucynów

31-114 Kraków, ul. Loretańska 11

96-210 Nowe Miasto n. Pilicą, Plac Wolności 19

Archiwum OO, Karmelitów Bosych

32-561 Czerna k. Limanowej

Archiwum OO, Karmelitów Trzewiczkowych

31-131 Kraków, ul. Karmelicka 19

Archiwum XX, Kanoników Regularnych

31-059 Kraków, ul. Bożego Ciała 26

Archiwum XX, Michaelitów

38-430 Miejsce Piastowe

Archiwum XX, Misjonarzy

31-058 Kraków, ul. Stradom 4

Archiwum XX, Werbistów

14-520 Pieniężno, Kolonia 19

Archiwum OO, Paulinów

42-200 Częstochowa, Jasna Góra

Archiwum OO, Pijarów

31-015 Kraków, ul. Pijarska 2

Archiwum OO, Redemptorystów

33-170 Tuchów, ul. Wysoka 1

Archiwum OO, Reformatów

31-012 Kraków, ul. Reformacka 4

WYKAZ SCHEMATÓW

I. Zestawienie archiwaliów państwowych według epok (z 1929 r.)	42
II. Zestawienie polskich archiwów państwowych pod względem wieku (z 1929 r.)	43
III. Zestawienie polskich archiwów państwowych pod względem ilości akt (z 1929 r.)	44
IV. Schemat organizacji archiwów w latach 1918-1939. . .	49
V. Schemat organizacji archiwów w Generalnej Guberni w 1942 r.	76
VI. Organizacja Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych w 1978 r.	139
VII. Schemat organizacji archiwów w 1968 r.	
VIII. Schemat organizacji archiwów podległych Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych w 1977 r.	
IX. Schemat organizacji dużego archiwum wojewódzkiego w 1976 r.	160
X. Zatrudnienie w archiwach państwowych - stan w po- łowie 1978 r.	163
XI. Zasób archiwów państwowych - stan w dn. 31 XII 1977 r.	167

SPIS TREŚCI

Wprowadzenie	3
Rozdział I. ARCHIWA W II RZECZPOSPOLITEJ	5
Rzut oka na dzieje archiwów w Europie w okresie międzywojennym	5
Ogólne warunki rozwoju archiwów w Polsce międzywojennej	11
Próby nowej organizacji archiwów na ziemiach polskich podczas wojny światowej 1914-1918	12
Dekret o organizacji archiwów państwowych i opiece nad archiwaliami z 7 II 1919 r.	16
Organizacja i działalność państwowej służby archiwalnej w latach 1918-1939	19
Przegląd archiwów państwowych w latach 1918-1939	50
✓ Archiwa państwowe w okresie II wojny światowej	74
Archiwum wojskowe	81
Archiwa miejskie	84
Archiwa kościelne	91
Archiwa wielkiej własności ziemskiej	95
Archiwa własne urzędów i instytucji	99
Ogólna charakterystyka archiwów w latach 1915-1945	102
Rozdział II. ARCHIWA W POLSCE LUDOWEJ	113
Rzut oka na rozwój archiwów na świecie po drugiej wojnie światowej	113
Ogólne warunki rozwoju archiwów w Polsce po drugiej wojnie światowej	123
Odbudowa archiwów w latach 1945-1950	124

Podstawy prawne działalności archiwów od r. 1951	132
Organizacja i działalność państwowej służby archiwalnej	136
Przegląd archiwów państwowych (według stanu w r. 1977)	174
Archiwa z powierzonym zasobem archiwalnym (Archiwum Polskiej Akademii Nauk, Archiwum Głównego Urzędu Statystycznego, archiwa uniwersyteckie)	236
Archiwa wydzielone (Centralne Archiwum Wojskowe, Archiwa Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej, Archiwa Zjednoczonego Stronnictwa Ludowego, Archiwa Stronnictwa Demokratycznego)	243
Archiwa kościelne	252
Archiwa własne urzędów i instytucji	256
Ogólna charakterystyka archiwów w latach 1945-1978	259
Aneks, ARCHIWA W POLSCE W 1977 R.	267
Wykaz schematów	276

